

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

І.Я. Хома
А.О. Сова
Ж.В. Мина

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Навчальний посібник

*Рекомендувала Науково-методична рада
Національного університету «Львівська політехніка»*

Львів
Видавництво Львівської політехніки
2012

УДК 008 (477) (075,81)
ББК ТЗ (4 Укр) я73
Х 76

Рецензенти:

Патер І. Г., доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України;

Рибак О. З., доктор історичних наук, професор кафедри історії і теорії мистецтв Львівської національної академії мистецтв;

Стельмащук Г. Г., доктор мистецтвознавства, професор кафедри історії і теорії мистецтв Львівської національної академії мистецтв, член-кореспондент НАМУ

*Рекомендувала Науково-методична рада Національного університету
«Львівська політехніка» як навчальний посібник
для студентів усіх базових напрямів
(Протокол № 1/2012 від 9.01.2012 р.)*

Хома І.Я.

X 76 Історія української культури: навч. посібник / І.Я. Хома, А.О. Сова, Ж.В. Мина; за ред. І.Я. Хоми. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 356 с.

ISBN 978-617-607-235-5

Подано теоретичні основи культури, розкрито процес розвитку історії української культури від найдавніших часів до сьогодення, розглянено найвизначніші здобутки, що стали найбільшими надбаннями української нації та світової цивілізації.

Для студентів негуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів, викладачів і всіх тих, хто цікавиться історією української культури.

УДК 008 (477) (075,81)

ББК ТЗ (4 Укр) я73

ISBN 978-617-607-235-5

© Хома І.Я., Сова А.О., Мина Ж.В., 2012
© Національний університет
“Львівська політехніка”, 2012

ПЕРЕДМОВА

9 липня 2009 р. Міністерство освіти і науки України наказом № 642 до переліку обов'язкових нормативних дисциплін гуманітарної підготовки у вищих навчальних закладах України I–IV рівня акредитації ввело навчальний предмет «Історія української культури». Значення цієї навчальної дисципліни полягає у формуванні цілісних знань про культуру власного народу, вихованні поваги до її творців, почуття гордості за багату культурну спадщину, яка часто сягає рівня кращих зразків європейської та світової культури, за належність до неї, її самобутності та самодостатності. Крім того, значення «Історії української культури», як і інших дисциплін гуманітарного циклу, полягає в тому, що вони покликані виховувати в студентів вміння та навички творчо і критично мислити, мати власну думку та позицію, вміти її висловлювати і аргументовано відстоювати, прагнути бути поінформованими, вміти шукати і систематизувати здобуту інформацію. Загалом, це сприятиме вмілому та мудрому збереженню, утвердженню, споживанню та динамічному розвитку національної культури, а також інтеграції у європейський та світовий культурний простір.

В основу викладу навчального матеріалу покладено хронологічний принцип, а до назв розділів – культурно-історичний. Відповідно до цих принципів у семи розділах посібника, з восьми, розкрито історію української культури від появи культури на історичних землях України і до сьогодення. У першому розділі розкрито теоретичні основи поняття культура. Кожний розділ складається з підрозділів, питань для самоконтролю та переліку найважливіших фактів.

Виклад інформації максимально адаптовано до студентів не гуманітарних спеціальностей. Обсяг посібника розрахований на те, щоб студент мав змогу творчо підходити до самостійної роботи, обмінюватись почерпнутими фактами на семінарських заняттях, формулювати запитання, вести бесіду, що підвищить рівень сприйняття та засвоєння матеріалу. Під час написання ставилось завдання підготувати навчально-пізнавальний посібник, який можна було б використувувати і як довідкове джерело.

Після завершення курсу студент повинен **знати**:

- етимологію та зміст понять «культура» і «цивілізація»;
- культурно-історичну періодизацію української культури;
- найважливіші події та творчість провідних діячів української культури;
- напрями, сфери, художні стилі та основну проблематику історії української культури;
- сутність сучасного процесу розвитку української культури, її місце і роль у розмаїтті національних культур;

Після закінчення курсу студент повинен **вміти**:

- розуміти місце та значення предмета «Історія української культури» серед нормативних дисциплін гуманітарної підготовки у вищих навчальних закладах України;
- визначати розвиток культурогенезу на українських землях;
- проводити межу між доцивілізаційним і цивілізаційним шляхом розвитку української культури;
- розуміти особливості становлення та розвитку національного культурного простору;
- аналізувати місце та значення загальноєвропейських культурних напрямів та стилів в українській культурі;
- визначати кращі здобутки української культури в європейському та світовому контексті;
- застосовувати знання з історії української культури для формування особистої лінії поведінки;
- розуміти та використовувати основні культурологічні поняття в повсякденному житті.

Авторство розділів та підрозділів посібника належить: І.Я. Хомі, канд. іст. наук, доц. кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка» (передмова, розділи 1–7, розділ 8 – питання 8.2., 8.3), А.О. Сові, канд. іст. наук, доц. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії (розділ 6, розділ 8 – питання 8.1.), Ж.В. Міні, канд. іст. наук, ст. викл. кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка» (розділ 5).

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КУЛЬТУРИ

- 1.1. Етимологія та розвиток наукового підходу до поняття «культура»
- 1.2. Культура: проблема визначення та сутність
- 1.3. Типологія та функції культури
- 1.4. Розвиток уявлень про цивілізацію. Багатозначність поняття «цивілізація»

1.1. Етимологія та розвиток наукового підходу до поняття культура

На буття людини та її життєдіяльність впливають два основні процеси: біологічний і культурний. Якщо біологічна еволюція визначається природними та генетичними засадами, то сутність культурного розвитку виражається інформаційною передачею традицій, звичаїв, обрядів, способів спілкування індивідів між собою і з середовищем їхнього існування. Культура, як система позабіологічно вироблених норм, прийомів, засобів людської діяльності, задає цю діяльність, програмує спосіб і міру оволодіння людиною природного і соціального світу. Сфера культури містить не тільки результати, але й процеси матеріальної та духовної діяльності людей.

Поняття «культура» латинського походження, під яким у добу античності розуміли обробіток землі, догляд за нею тощо. Таке визначення культури давно відійшло в минуле. Традиційно вважається, що першим до сучасного розуміння поняття «культура» наблизився римський оратор, політичний діяч, письменник і філософ Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до Р. Х.) у праці «Тускуланські бесіди». Ця робота присвячена Марку Юнієві Бруту, який запам'ятовується в історії як людина, що очолила змову проти Юлія Цезаря. «Тускуланські бесіди», які написані в 45 р. до Р. Х., складаються з п'яти книг. У першій книзі М. Цицерон порівнює досягнення греків і римлян, а в другій, де висловлюється, що таке правдива філософія, пише: «Як плодоносне поле без обробітку не дає врожаю, – так і душа. Обробіток душі – це і є філософія: вона випалює в душі вади,

готовить душі до посіву і сіє тільки те насіння, яке, визрівши, принесе рясний врожай». З часом слово «культура» почало вживатись у значенні «вихований», «освічений», «мудрий» тощо.

У повсякденне життя, як самостійне, поняття «культура» ввів німецький філософ культурно-історичної доби Нового часу* Самуїл Пуфендорф (1632–1694). У 1684 р. цим поняттям він позначив все те, що відрізняється від природного, тваринного, тобто все створене і надбане людиною, що має позабіологічне походження. С. Пуфендорф розділив «природну» людину і людину культурну, внаслідок чого поняття «культура» поступово набувало значення чогось позаприродного, штучного.

Сьогодні «культуру» ще називають «другою» природою, що її створила людина під час освоєння божественної або «першої» природи, від якої вона безпосередньо походить.

У добу Просвітництва (XVIII ст.) активно продовжилось теоретичне осмислення культури. Французькі просвітителі Шарль Монтеск'є (1689–1755), Марі Франсуа Аруе Вольтер (1694–1778), Жан Антуан Кондорсе (1743–1794) зводили культурно-історичний процес до розвитку людського розуму, боротьби варварства і цивілізації, пов'язували культуру з тими перевагами і благами, які несуть людині вдосконалення й застосування розуму. Вони та їхні прихильники враховували те, що культура повинна сприяти побудові досконалого суспільно-політичного ладу, який відповідав би природі людини, яка, будучи творінням Божим, вважається доброю від народження. Таке суспільство повинно ґрунтуватися на засадах розуму, де в кожній людині виховані розумні потреби. Для гармонізації особи необхідно шляхом загальної освіти підвищити рівень освіти суспільства.

---

* У культурно-історичній періодизації XVII – середина XIX ст. – це доба Нового часу. Під час цієї доби розвинулось Просвітництво як – широка ідейна течія, представники якої (вчені, філософи, письменники) вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого – зміна устрою суспільства відповідно до розуму. Просвітники мали широкий світогляд, в якому виділялися концепція освіченого абсолютизму, ідея цінності людини, критика церкви, патріотизм, осуд експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості й самоцінності особи. Цим просвітники відрізняються від просвітителів, якими є всі носії освіти і прогресу.

Рационалізм Вольтера та його прихильників піддав критиці Жан-Жак Руссо (1712–1778), який поставив під сумнів роль освіти, науки і мистецтва в покращенні природи людини. Зокрема філософські, релігійні та педагогічні міркування Ж.-Ж. Руссо заклали основи такої естетичної течії в мистецтві, як сентименталізм: «Розум може помиляться, а почуття – ніколи!». Для сучасної культурології важливою, хоч і неоднозначною, є думка Руссо про те, що культура із своїми благами відділяє людину і народи від «першої природи», впливаючи негативно на їхнє фізичне і моральне здоров'я, що врешті-решт, веде до занепаду, як це трапилось у минулому з Єгиптом, Грецією, Римом, Візантією та іншими цивілізаціями. Для Руссо є очевидним, що причина нерівності в суспільстві має культурне походження, а саме після того, як люди добровільно відмовились жити за законами природного права і погодились жити за такими правилами, згідно з якими кожен має право сказати стосовно чогось – це моя власність. Він також протиставив зіпсованість і моральну розбещеність «цивілізованих» націй простоті і чистоті звичаїв культури патріархальних народів. Досі ці ідеї є визначальними для культурологів.

Вагомий внесок у теоретичне осмислення культури зробив німецький філософ Еммануїл Кант (1724–1804), який, визнаючи в основі світобудови тріаду ідей – істина, добро і краса, – прийшов до морального осмислення культури. У цьому контексті важливе місце займають його роздуми над проблемою просвіти. На думку Е. Канта, суть просвіти полягає в тому, щоб поступово навчити суспільство думати над тим, якими принципами, законами і правилами воно керується в своєму громадському, духовному і повсякденному житті. Філософ закликає владу не забороняти громадянам займатися вільним і публічним обговоренням тих питань, які виникають з приводу державного ладу, релігійних традицій і освіти. Оскільки, залежно від того, як швидко суспільство візьметься за публічне обговорення наявних проблем, настільки швидше воно розпочне пошук досконаліших і розумніших принципів життєвого устрою. Він вважав, що дана Богом культура сприяє людським здібностям піднятися від тваринного стану до високоморального існування, підкоряючись внутрішньому прагненню до добра, яке він назвав «категоричним ім-

перативом». Цей основний закон кантівської етики твердить: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людини в своєму обличчі, і в обличчі будь-кого іншого, як до цілі, і ніколи як до засобу». Е. Кант також вважав, аналізуючи людську діяльність, що небезпечно ставити насолоду на перше місце – це загрожує самій сутності моралі.

Інша актуальна для культурології проблема, яку піднімав Е. Кант, це проблема про небезпечність цивілізації, але визнавав, що іншої дороги в людства немає. Вважав, що людина стає людиною, тільки завдяки тому, що перемагає в собі «природне», тобто тваринне, і стає людиною, коли здатна побачити людину в іншій.

До формування фундаментальних засад культури особливо доклався ще один німецький філософ – Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), який вирізнявся загостреною увагою до історії світової духовної культури. У роботі «Феноменологія духу» (1807) він оцінює культуру як закономірний розвиток, поступове виявлення творчої сили існуючого поза ним «світового» розуму, який ототожнював з Богом. Розум втілюється в поступово змінних формах культури різних держав і народів, одночасно пізнаючи сам себе, як їхнього творця. Рушієм цих змін у природі і суспільстві є діалектична боротьба протилежностей. Сутність культури, за Гегелем, розкривається не через подолання біологічних основ у людині і творчу фантазію видатних осіб, а через духовне приручення людини до світового цілого, яке поєднує природу та історію.

Загалом у добу Нового часу культура розглядалася насамперед як феномен духовного порядку, як наслідок і прояв творчої діяльності в науці, мистецтві, релігії, освіті тощо. Матеріально-виробнича діяльність, яка була примусовою для більшості безпосередніх виробників, поняттям культури не охоплювалась, тому що не створювала належних умов для творчої активності людини. Натомість, духовна діяльність завжди асоціювалась з вільним інтелектуальним пошуком, фантазією і натхненням, незалежним від зовнішніх обставин, внутрішнім світом людини, що робить її досконалішою і сильнішою.

Утім, ці погляди на культуру та її особливості стали фундаментальними, вже з середини XIX ст. і відтоді розширився їхній предмет дослідження, з'явилися нові дискусійні проблеми, тео-

ретичні роздуми, сформувалися концепції* та наукові школи**. А все для того, щоб пізнати витоки, сутність, особливості, закони культурно-історичного розвитку тощо.

1.2. Культура: проблема визначення та сутність

У наш час слід обережно підійти до пошуків єдиного визначення культури, оскільки це завжди викликає безліч суперечок, і справа закінчується тим, що кожний напрям у дослідженні культури практично користується лише своїм робочим визначенням. Американські антропологи А. Кребер (1876–1960) і К. Клакхон (1905–1960) у спільній праці «Культура: критичний огляд концепцій і дефініцій» (1952) звернули увагу на великий і постійно збільшуваний інтерес до цього поняття. Так, якщо за їхніми підрахунками з 1871 р. до 1919 р. сформульовано всього лише сім визначень культури (перше з них, як вони вважали, сформулював представник еволюційної концепції Е. Тайлор), то з 1920 р. до 1950 р. у різних авторів вони нарахували 157 визначень терміна «культура» і понад 100 спроб пояснити його теоретично. Сьогодні налічується понад 500 визначень та спроб теоретичного осмислення. У цьому немає нічого дивного, оскільки культура є динамічним процесом, і визначення, яке сьогодні є актуальним, завтра може не відповідати культурно-історичному розвитку чи духу часу.

Дещо пізніше А. Кребер і К. Клакхон перевидали свою книгу, де значно розширили перелік визначень культури і поділили їх на окремі групи. На цьому тлі в сучасній культурологічній думці виділяють такі групи:

---

* Концепція – система поглядів на певне явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, основна ідея будь-якої теорії.

** Наукова школа – це професійна добровільна спілка людей, що сформувалася під егідою особистості – вченого-лідера. Займається активною дослідницькою роботою в новому актуальному напрямі й об'єднана ідеями, методиками, науковими традиціями, успішним співробітництвом, пошуком нових фактів. У науковій школі висувають гіпотези, концепції, теорії, проводять дослідження і узагальнюють результати експериментів.

- описові визначення, в яких культура постає як сукупність усіх видів діяльності людини, звичаїв, вірувань тощо;
- визначення, пов'язані з традиціями чи спадщиною, які розкривають основи життя кожної людини;
- визначення, в яких сформульовані правила поведінки людини;
- визначення, в яких культура є чинником прилаштування суспільства до природного середовища з метою виживання;
- визначення, в яких культура – це сукупність форм поведінки, характерних для деяких груп чи суспільств, які передаються з покоління до покоління;
- визначення, в яких культура – це сукупність матеріальних артефактів, які впливають на кожну окрему особу;
- визначення, в яких культура – це система ідей, символів, цінностей, які виступають як образ життя кожної людини.

Іншу, дещо простішу, систематизацію визначень культури запропонував культуролог та історик Л. Кертман (1917–1987) у праці «Історія культур країн Європи та Америки» (1987). На його думку, вся багатоманітність пропозицій розподіляється між антропологічним, соціологічним і філософським підходами до об'єкта визначення. Антропологічний підхід ґрунтується на визначенні самодостатності, унікальності, неповторності та рівноцінності всіх конкретно-історичних форм культури.

Соціологічні визначення зосереджують увагу на факторах організації й формування життя певного суспільства. Переважно йдеться про щось, що є «культуротворчою силою», що розвиває життя суспільства організовано, а не хаотично.

Філософські визначення роблять наголос на аналізі певних рис, характеристик, закономірностей у житті суспільства, які складають фундамент культури і визначають причину та напрям її розвитку.

У широкому розумінні **культура** – це сукупність духовних і матеріальних цінностей, властивих суспільству загалом або окремій соціальній групі, нагромаджених, закріплених упродовж історії, які передаються від покоління до покоління. В частині духовних цінностей культура об'єднує науку, освіту, мистецтво, мораль, уклад життя тощо.

Серед інших визначень, які зустрічають у підручниках, довідниках, словниках, енциклопедіях і є авторськими та просто привертають увагу, доречно виокремити такі: культура – це сукупність штучних порядків і об'єктів, що їх створили люди, доповнюючи природні; світ впорядкованих колективів людей, об'єднаних системою взаємовідносин; світ пізнання – інтелектуальних і образних рефлексій буття, розподілу і використання соціальних благ. Культура – це історія відносин людини з Богом, історія пізнання людини самої себе, Бога і буття.

Отже, розбіжності в формулюванні визначення «культура» стосуються не об'єкта і суб'єкта, а предмета культури. Сьогодні, як правило, вже не сперечаються щодо визначення терміна «культура», радше ведуть статистику таких визначень.

Стосовно сутності культури, то, зіставивши різні позиції, можна прийти до висновку, що в основу покладено діяльний підхід, оскільки творцем і носієм культури є людина. Вважається, що зрозуміти сутність культури можна лише через призму продуктивної діяльності людини, суспільства, всього людства: створюючи матеріальні блага для свого існування, людина, спочатку й не усвідомлюючи цього, а потім цілком свідомо розкривала свій духовний світ, тобто здібності та вміння, знання і світогляд, потенціал фізичний і духовний, соціальні почуття й національний характер тощо.

Діяльний підхід дає змогу сформулювати **сутність культури** в найузагальненішому значенні, тобто – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених внаслідок цілеспрямованої діяльності людства впродовж його історії, а також взаємовідносини, що склалися в процесі споживання, збереження, відтворення цих цінностей, розподілу і обміну.

Перед тим як перейти до узагальнення, важливо дати відповідь на запитання, що породжує діяльність? Культурологи, які починають аналізувати сутність культури з цього питання, вважають, що це є потреби людини. По-перше, людина має біологічні потреби, тобто в їжі, продовженні роду, захисті від природи тощо. Ці потреби породжують численні матеріальні потреби: в одязі, житлі, техніці тощо. По-друге, людина, формуючись як особа суспільна, породжує в собі і розвиває соціальні потреби. Важливу групу потреб складають потреби в пізнанні навколишнього світу і свого місця в ньому.

Внутрішніми стимулювальними мотивами діяльності є сутнісні сили людини – взаємопов'язані і взаємозумовлені потреби і здібності. Водночас, людина живе і в певних соціокультурних умовах, тому культуру можна розглядати не тільки як індивідуально-психологічний акт, але і як суспільний процес.

У культурі людина не тільки діє, створює, але і саморозвивається. Втім діяльність людини обмежена або регулюється «правилами гри» колективного існування, виробленою системою норм, технологій, оцінок, критеріїв для тих чи інших соціально значущих інтелектуальних і практичних дій. У постійній дискусії і суперечності з цими чинниками перебувають творці культури, але це значно збагачує культуру.

На відміну від біологічних особливостей людини, норми культури не передаються генетично, а засвоюються, вивчаються тощо.

Загалом, мовивши про сутність культури, не слід вдаватися до надмірної ідеалізації людської діяльності. Адже людина створює не тільки те, що її духовно і матеріально збагачує, але й те, що несе реальну загрозу її існуванню і культурі загалом.

1.3. Типологія та функції культури

Багатозначність поняття «культура» в побутовому і науковому лексиконі сучасної людини є очевидним фактором. Відповідно складність і багаторівневість культури потребує певної систематизації та класифікації, без якої це поняття губиться, виникає плутанина в смислах, які вкладають у це поняття ті, хто ним оперує.

Класифікація культури, а точніше – створення типології культури (класифікації, які не претендують на вичерпне описання всіх об'єктів) може здійснюватись як в просторі однієї культури, так і стосуватись певної кількості культур. Під типологією в сучасній науці розуміють процес, за допомогою якого система поділяється на порівняно простіші підсистеми (елементи), що пізніше чергуються за певними ознаками. Основою для побудови типології культури є визначені ознаки, які дають можливість об'єднувати деякі феномени в групи і розрізняти їх залежно від наявності чи відсутності цих ознак.

У сучасній культурології існує багато типологій культури, оскільки характерні риси, притаманні культурі одного типу, можна виділяти по-різному. Культури можуть зараховувати до різних типів за хронологічним принципом (давня культура, сучасна), географічним (африканська, латино-американська), мовним (германські, романські, слов'янські культури), релігійним (православна, католицька, протестантська, мусульманська), економічним (капіталістична, соціалістична), принципом передачі інформації (семіотична) тощо. Крім того, можна виокремлювати типи культури за значимістю (регресивна, прогресивна, традиційна, модерністська, стагнаційна, репресивна), споживачем (масова, елітарна), художньо-стильовими ознаками (готика, ренесанс, бароко, класицизм, модерн). Культурологи пропонують виділяти цивілізаційну (антична, китайська цивілізації тощо) світоглядну (міфологічну, релігійну та наукову) типології культури.

У середині культури як цілого, яка є історичним продуктом розвитку якогось етносу чи етносів, також можна виокремлювати окремі різновиди культурних форм (субкультури*), типологія яких може ґрунтуватись на різних принципах (мова, віра, сексуальна орієнтація, інтереси тощо).

До основних теоретиків типології культури належить американський філософ, історик і культуролог Джеймс Керн Фейблман (р. н. 1904). У роботі «Теорія людської культури» (1946) він запропонував оригінальну концепцію ідеальних типів культури, яку виводить з описання культури, як окремого емпіричного рівня. Д. Фейблман визначив низку параметрів, за якими він виділив в історії сім культурно-історичних типів, кожен із яких не збігається з відомими культурами, а є моделлю, з якою може працювати культуролог. Типологія Д. Фейблмана передбачає такі основні ідеальні типи:

---

* Субкультура – сукупність культурних зразків, тісно пов'язаних з домінантною культурою і у той же час відмінних від неї. У антропології – група людей у межах більшого суспільства з відмінними стандартами та моделями поведінки. Субкультура – це спільність людей, чії переконання, погляди на життя і поведінку відмінні від загальноприйнятих або просто приховані від широкої публіки, що відрізняє їх від ширшого поняття культури, відгалуженням якої вони є. Найчастіше субкультури переходять у окремі ідейні поняття, бо важко назвати культуру, до якої б вони належали.

допервіснообщинний, первіснообщинний, воєнний, релігійний, цивілізаційний, науковий і постнауковий.

Для культур допервіснообщинного типу спільним є ідея виживання людини в природі.

Первіснообщинна культура – це тип, який пов'язаний з першими високоорганізованими суспільствами. Для нього характерна внутрішня неоднорідність і низка принципових рис: участь у ритмі природного життя, досконаліша соціальна організація порівняно з допервіснообщинною; культ індивіда, який дотримується зразків загальноприйнятої поведінки, міфологічного мислення, ранніх форм релігії.

Воєнний тип спирається на ідею військової честі і здатності підкоряти. Для цього типу культури характерна писемність, архітектура, розвиток техніки і торгівлі. Сім'я, на фоні соціальних інститутів, відходить на задній план. З іншими культурами культури цього типу комунікують практично тільки як їхні завойовники.

Релігійний тип характеризується утвердженням орієнтації людини на цінності божественного світу, що набагато вищі, ніж ті, що існують у повсякденному світі. Серед його характерних рис можна виділити розквіт мистецтва і відкритість для взаємин з іншими культурами.

Цивілізаційний тип культури – це урбаністичний та індивідуалістський тип. Скептицизм у релігійній сфері доповнюється в людині цього типу впевненістю у власних безмежних здібностях до пізнання і перевірки своїх знань почуттями. Наука і освіта стають механізмами генерування знань про природу і світ. Міжкультурні контакти зміцнюються і розвиваються нові.

Науковий тип характеризується впевненістю в тому, що людині відкриті універсальні механізми і принципи всіх сфер буття. Ідеал людини наукового типу – безкорисливий дослідник, який бажає пізнати як створений світ. Релігії в межах культур цього типу відводиться місце переважно в сфері приватного, а не суспільного життя.

Постнауковий тип культури – тип, який перебуває на етапі становлення. Ідеал цього типу – гармонізація всіх здібностей людини, раціональний устрій суспільства, гармонізація всіх елементів культури і природи. Складність у визначенні цього типу культури

пов'язана з тим, що роздуми та висновки нерідко базуються на міркуваннях про майбутнє, а тому часто мають характер припущення.

Д. Фейблман запропонував модель, яка не претендує на те, щоб вичерпно описувати реальності культури.

Певна типологія культури визначається і відповідно до її носіїв. Залежно від цього необхідно виділити світову і національну культури. Світова культура – це синтез кращих досягнень усіх національних культур різних народів, що населяють нашу планету. Національна культура уособлює надбання культур різних соціальних верств і прошарків населення кожного суспільства.

Своєрідність національної культури, її неповторність і оригінальність розкривається як у духовній (мова, література, музика, живопис, релігія), так і матеріальній (виробництво, праця, ведення господарства) сферах життя і діяльності народу. Відповідно до цього виділяють національні культури – українську, російську, французьку та ін.

Кожен народ, створюючи власну національну культуру, тим самим робить внесок у світову культуру, здійснюючи за її допомогою зв'язок з навколишньою природою та іншими народами. У результаті такого спілкування відбувається взаємне культурне збагачення. І як наслідок – різні культури розвиваються, ускладнюються, стають набагато різноманітнішими.

Світова культура – феномен глобальний. Національна культура є частково і джерелом світової культури, але одночасно і походить від неї. Без глобальної культури не може бути регіональної, самобутньої національної і навпаки. Світовій культурі властивий інтегральний процес. Національні ж мають диференційовані особливості.

Культура, будучи виразником засобів і норм соціальної організації та регулювання життєдіяльності суспільства, володіє низкою функцій. До основних функцій належать:

- суспільно-перетворювальна визначається тим, що культура служить цілям перетворення природи, суспільства і людини. Вона є знаряддям перетворювальної діяльності людей в інтересах задоволення всезростаючих потреб суспільства. Здійсненню цієї функції сприяють засоби праці, наукові дослідження та багато інших форм і продуктів творчих зусиль людини;

- пізнавальна полягає в тому, що культура відкриває перед людиною скарбницю знань та практичного досвіду багатьох поколінь. Через культуру, яка об'єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина розуміє цілісну картину світу, усвідомлює своє місце і значення в ньому.

- етноформувальна та етнозахисна творять неповторний та самобутній образ нації, який визначається такими чинниками, як мова, історія, традиції, одяг, страви, пісні, танці тощо. Ці функції забезпечують цілісність та самобутність нації, оберігають її від руйнівного впливу чужих елементів;

- регулятивна або нормативна реалізується через систему норм і цінностей, що є регуляторами поведінки та суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на кожному етапі розвитку суспільства. Норми моралі і права, як регулятори поведінки, можуть існувати у певному культурному середовищі. Стійкі культурні традиції, звичаї, обряди, своєю чергою, забезпечують поступовість суспільного розвитку, гарантують ефективність та дієвість позадержавних регуляторів поведінки. Про ступінь засвоєння норм культури ми судимо за реальною поведінкою людини в різних життєвих ситуаціях – на виробництві, у громадських містах, товариському оточенні, побуті;

- світоглядна синтезує в цілісну і завершену систему пізнавальні, емоційно-чуттєві, оцінювальні та вольові чинники духовного світу особистості. Основним напрямом культурного впливу на людину є формування світогляду, за допомогою якого вона належить до сфери соціокультурної регуляції. Світогляд забезпечує органічну єдність усіх форм свідомості (міфологічної, релігійної та наукової) та надає людині певних духовних орієнтирів;

- аксіологічна або ціннісна функція полягає в тому, що культура, як система цінностей формує в людині певні ціннісні орієнтири й потреби. Залежно від історичних, економічних, політичних та інших умов, у суспільстві завжди домінують ті чи інші цінності. Культура є засобом їхнього передавання та поширення. Вона дає можливість вибрати ті вартості, які найкраще відповідають вимогам часу. Орієнтує людей на кращі здобутки та допомагає відрізнити справжні культурні вартості від посередніх;

- Семіотична або символічна закріплює у системі знаків і символів духовні цінності. Опредметнені духовні цінності через літературу, музику, мистецтво набувають певної символічної форми. У них закодовано реальний зміст свідомості та всю гаму емоцій. Символічний зміст культури забезпечує живий зв'язок поколінь і неперервність культурного процесу;
- Комунікативна зводиться до передавання історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формування на цій основі різноманітних способів спілкування між людьми;
- Інтегративна полягає в здатності об'єднувати людей незалежно від їх національної чи конфесійної належності, світоглядних та ідеологічних орієнтацій у певні соціальні спільноти, а народ – у світову цивілізацію. Саме культура об'єднує людей різних націй в одне ціле, світову цивілізацію, і дає змогу їм порозумітися між собою.

1.4. Розвиток уявлень про цивілізацію. Багатозначність поняття «цивілізація»

Поняття «цивілізація», як і «культура» позбавлене однозначного визначення. На буденному і науковому рівнях розуміння поняття «цивілізація» часто дуже суперечливе. У термінологічному словнику та словнику іншомовних слів зафіксовано такі визначення «цивілізації»: будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культури, локалізовані в часі і просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий суспільною формацією; достатньо високий розвиток культури, науки, освіти; прогрес.

Етимологія поняття «цивілізація» сягає доби античності, а саме римського періоду, і вживалось для позначення людини, котра проживає в місті, є освіченою, вихованою тощо, протиставляючи його дикості, неосвіченості, варварству. Приблизно в такому ж значенні вживалось це поняття і в добу Середньовіччя. У добу Нового часу протиставлення набуло історико-теоретичного змісту і дещо іншого значення. Так, у працях просвітників прийнято говорити про цивілізацію в значенні прогресу – «дикість–варварство–цивілізація». Власне на цьому культурно-історичному етапі «культура» і

«цивілізація» стали конкурентами для позначення розвитку соціальних, політичних, технічних і всіх інших досягнень західно-європейського суспільства того часу.

З кінця XIX ст. у багатьох концепціях культурно-історичного розвитку суспільства активізувалися спроби протиставити культуру і цивілізацію в історичному ракурсі. Цивілізація почала трактуватись як окремий феномен, що формується на певному (пізньому) етапі розвитку культури (так би мовити, «вслід» за культурою), протистоїть культурі за багатьма параметрами та характеристиками і, пригнічуючи духовні основи культури своїми прагматично-матеріальними інтенціями, врешті-решт веде до її розпаду і загибелі. Тобто цивілізація (в такому розумінні) сама, виростаючи з культури, прагне витіснити культуру, посісти її місце.

Негативне ставлення до цивілізації і її зіставлення з культурою стало своєрідним відображенням суперечностей, які накопичились у процесі розвитку західного світу. Тріумф науки і техніки, урбанізація, ріст доходів і витрат людей не сприяли вихованню в широких колах безкорисності, моральності і духовності. Воля до життя перемогла волю до культури.

За Миколою Бердяєвим (1874–1948) культура неминуче переходить у цивілізацію, яка завершується виснаженням творчих сил та смертю культури.

У цьому контексті культуролог Фердінанд Тьонніс (1855–1936) виділив і описав два типи суспільних відносин – общинні й суспільні. Общинні відносини, які, на його думку, є відносинами культурного типу, ґрунтуються на емоційних зв'язках, душевній схильності і зберігаються завдяки наслідуванню традиції та об'єднувальній дії спільної мови. Суспільні ж відносини, які є відносинами цивілізаційного типу, засновані на раціональному обміні речами, тобто мають матеріально-речову природу і характеризуються протилежними прагненнями учасників такого обміну. Оскільки розвиток людства спрямований від общини до суспільства, то, на думку Ф. Тьонніса, суспільний прогрес веде до втрати традиційних цінностей, зменшення теплоти родинних зв'язків, ролі загальної взаємної прихильності й душевності у взаємовідносинах тощо. Натомість у ставленні людей один до одного з'являється все більше розрахунку і раціоналізму.

На цьому тлі розвинулись ідеї культурного песимізму і критики сучасних культурних тенденцій. Одним з першим, хто почав критикувати культуру, в буквальному розумінні, був Фрідріх Ніцше (1844–1900). Він розглядав культуру як бар'єр для розвитку сильних особистостей і тому вважав, що для виховання якостей надлюдини треба не зважати на мораль, цінності тощо, оскільки це притаманне слабким людям.

Багато дослідників культурної проблематики розвивали ідею розмежування культури і цивілізації, як стадій з домінуванням духовного і матеріально-технологічного аспектів буття людини. Зокрема, Герберт Маркузе (1898–1979) вважав, що культура протистоїть цивілізації, як вічне свято – холодній повсякденності, свобода – необхідності, дозвілля – роботі, утопія – реальності.

Така своєрідна «термінологічна війна» не могла тривати дуже довго. Зусиллями антропологів поняття «цивілізація» набуло первинного значення, згідно з якими під цивілізацією почали розуміти рівень розвитку людства за відповідними ознаками. Найчіткіше ці ознаки сформулювали американські антропологи-культурологи Г. Чайлд та К. Клакхон. Перший виділив 10 ознак: 1) наявність міст; 2) монументальні міські споруди; 3) податки; 4) інтенсивна економіка, зокрема і торгівля; 5) ремесла; 6) писемність; 7) розвиток наукових знань; 8) розвинуте мистецтво; 9) привілейовані групи; 10) держава. К. Клакхон виділив три ознаки: 1) міста; 2) монументальна архітектура; 3) писемність. Ці три ознаки є результатом системи причинно-наслідкових процесів – економічних, соціальних і політичних.

Загалом у сучасній культурологічній думці в аналізі поняття «цивілізація» опускають первинне значення, а ґрунтуються на протиставленні поняттям «культура» і виділяють такі явні відмінності між ними:

- поняття культура – це ширше поняття ніж цивілізація, адже цивілізація – це стадія розвитку культури, якої досягають не всі культури;
- культура охоплює науково-технічний прогрес та духовно-гуманістичну спадковість між народами, націями, а в понятті цивілізація явно відчутні матеріально-виробничі пріоритети;

- культура тісно пов'язана з національною специфікою, а цивілізація тяжіє до глобальних масштабів;
- культура обов'язково спирається на релігійні начала, а цивілізація – безрелігійна.

Питання для самоконтролю

1. Якого значення надав поняттю «культура» римський мислитель М. Цицерон?
2. Які підходи до розуміння культури розвинулись у добу Нового часу?
3. Чим пояснюється наявність великої кількості визначень поняття «культура»?
4. Що означає типологія культури?
5. Яке значення відводиться функціям культури?
6. У протиставленні понять «культура-цивілізація», яких ознак надають цивілізації?

Розділ 2

СТАРОДАВНЯ КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

- 2.1. Особливості культури первісного суспільства в Україні
- 2.2. Трипільська культура
- 2.3. Антична культура Північного Причорномор'я
- 2.4. Скіфо-сарматська культура на теренах України

2.1. Особливості культури первісного суспільства в Україні

В історичному розвитку первісна доба охоплює величезний період – від появи перших людиноподібних істот до виникнення перших цивілізацій. Відповідно до основного матеріалу виробництва – каменю, цю культурно-історичну епоху називають кам'яним віком.

Кам'яний вік поділяється на: палеоліт (давній кам'яний вік) – 2 млн. – XI тис. років до Р. Х.; мезоліт (середній кам'яний вік) – X–VII тис. років до Р. Х.; неоліт (новий кам'яний вік) – VI–IV тис. років до Р. Х.

Кам'яний вік характеризується поступовим формуванням людини сучасного типу за фізичними ознаками, привласнювальним типом господарювання (мисливство, рибальство, збиральництво), створенням найпростіших знарядь праці, знайомством з вогнем та вмінням його видобувати, формуванням перших суспільних спільнот (людське стадо або праобщина, родова община), форм релігійних вірувань (фетишизм, анімізм, тотемізм та магія)* тощо.

---

* Фетишизм – надання надприродних властивостей предметам природи – деревам, каменям та ін., які є нібито наділені чудодійною силою і захищають людину від нещастя. Анімізм – віра в душу, її безсмертя, потойбічність життя після смерті тіла, а також різних духів природи. Тотемізм – віра у містичний зв'язок, тобто «кровну» спорідненість певного роду, племені з якимсь видом тварин чи рослин (тотемом). Магія – сукупність прийомів і обрядів, що мають чудодійну силу; дії і обряди, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на явища природи, тварин або людину.

Відповідно до цієї періодизації первісного суспільства здійснюється аналіз зміни форм господарювання. Для палеоліту і мезоліту характерна тільки привласнювальна форма. В період неоліту людина починає прилаштовуватись до відтворювальної форми – землеробства та скотарства. Потім ця форма господарювання поєдналася з привласнювальною, що суттєво вплинуло на динаміку культурно-історичного розвитку.

Стоянки раннього палеоліту відомі в Донбасі (Амвросіївка), на Харківщині (Ізюм), Житомирщині (Городище), в печерах і гротах Криму, в Подніпров'ї (Лука-Врублицька, Бабин). Загалом близько 60 стоянок по всій Україні.

Найдавнішим поселенням вважається стоянка біля с. Королево, що на Закарпатті. На глибині до 12 м від поверхні, в товщі ґрунту, виявлено 15 культурних шарів палеолітичної доби. В найнижчому знайдено знаряддя, вік яких датують приблизно 1 млн. років до Р. Х. Першу палеолітичну стоянку в Україні розкопав ще в 1873 р. археолог Ф. Камінський біля с. Гінці на Полтавщині.

У ранню добу палеоліту жили людиноподібні істоти, яких в науці називають «пітекантропи». В цього типу людиноподібної істоти збереглося ряд мавпячих рис: сутулість, волохатість, похилий лоб, широкий ніс, довгі руки і короткі ноги. На відміну від мавп, у них був більший мозок, вони ходили прямо на двох ногах і, найважливіше, що відрізняло їх від мавп, це вміння виготовляти знаряддя праці і використовувати вогонь.

З погляду сучасності вони виготовляли примітивні предмети праці. Ймовірно користувались дерев'яними киями та загостреними палицями, які не збереглися до нашого часу, а також зробленими з різних порід каменю ручними рубилами. Такі рубила, оббиті і загострені з країв, завдовжки 10–20 см слугували основним універсальним знаряддям. Використовували також відщепи – безформні осколки кременю. Жили стадами і не вміли споруджувати житла.

Приблизно 150–100 тис. років до Р. Х. з'являється новий фізичний тип людини – «неандерталець». На зріст 150–160 см, помітно сутулий з прямою ходою. Об'єм головного мозку відповідав мозку сучасної людини, досягаючи 1600 см³. Про розумові здібності неандертальців свідчать вирізані ними візерунки та зображення тварин на кістках тварин (стоянка Молодово – Чернівецька обл.). Значно

вдосконалювалось виробництво крем'яних і кам'яних знарядь, мисливської зброї, з'явилися крем'яні вістря на списи, ножі. Проживали на берегах великих річок, будували перші житла. Зокрема, поблизу с. Молодово знайдено перші унікальні в Європі тривалі наземні житла віком до 44 тис. років. Вони споруджувались з велетенських кісток, черепів і бивнів мамонтів, дерева, накривались шкірами. Житла обігрівались і освітлювались вогнищами.

В Україні відомі поховання неандертальців. У гроті Киїк-Коба в Криму знайдено поховання жінки і дитини, що свідчить про зародження релігійних вірувань. Нині в Україні відомо близько 200 стоянок неандертальців, найбільше їх в Криму і Подністров'ї.

Пізній палеоліт охоплює час від 40–35 тис. років до 11 тис. років тому. Саме в цей час формується людина сучасного фізичного типу, яку в науці називають «кроманьйонець». Це вже був «*homo sapiens*» – людина розумна.

У цей період первісні люди заселяють всю територію України, але найбільше їхніх стоянок виявлено на Дніпрі та Дністрі (Молодове, Кормань, Бабин та інші). Нині відомо понад 800 стоянок людей пізнього палеоліту.

На стоянках пізнього палеоліту жило в середньому від 20 до 100 осіб. За підрахунками вчених населення України становило 20 тис. осіб. Панував родоплемінний лад. Середній вік життя людини того часу становив приблизно 20–25 років.

Найдавніші пам'ятки мистецтва в Україні належать до доби пізнього палеоліту, які були знайдені на Радомишльській (Житомирська обл.), Мізинській (Чернігівської обл.), Амвросіївській (біля м. Амвросіївка Донецької обл.) та інших стоянках. Серед них все-вітньо відомі браслети зі стоянки Мізин, виготовлені з бивня мамонта, покриті меандровим* і зигзагоподібним орнаментом, численні кістяні пластинки, лопатки, щелепи та інші кістки мамонта, прикрашені врізними лініями та червоною вохрою.

Наша уява про духовний світ людини пізнього палеоліту доповнюється знахідками музичних інструментів. Зокрема, на стоянці Мізин знайдено ансамбль музичних ударних інструментів, а на стоянках Атака та Молодово, що на Дністрі – кістяні сопілки.

---

* Меандр – декоративна звивиста лінія, що є неперервною і формує мотив, що повторюється.

На сучасному етапі доба мезоліту представлена приблизно 1000 розроблених стоянок та кількома могильниками. У цей час зникають великі тварини – такі як мамонт, а тваринний світ визначають олені, кози, зайці, коні та інші.

У зв'язку з цим відбуваються зміни в мисливстві. Широко застосовуються винайдені лук і стріли. Людина приручає собаку, яка стає її помічником на полюванні.

Найвідомішою пам'яткою цієї доби є Кам'яна могила, яка розташована біля села Терпіння (Запорізька область). Кам'яна могила займає площу близько 3-х гектарів, висота сягає 12 м, кількість плит пісковика перевищує 3 тисячі. Великий кам'яний пагорб у степу приваблював давніх людей як явище надзвичайне та фантастичне. У результаті багаторічних досліджень Кам'яної могили науковці відкрили 65 гротів і печер, на стелях яких виявлено кілька тисяч найрідкісніших наскельних зображень різних історичних епох (від пізнього палеоліту і мезоліту до середньовіччя). Гроти – це переважно невеликі (до 5–8 м), невисокі (1,2–1,5 м) скельні розколини з плоскими (або близькими до них) стельовими плитами. У наш час значна частина гротів заповнена піском (законсервована) для того, щоб зберегти давні петрогліфи (вирізьблені малюнки на камені). Серед більшості малюнків, розташованих на тлі лінійно-геометричних композицій, добре простежуються зображення людини, диких і домашніх тварин, сцени полювання, танцю, чаклунства тощо.

Неолітичних стоянок в Україні виявлено більше 700, а також понад 20 могильників. Крім того вчені виділили більше 10 неолітичних культур.

Досягнення людства в неоліті називають «неолітичною революцією», бо в цей час первісні люди перейшли від привласнювального типу господарства до відтворювального, тобто землеробства, скотарства та виробництва (ремесла).

Другою основною рисою досягнень неоліту було винайдення глиняного посуду, який ліпили руками, орнаментували та випалювали на вогнищі. В техніці обробітку каменю застосовуються нові прийоми – шліфування, пиляння, сверління, що підвищувало продуктивність праці. З'являються нові знаряддя праці – сокири з рукоятками, тесла, свердла та інше.

Сучасні назви основних племінних груп походять від території розселення (буго-дністровська, дніпро-донецька культури), орнаменту посуду (культури лінійно-стрічкової та шнурової кераміки), форми посуду (культури лійчастого посуду та кулястих амфор) та назви населеного пункту, де вперше було відкрито поселення (трипільська культура – від с. Трипілля).

На Прикарпатті і Волині жили племена культури «лінійно-стрічкової кераміки». Північно-східні райони України займали племена культури «ямково-гребінчастої кераміки».

Неолітичні племена України селилися переважно на родючих ґрунтах берегів річок і озер. Землю обробляли серпами з кісток та рогів тварин з вставленими в них гострими крем'яними пластинками. У домашньому господарстві розводили корів, биків, свиней. Активно розвивався і привласнювальний тип господарювання.

Житла будували з дерев'яних стовпів, обплетених хмизом, поліплених глиною. Такі стіни захищали від холоду і вологи. Взимку в житлі горіло вогнище.

З IV тис. до Р. Х. землеробсько-скотарські племена України почали динамічно розвивати відтворювальну систему господарювання (землеробство та скотарство) та виробництво, де разом з каменем все активніше використовували метал – мідь. Відповідно ця доба називається мідно-кам'яний вік, який в Україні тривав до III тис. до Р. Х. Здебільшого цей культурно-історичний період пов'язаний з трипільською культурою.

2.2. Трипільська культура

У час формування в Середземномор'ї античної культури на теренах Правобережної України жили землеробсько-скотарські племена з високою на той час культурою. З IV тис. до Р. Х. ці племена динамічно почали розвивати відтворювальну систему господарювання (землеробство та скотарство), освоїли техніку виготовлення міді тощо. Йдеться про трипільську культуру, яку в 1896 р. біля с. Трипілля (Кагарлицький р-н Київської обл.) відкрив археолог Вікентій Хвойка. Вона поширена по лісостеповій території від середнього Дніпра до Бугу і Дністра на південному заході. На

всій території трипільської культури населення становило щонайменше 1 млн. осіб.

Дослідник В. Хвойка висунув припущення, що слов'яни і неолітична людність середнього Подніпров'я – це один етнос. Сміливу гіпотезу він підкріпив археологічними розкопками поблизу с. Трипілля. За типологічними ознаками ця культура споріднена з культурами дунайського басейну, Балканського півострова, островів Східного Середземномор'я і Малої Азії. Це дає змогу підвести наукову основу для орієнтації і визначення ареалу її впливу на розвиток культур зазначених регіонів.

Трипільська культура датується IV–III тис. до Р. Х. Українська дослідниця Тетяна Пасек (1903–1968) виділила три етапи розвитку трипільської культури: ранній (перша половина IV тис. до Р. Х.); середній (друга половина IV тис. до Р. Х.); пізній (перша половина – третя чверть III тис. до Р. Х.).

До загальних ознак трипільців дослідники зараховують: поселення зводилися на відкритих місцях без оборонних споруд; житла споруджувалися по колу, одне біля одного, середина залишалася порожньою; хати будувалися каркасні; проміжки між стовпами заплітали лозою й обмазували ззовні та зсередини товстим шаром глини; стіни розписували яскравими фарбами, різнокольоровим орнаментом. Житло ділилося на кімнати, в яких, напевно, жили окремі члени родини. Помешкання опалювали піччю, складеною з глиняних вальків. За підрахунками, у такому будинку мешкало 20 осіб, а поселення налічувало близько 500–600 осіб. Очолювала таку родину жінка, оскільки, як засвідчують пам'ятки, це був час матріархату. Більшість статуеток, знайдених в ареалі цього періоду, присвячено жінці. Центр селища використовувався як загін для громадської худоби. Це були скотарсько-хліборобські громади з колективною власністю на худобу.

На ранньому етапі трипільські племена займають територію Середнього Подністров'я і Південного Побужжя, відбувається становлення їхнього господарства та економіки.

На середньому етапі культура поширюється на Верхнє Подніпров'я, на Київщині трипільці переходять на лівий берег Дніпра. Цей етап характеризується розквітом господарства, культури, соціально-економічними змінами.

На пізньому етапі трипільські племена освоюють Східну і Західну Волинь, Північно-Західне Причорномор'я, у них розвиваються патріархально-родові відносини. Таке поширення культури пояснюється землеробським характером господарства племен і потребою переселення на нові ділянки, коли виснажуються вже освоєні.

Кількість трипільських поселень перевищує тисячу. На кінець ХХ ст. залишки цієї культури відкриті у 38 селах Київщини, 25 – Поділля, 20 – Західної України. Поселення розташовані переважно біля оброблюваних ділянок землі в річкових долинах, на пологих схилах берегів, в місцях, зручних для випасання худоби, рибальства, полювання. На ранньому етапі поселення, площею 1–2 га, не були укріплені, в середньому періоді їхня площа збільшується до 50–150 га, а на початку пізнього періоду, переважно в лісостеповому межиріччі Південного Бугу, існували гігантські. Наприклад, площею понад 250 га (Доброводи), 270 га (Майданецьке), * 450 га (Гальянки).

Розташовування поселень було гніздовим, тобто група середніх і дрібних розміщувалась навколо одного великого селища – центру.

Домобудівництво трипільців на багато століть випередило спорудження жител інших стародавніх племен України. В період розквіту трипільської культури житла були переважно наземними, з глини і дерева. Археологічні розкопки свідчать, що підлога в житлах була вимощена дерев'яними тонкими колодами і поліплена глиною. Перегородки розділяли житло на кілька приміщень, у яких знаходилися глибокі печі, часто з димарями.

На Подніпров'ї та Уманщині стіни фарбували в білий, червоний і зелений кольори, а на Подністров'ї в домобудівництві застосовували камінь, тут зустрічаються двоповерхові будинки. Розміри будівель становили від 15–30 м² в ранньому періоді, до 100–140 м² – в пізньому.

Основою господарської діяльності трипільців було землеробство і скотарство. Для обробітку ґрунту застосовували мотики з кам'яними або роговими наконечниками. Вирощували пшеницю,

---

* Поселення біля с. Майданецьке (Черкаська обл.) нараховувало приблизно 1500 будинків з населенням до 10 тис. жителів. Деякі вчені такі селища називають протомістами. Втім трипільське суспільство не встигло розвинутиись у міську цивілізацію і зупинилось за крок до неї.

ячмінь, жито, просо, горох, овес. Збирали врожай зернових серпами з крем'яними лезами. Зерно зберігали у великих глиняних посудинах і ямах-зерносховищах, а розмелювали на кам'яних зернотерках. На трипільських поселеннях півдня України і Молдови знайдено кісточки слив, абрикосів, аличі, винограду і насіння яблук.

Серед домашніх тварин у трипільців переважала велика рогата худоба і свині. Розводили кіз і овець. Биків використовували як тяглову силу.

Не втратили свого значення полювання, рибальство і збиральництво. Полювали головним чином на оленів, лосів, косуль, кабанів. Про заняття населення рибальством свідчать знайдені на поселеннях кістяні і мідні рибальські гачки, грузила тощо. У лісах збирали ягоди, горіхи, мед, дикі фрукти.

Основні знаряддя праці (ножі, шкребла, леза до серпів, свердла, сокири та інші) виготовлені з кременю. Широко використовували кістки і роги тварин для виготовлення шил, мотик, зброї, голок, прикрас.

Найбільший мідний скарб знайдено у поселенні біля с. Карбун у Молдові. Він нараховував 444 мідних предметів.

На високому рівні в трипільців було керамічне виробництво. Витончене і розмальоване різними фарбами, воно і нині викликає подив і захоплення. Глиняний посуд різноманітний за формою, орнаментом, призначенням. Відповідно до розвитку культури змінюється форма посуду, орнаментальні мотиви, поєднання фарб. На ранньому етапі посуд орнаментований візерунками з врізаними лініями. На середньому етапі з'являється кераміка, прикрашена розписом фарб червоного, чорного, білого, оранжевого кольорів. Фарби на посуді, вік якого перевищує 5 тис. років, не втрачають кольору. Композиції розпису різноманітні: зображення звірів, рослин, людей, птахів тощо. Трипільський орнамент передався в українське мистецтво і відображений у вишивках, народній кераміці, великодніх писанках.

Орнамент трипільського посуду є ілюстрацією фольклору та міфології перших землеробів і скотарів. Наприклад, спіральний меандр – «безконечник» є символом беззупинного руху життя, стилізовані зображення небесного змія-дракона символізували чоловіче начало, бачимо тут символи сонця, неба і землі, рослин, тварин і людей.

Різноманітна і цікава глиняна пластика трипільців. Більшу частину її складають жіночі статуетки з випаленої глини, знайдені майже на всіх поселеннях. Серед сотень різноманітних жіночих скульптурок особливою є виявлена на Черкащині фігурка жінки-матері, яка схилила голову над немовлям на руках. Чоловічі статуетки з'являються на пізньому етапі розвитку, тобто тоді, коли в суспільстві набувають ваги патріархально-родові відносини.

Крім домашніх вівтарів, трипільці мали окремі храми, що споруджувались у центрі поселень на майдані й були родоплемінними культовими центрами. В таких храмах відбувалися свята, пов'язані із культами природи, що вмирає і воскресає, зберігався спеціальний посуд та інші ритуальні предмети. Інколи в храмах або поряд з ними, на майданах поселень знаходяться особливі жертвні поховання людей, що здійснювались з метою збільшення родючості землі, збереження домашнього достатку, захисту від злих сил. Не виключено, що ці поховання належали жерцям, які відігравали важливу роль у трипільському суспільстві.

Більшість померлих трипільці ховали за обрядом тілопокладання на невеликих ґрунтових могильниках неподалік поселень. Поховання (скорчені та випростані) супроводжуються великою кількістю кераміки. Менш поширеною була кремація – спалення тіла і захоронення решток у глиняних урнах. У пониззі Дністра пізньотрипільські племена споруджували кургани зі складними кам'яними конструкціями. Є поховання озброєних чоловіків, які загинули в бою.

Структурними одиницями трипільського суспільства були мала і велика сім'я, община, рід, плем'я. Племінні групи об'єднували кілька общинних селищ, поселень.

Якщо виникнення трипільської культури археологи простежують добре, то її зникнення дещо загадкове. Вона перестала існувати в кінці III – на початку II тис. до Р. Х. Більшість вчених вважають, що причиною поступового зникнення культури було втручання на територію трипільців інших племен-культур: ямної, катакомбної, шнурової кераміки зі сходу та кулястих амфор із заходу.

Трипільська культура не зникла безслідно. На думку вчених, трипільські племена Середнього Подніпров'я були одним з чинників формування середньодніпровської культури, а племена Західного Поділля і Волині – підкарпатської культури шнурової кераміки.

2.3. Антична культура Північного Причорномор'я

На VII ст. до Р. Х. припадає створення перших грецьких поселень – колоній на українському Причорномор'ї. Майже до IV ст. від Р.Х. на цих землях нинішньої України розвивалась антична культура. Здебільшого поява греків на землях Північного Причорномор'я пов'язана з перенаселенням і зубожінням грецького культурно-історичного простору. Поліси почали споряджати експедиції своїх громадян на пошуки вільних земель для поселень. Провідна роль у цьому процесі належала грецькому місту-державі Мілету, котре заснувало багато міст-колоній на чорноморському узбережжі. Ця умовна колонізація відбулася мирно й поступово, з великими проміжками часу. У I ст. від Р.Х. Північне Причорномор'я підпало під вплив Римської імперії. Згодом, починаючи з III ст. від Р. Х., внаслідок постійних нападів кочівників (готи, гунни та ін.), розпочався занепад міст. Ці міста переважно по-варварськи були зруйновані. Ряд міст південного узбережжя Криму довгий час перебували в складі Візантійської імперії.

У Північному Причорномор'ї греки заснували кілька сот поселень та міст. Тільки в нижній течії р. Північний Буг та на берегах Березанського лиману археологи відкрили понад 180 поселень і кладовищ греків. Тісний зв'язок із митрополією програмував розвиток культури. В архітектуру, що мала античні особливості з деякими місцевими відхиленнями, міцно ввійшла ордерна система*. Однак вихідці з Мілету надавали перевагу іонічному архітектурному ордеру перед доричним та коринтським.

У містах впроваджувалося прямолінійне планування за так званою гіпподамовою системою.** Вулиці перетиналися під прямим кутом. Впорядковувалися бруковані вулиці та площі, водопровідні канали тощо. На пізнішому історичному етапі – I ст. до Р. Х. – III ст. від Р. Х., в архітектурі й декоративному оснащенні переважав

---

* Ордер – це сукупність архітектурних форм, що надають певну стильову характеристику всьому спорудженню, завдяки тектонічній єдності.

** Система планування античних міст з вулицями, які перетинались під прямим кутом, прямокутними кварталами і площами. Назва системи походить від давньогрецького архітектора Гіпподама із Мілету (485–405 рр. до Р. Х.).

місцевий стиль, що склався у тісній взаємодії античних і скіфо-сарматських елементів.

У V–IV ст. до Р. Х. набуває поширення будівництво культових споруд: храмів та вівтарів. В античних містах-державках та найвизначніших святилищах цього регіону існувало не менше як півтора-два десятки храмів. До наших днів дійшли залишки храму в Пантікапей (друга половина V–IV ст. до Р. Х.) та Аполлона Дельфінія в Ольвії (V ст. до Р. Х.).

Храм у Пантікапей мав шість колон, довжина головного фасаду становила 20 м, площа – 800–1000 м². Храм, з двоскатним дахом з черепиці, був збудований на пагорбі (тепер – гора Мітрідат). Отож він височів над навколишньою місцевістю.

Будівельним матеріалом був місцевий камінь вапняк, не дуже пластичний, але гарний для скульптури. Райони причорноморських міст не мали мармуру чи інших кращих порід каменю. Готову скульптуру, а згодом мармур, довозили з Греції й островів Егейського моря. Привозили також чорнофігурні та червонофігурні вазы, теракотові статуетки, бронзові вироби.

У VI–V ст. до Р. Х. були засновані міста Ольвія в Бузькому лимані, Тіра у гирлі Дністра, Пантікапей (сучасний Керч), Тірітака, Керкінітіда, Німфей, Феодосія, Херсонес (сучасний Севастополь) та ін.*

---

* Ольвія розташовувалась на правому березі Бузького лиману (Миколаївська обл.). Місто заснували в VI ст. до Р. Х. вихідці з Мілету. Чисельність жителів Ольвії складала в середньому 6–15 тис. осіб. Ольвія мала широкі торгові та культурні зв'язки з материковою Грецією. У місті процвітали ремесла металообробне, гончарне, прядильно-ткацьке, продукція яких збувалась у містах грецького світу, сусіднім скіфам, сарматам, фракійцям.

Херсонес заснований у кінці V ст. до Р. Х. на морському мисі. Територія Херсонеської держави охоплювала площу в 360 га. Цю територію було поділено на ділянки із садибами. Тут греки вирощували пшеницю, жито, гречку, овочі, фрукти, але найбільше виноград. Херсонес мав складну систему оборонних споруд, до якої входили кам'яні мурів, які збереглися до наших днів, та 17 веж. На Русі Херсонес був відомий як Корсунь.

Пантікапей заснували у першій половині VI ст. до Р. Х. вихідці з Мілету. Місто розташовувалось на горі, біля підніжжя якої знаходилася зручна морська бухта і нижнє місто. На вершині гори греки збудували акрополь, частина мурів якого збереглась до наших часів. Навколо акрополя було споруджено величні храми, від яких збереглися тільки основи стін. Сьогодні розкопано палац боспорських царів Спартакідів, поруч якого були храми Афродіти та Діоніса. Деякий час місто було столицею Боспорського царства, до якого належали міста-поліси Фанагорії, Гермонасси, Тірітаки, Мірмекії, Кеппи, Керкінітіди, Патрасії.

Пізніше в цьому регіоні, внаслідок так званої внутрішньої колонізації, утворилися нові міста. Тобто причорноморські міста без участі материкової Греції заснували власні факторії. У III ст. до Р. Х. біля устя Дону з ініціативи боспорців утворився Танаїс, згодом – боспорські міста Патрасій, Китей, Синдська Гавань, Калос-Лимен у Західній Тавриді.

Грецькі міста-держави Північного Причорномор'я управлялись народними зборами і різними колегіями. Міста карбували свої монети. Біля кожного поселення знаходилися кладовище-некрополь. До наших днів збереглися величні поховальні споруди грецької знаті – кургани, склепи. В одному із дворів Пантікапею розташований знаменитий склеп грецької богині землеробства, природи та шлюбу – Деметри.

Скульптуру античних причорноморських міст можна поділити на два види: твори високопрофесійної пластики, авторами якої були приїжджі майстри або їхні талановиті учні, вихідці з місцевих прошарків населення, котрі за своїм рівнем не були гіршими від приїжджих; твори самодіяльних скульпторів чи ремісників, котрим властиві особливі стильові прикмети, оригінальні ідейно-сюжетні вирішення пластичних образів. Окрему групу, мабуть нечисленну, становлять привезені скульптури.

Найбагатші на твори пластики Ольвія, Пантікапей, Херсонес. Чимало пам'яток скульптури знайдено під час розкопок у містах Мірмекій, Тіра, Ніконій, Керкінітіда.

Численні твори збереглися із класичного періоду мистецтва Греції. З цього погляду цікава двофігурна стела з Ольвії, виявлена 1895 р. (висота – 0,65 м, товщина блока – 0,12 м). Можна припустити, що в причорноморських містах, організованих на зразок міст центральної Греції, скульптори і суспільство були поінформованими щодо культурних досягнень митрополії. Згідно з історичними відомостями, у V ст. до Р. Х. Пантікапей відвідав особисто Перікл (близько 495–429 р. до Р. Х.) – видатний афінський державний діяч.

У причорноморських містах численні пам'ятки елліністичної скульптури розташовувались на вулицях, у храмах та громадських спорудах. До них варто зарахувати мармуровий торс Діоніса (III ст. до Р. Х., зберігається в музеї м. Керч) та мармурову статую Афродіти із Пантікапею.

Високий мистецький рівень характерний для портрета понтійського царя Мітридата VI Евпатора із Пантікапея II–I ст. до Р. Х. Стиль скульптури свідчить, що їхній автор походив із місцевих майстрів.

Збереглося багато пам'яток надгробної, меморіальної скульптури – статуї, бюсти, плити із емблематикою та рельєфи. Деякі мармурові надгробки привезені, або виконані на місці. Більшість меморіальних надгробків – роботи місцевих скульпторів. Надгробки V–IV ст. до Р. Х. нагадують надгробну пластику класичної Греції. Вони суворі та лаконічні, обмежені невеликою кількістю прикрас. Від II–I ст. до Р. Х. збереглися вузькі високі плити з написами, рельєфними зображеннями та сценами із життя покійника – жалобні постаті, подружжя за трапезою тощо.

Велике поширення в Північному Причорномор'ї мала дерев'яна різьба. Різьба по дереву, водночас із іншими видами мистецтва, мала велике економічне значення. Об'єктами цього виду мистецтва були меблі, саркофаги, декоративні скриньки, шкатулки, знаряддя праці, дерев'яний посуд. На жаль, до нашого часу збереглися тільки поодинокі предмети.

Паралельно розвивалася мініатюрна різьба на кістках. Переважно вона доповнювала дерев'яну різьбу предметів меблювання, туалету тощо. Зазвичай зображувалися мотиви птахів, грифонів. Як матеріал використовувалася кістка місцевих домашніх тварин і привізна слонова кістка.

У VI–V ст. до Р. Х. значного розвитку в Північному Причорномор'ї досягло виробництво предметів із бронзи, срібла, золота чи електри. Виробництво почалося з ювелірних прикрас, де згодом застосовуються мініатюрні зображення. Іноді зображення тварин вирішувалося у скіфському звіриному стилі, що засвідчує взаємовпливи антично-грецьких і степово-скіфських мистецьких естетичних смаків.

У причорноморських містах, зокрема Ольвії, Херсонесі, Пантікапею, карбуються власні монети, що як художні твори часто досягають високого рівня. В боспорських майстернях виконуються численні предмети «скіфського золота». Авторами цих шедеврів світового мистецтва могли бути приїжджі греки, але здебільшого, особливо коли йдеться про рельєфні зображення побуту скіфів, – це,

напевно, твори митців, вихідців із середовища автохтонних жителів, котрі могли зблизка спостерігати життя степових етносів. Очевидно, ці речі виконували на замовлення скіфської знаті.

Духовна культура, мистецтво і релігія античних міст-полісів Північного Причорномор'я відповідали традиціям античних полісів Греції. Характерною рисою релігійних вірувань Північного Причорномор'я був політеїзм – шанування багатьох божеств, які уособлювали різні явища й сили природи. До їхнього Пантеону входили Зевс, Афінa, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, її дочка Персефона, Діоніс, Кібела та інші боги. З часом до релігійних культів античних міст-полісів проникають елементи релігійних вірувань місцевих племен. Про це, зокрема, повідомляє Геродот, який порівнює найшанованішого скіфського бога Папая із Зевсом, богиню Табіті – з Гестією, бога війни називає Аресом.

Мешканці античних міст-держав Північного Причорномор'я зосереджували чималу увагу на вихованні та освіті. Упродовж усієї історії їхнього існування пріоритетною тут була еллінська мова і писемність з її різними діалектами.

Населення Північного Причорномор'я надавало великого значення розвитку медичних знань. Безліч медичних інструментів з бронзи, срібла, кістки знайдено при розкопках міст і некрополів регіону.

Уже в період колонізації північно-причорноморські греки добре знали епос Гомера й архаїчну лірику. Однак про місцевих поетів залишилося дуже мало свідчень. Якщо аналізувати їхню літературну спадщину, то необхідно виділити віршовані епіграми*, епітафії**, а також ділову прозу. Почесно-вотивні епіграми висікалися на кам'яних стелах або на постаментах для статуї на честь того чи іншого божества або героя. Так, у перші століття нової ери ольвійські поети писали епіграми на честь своїх обожнених героїв, зокрема Ахілла. У Борисфені знайдено мармурову плиту (II ст. від Р. Х.) з восьмирядковим гімном на честь Ахілла.

---

* Епіграма – жанр сатиричної поезії дотепного, дошкульного змісту з несподіваною, градаційно завершеною кінцівкою.

** Епітафія – намогильний напис, переважно у віршованій формі; літературний твір, написаний у зв'язку зі смертю чи втратою кого-небудь. Зміст переважно панегіричний, але часто і сатиричний, як в епіграмі.

Визначну роль у повсякденному й святковому житті греків відігравав театр. Збереглися різноманітні свідчення про театри Ольвії, Херсонеса й Боспора, що підтверджують любов греків до театральних вистав – це численні статуетки акторів і керамічні зменшені моделі театральних масок. Театральні вистави в Ольвії ставилися вже в першій половині V ст. до Р. Х.

Розкопано частково лише театр Херсонеса, який проіснував з кінця III ст. до Р. Х. до VI ст. від Р. Х. Цей театр уміщував близько трьох тисяч глядачів. Напис перших століть, знайдений біля театру, свідчить про проведення в Херсонесі літературно-музичних змагань, до яких входили трагедія, комедія, сатирична драма.

Отже, розвиток культури грецьких міст-держав Північного Причорномор'я проходив із дотриманням основних культурних тенденцій метрополій, але одночасно не був позбавлений місцевих особливостей. З боку формування української культури надмірний інтерес пов'язаний з тим, що грецька колонізація значно вплинула на розвиток культури місцевого населення. Адже тісні взаємини з грецькими містами-державами долучили землеробів і скотарів до цивілізаційних культурно-історичних процесів.

2.4. Скіфо-сарматська культура на теренах України

Паралельно з освоєнням греками Північного Причорномор'я степову зону сучасної України починають заселяти іраномовні кочові племена скіфів. Їх прихід супроводжувався витісненням з цих територій іраномовних племен кіммерійців. Вторгнення скіфів у степи України розпочалось на межі VIII–VII ст. до Р. Х. Саме до цього часу, за даними археологів, зараховують близько 20 скіфських поховань. Поступово скіфи освоїли територію від Дону до Дунаю.

Важливим джерелом у пізнанні культурно-історичної спадщини скіфів на теренах сучасної України є повідомлення Геродота, який побував у Скіфії в V ст. до Р. Х., у його праці «Історія». За Геродотом Скіфія складалася з кількох етнічних утворень, що традиційно називають племенами або союзами племен. Так, калліпіді або елліно-скіфи – населення з ознаками грецької та скіфської культур

проживали в Побужжі поблизу Ольвії, алазони – у Молдавії, скіфи-орачі – у лісостепу Правобережжя, скіфи-землероби – у лісостепу Лівобережжя, скіфи-кочовики проживали у степу на схід від Дніпра, а далі – до Меотиди (Азовського моря) і Дону, а в степу Криму – царські скіфи. Геродот також зафіксував легенди про походження скіфів.*

Центральним районом Скіфії вважають Степ. Майже єдиним видом пам'яток тут були курганні поховання, більшість з яких, на жаль, у різні часи пограбовано. Ранні скіфські поховання належать до другої половини VII–V ст. до Р. Х. Прості скіфи поховані в прямокутних ямах, випростаними на спині, поруч лежав посуд (келик з прокресленим орнаментом, іноді грецький посуд), вудила зі стременоподібними кільцями, наконечники стріл, іноді кістки барана. Так звані багаті поховання здійснено найчастіше у вузьких ямах, рідше – дерев'яних стовпових гробницях, що імітують будинок. Біля випростаних кістяків лежали стела, кінь, золоте намисто, золоті пластинки. Найвідомішим прикладом таких курганів є Литий (Мельгуновський) курган, розкопаний поблизу Кіровограда.

У розвиненому (класичному) періоді (IV–III ст. до Р. Х.) поховання стали масовими. У цей період, крім Подніпров'я, багато могильників з'явилося і на Подністров'ї. Саме через кургани до нас дійшло найбільше пам'яток скіфської культури. Більшість курганів мали висоту близько 1,5 м, діаметр – близько 25 м, насипалися двома прийомами: перший насип, з ровом, будували одразу, а після

---

* Одна з легенд стверджувала, що скіфи з'явилися на своїй землі (як перший її народ) за тисячу років до навали перського царя Дарія і були пов'язані з Дніпром, оскільки їхній першопращур Таргітай вважався сином Зевса та німфи – дочки Борисфена (Дніпра). Сини Таргітая, яких звали Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай, започаткували три гілки скіфського народу. До них з неба впали золоті дари: рало (плуг) з ярмом, сокира та чаша. Під час спроби двох старших братів наблизитися до золота, воно спалахувало вогнем, і лише Колаксай зміг заволодіти ним. Це було розцінено як знамення богів, тому брати визнали головування над собою молодшого брата – Колаксія. Він поділив країну між своїми синами на три частини і в найбільшій залишив золото, яке скіфські царі вважали священним і якому щорічно приносили жертви. Мотив цього міфа має на меті обґрунтувати політичне панування одного із скіфських племен або довести непорушність соціальної ерархії скіфського суспільства. Сокира символізує воїнів, чаша як жертвний інструмент – жерців, а плуг і ярмо – землеробів і скотарів.

тризни досипали другий насип. Основною формою поховальної споруди стала катакомба.

Одним з найбільших курганів є Чортомлицький поблизу м. Нікополя Дніпропетровської обл. Висота його сягала 20 м, окружність – 350 м. Тут у великих камерах-катакомбах були поховані цар, цариця, шість воїнів та бойових коней. Біля похованих лежала велика кількість коштовних речей, мечі, сагайдаки зі стрілами, головні убори і одяг із золотими і срібними прикрасами, золотий, срібний посуд та інші предмети.

На весь світ відомі такі шедеври скіфського мистецтва, як золотий гребінь з кургану Солоха (поблизу м. Нікополь) та золота пектораль (курган Товста могила IV ст. до Р. Х. біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.).*

Найважливішою пам'яткою осілої степової Скіфії є Кам'янське городище кінця V – початку III ст. до Р. Х. (с. Кам'янка Дніпровська, розташоване між річками Конкою, Дніпром та Біло-

---

* Пектораль розкопали в червні 1971 р. під час археологічної експедиції на чолі з Б. Мозолевським. Скіфська пектораль має вагу 1150 г золота, діаметр 30,6 см. Пам'ятка відзначається ідеальними пропорціями, художньою майстерністю і декоративністю. У центрі композиції легендарне «Золоте руно», тобто сорочка з овечої шкіри, яку зшиває двоє скіфських володарів. Композиція пекторалі складається з трьох рівнів. Найнижчий – анімістичні сцени за участю міфологічних та реалістичних звірів. Середній – флористичні мотиви. Верхній – сцени за участю скіфів та домашніх тварин. Є кілька версій-інтерпретацій зображуваних мотивів. За деякими – на пекторалі зображено побутові сцени із життя скіфів. За іншими – скіфська легенда про «Золоте руно» та двох братів, що вирушили на його пошуки. Очевидно цей виріб виготовили грецькі майстри. У 1991 році Б. Мозолевський проводив розкопки Соболевої Могили, де знайшов усипальницю скіфської жрецької родини (особливо цікавим є знайдене там веретено, яке науковець назвав «символом вічності»).

Гребінь має висоту 0,123 м, ширину 0,102 м. Виявлено пам'ятку 1913 р. (розкопки М. Веселовського). Верхня частина гребеня прикрашена чітко розташованими фігурками лежачих левів, які утворили немовби ажурний фриз елементів з лев'ячих фігурок і порожнини між ними, що відділяють функціональну частину від декоративного завершення. Верхня частина гребеня становить скульптурну пластику із двостороннього рельєфу, що зображає динамічну батальну сцену, прекрасно закомпоновану в навкругову композицію. Батальна група – зображення трьох воїнів: один – верхи на коні вбиває іншого воїна, який нападає на нього спереду; його поранений кінь лежить під ногами вершника. Третій воїн із мечем поспішає на допомогу вершникові. Композиція становить гармонійно організовану скульптурну групу, сповнену руху і динаміки.

зерським лиманом). Площа городища сягала 12 км². Забудовано було лише середню частину каркасними великими житлами з кількох кімнат та акрополь кам'яними будинками, площею 32 га. Городище було центром ремесла, насамперед металургійного, торгівлі.

Крім цього городища, по обидва береги Дніпра існувало кілька поселень, де знайдено скіфський і грецький посуд, залишки металургійного та ковальського виробництва. Вважається, що залізо тут добували з криворізької руди.

Починаючи з VI ст. до Р. Х. в Лісостеповій зоні Правобережжя з'являються скіфські кургани, поселення й городища. До найбільших городищ зараховують Більське у середній течії р. Ворскла (4 тис. га), Велике Ходосівське (південні околиці Києва – понад 2 тис. га), Трахтемирівське (біля Переяслава-Хмельницького 500 га), Немирівське (понад 100 га) на Поділлі та ін.*

Дослідники І. Кулатова та О. Супруненко вважають Більське городище найбільшим укріпленим поселенням скіфської епохи в Східній Європі, де розташовано низку синхронних цій небуденній пам'ятці курганних некрополів.

Наприкінці V – на початку IV ст. до Р. Х. скіфи оволодівають Таврійським півостровом. Тут з'являється значна кількість їхніх, ймовірно хліборобських, поселень, що в степовій зоні Скіфії зовсім не спостерігається. Тоді й побудовано Неаполь Скіфський. Місто було розташоване у південно-східному районі сучасного Сімферополя на межі другої гряди Кримських гір, на лівому березі р. Салгир. Високий 50-метровий берег ріки робив місто неприступною фортецею. Площа міста становила 50 га. Місто було оточене великими оборонними мурами із декількома вежами, в'їзними брамами тощо. Археологи розкопали кілька житлових майстерень та громадських споруд, що засвідчує близькі контакти будівничих міста із будівельниками Херсонеса й інших полісів Північного Причорномор'я. Місто, ймовірно, мало свій акрополь та інші міські типологічні тогочасні споруди. Вирізнялись будівлі царської сім'ї, знаті, урядовців тощо.

---

* Довжина укріплень-валів Трахтемирівського городища становить понад 10 км, ширина рову – 12 м, глибина – 5 м. Вали Немирівського городища по периметру становлять 5 км, їх ширина в своїй основі 32 м, а висота 9 м. Оборонна система цих городищ свідчить про існування певного фортифікаційного стилю у забудові городищ.

Самобутністю відзначалось скіфське мистецтво, стрижнем якого був так званий «звіриний стиль». Зображення пантер, оленів, гірських козлів, вовків, птахів, риб, сцени боротьби між ними прикрашають зброю, кінську вузду та інші предмети побуту. Фігури тварин вражають динамізмом і точністю передачі властивих їм рис. Деякі вчені вважають, що звіриний стиль ґрунтується на магічних уявленнях скіфів про намагання оволодіти якостями, які притаманні звіру: прудкість, сила, влучність. Інші схильні вбачати зв'язок між звіриним стилем і міфологією, коли скіфські боги мали зооморфний образ.

Взаємозв'язок еллінської та скіфської культур яскраво виявився в елліно-скіфському мистецтві. У цьому процесі однаковою мірою були зацікавлені скіфи, які отримували втілення своїх ідеологічних концепцій, та греки, що забезпечували ринок збуту для своєї продукції. На відміну від суто грецького мистецтва з його монументальною скульптурою, живописом, мозаїкою, вазописом, скіфи надавали більшої уваги рельєфному оздобленню костюму, кінської вузди, воїнського обладунку, посуду, ритуальних речей. До поширених пам'яток скіфської культури зараховують посуд. Ліпний скіфський посуд степу мав видовжені пропорції, відігнені вінця; краї вінця (або шийки під вінцями) прикрашали ямками, валиками. Серед пам'яток ранньоскіфського посуду трапляються келихи. Починаючи з VI ст. до Р. Х., у скіфському суспільстві звичайним став грецький посуд.

Скульптура скіфів розмаїта і має декілька різновидів із характерними яскраво-стилістичними ознаками. Поширений вид степових курганних кам'яних монументів, характерними ознаками яких є зображення схематизованих приземистих головастих людських постатей із «буйними» зачісками, бородами, вусами, озброєних луками, бойовими сокирами тощо.

Існує також різновид статуй, особливо спрощених. Вони нагадують циліндричні стовпи, завершені кулястими формами, подібні до людських постатей чи інших такого виду антропоморфних витворів. Цих скульптур не настільки багато, як антропоморфних стел, але вони становлять певний етап нашої степової меморіальної пластики.

Зі скіфських скульптур другої групи привертає увагу антропоморфна надгробна плита з IV ст. до Р. Х., що зберігається у

Дніпропетровському музеї. Фігура перепоясана, завершення статуї півкругле, голова у вигляді маски. Предмети не «висять» у повітрі, як в антропоморфних стелах, але всі фігури прикріплені до одягу.

Крім кам'яної пластики, феноменом світового мистецтва є скіфські вироби із золота, бронзи та інших металів, що становили предмети культу, предмети розкоші з побуту скіфської знаті, предмети декоративних прикрас одягу, зброї, елементи кінської зброї.

Окремі зразки численної культурної спадщини скіфів стали відомими шедеврами світового мистецтва. Крім згадуваних, треба наголосити на дзеркалі із Келермеського кургану, Чортомлицькій вазі-амфорі, вазах із кургану Куль-Оба, вазі з Гайманової могили, діадемі скіфського кургану поблизу с. Сахнівка на Черкащині. До відомих у світі шедеврів скіфського золотарського мистецтва належить кубок із кургану Куль-Оба (висота – 0,13 м; пам'ятка виявлена 1830 р.), або як його називають деякі автори – електрова (сплав золота і срібла) ваза.*

Господарство окремих районів Скіфії було неоднорідним. У Степу домінувало кочове скотарство, в Лісостепу – землеробство. Водночас для частини населення Скіфії професією стала війна. В бою застосовували дальнобійний лук, короткий меч (акинак), дротик, бойову сокиру, клевець (бойовий пробійник), пращу (ручна зброя для метання каміння, металевих куль тощо). У багатих скіфів були захисні обладунки з шкіри і металевих пластин, металевого шолома.

У IV ст. до Р. Х. починається поступовий рух кочовиків сарматів із степів Поволжя на захід через Дон. У кінці III ст. до Р. Х. сармати витіснили скіфів у Крим, пониззя Дніпра та Південного Бугу.** На р. Салгир (поблизу Сімферополя) скіфський цар Скілур заснував місто Неаполь, яке стало столицею Малої Скіфії.

---

* Це одне із особливо багатих поховань знатного скіфа, можливо, царя з дружиною і слугою. Скелет жінки і чоловіка покритий численними мистецьки виконаними золотими прикрасами – діадемами, гривнами, браслетами, золотими художніми нашивками для одягу, золотими підвісками тощо. Знаменита ваза лежала біля руки померлої жінки. Ймовірно, ваза була вкладена в руку покійної. Загалом спадщина скіфського золота надзвичайно багата. Скіфи не будували святинь чи палаців. У них освячувалося кочівне життя, що, напевно, вважалося однією з найкращих форм людського побутування.

** Сармати займали переважно степову частину України з III ст. до Р. Х. – III ст. від Р. Х., досягали Дністра і гирла Дунаю.

На основі скіфського ужиткового мистецтва сармати утворили так званий новий звіриний – «поліхромно-інкрустаційний» стиль. У ювелірні вироби, виконувані на замовлення сарматської знаті, в майстернях міст Північного Причорномор'я вмонтовувалась велика кількість дорогоцінних каменів. У той період сарматська знать асимілювалась із грецьким та різноплемінним населенням боспорських міст.

Суспільний лад сарматів характеризувався стійкою родоплемінною організацією, вони, на відміну від скіфів, не перейшли від племінного об'єднання до державного. Сарматські жінки мали значний вплив у суспільному житті. У Соколовій могилі на Південному Бузі (Миколаївській обл.) знайдено багате поховання сарматської жриці I ст. від Р. Х. Вона була вдягнена в дорогий одяг з шовкової тканини. Її одяг був прикрашений різнокольоровими намистами, золотими бляшками, золотою вишивкою. Чобітки теж були розшиті золотими бляшками. Поруч лежала велика кількість речей з коштовним камінням, сріблом і золотом. Одним із найбагатших сарматських поховань є могила «цариці» в кургані Хохлач на Подонні. Вона відома як «Новочеркаський скарб», бо в ній знайдено 700 золотих бляшок.

Шедевром сарматського мистецтва вважається парадний кинджал із пишно оздобленою піхвою. Клинок залізний довжиною 23 см. Перехрестя кинджала у вигляді поперечного бруска, обрамленого золотою бляхою, стикування із залізом старанно запаяні. До перехрестя акуратно припаяна обкладка руків'я.

Участь жінок у військових походах разом з чоловіками породила у греків міф про амазонок. За легендою, що її переказував Геродот, сармати походили від союзу скіфів з амазонками – міфічне жіноче плем'я, яке жило без чоловіків, народжуючи дітей від своїх полонених і залишаючи в живих лише дівчат. Войовничий дух сарматів, які згодом витіснили скіфів-кочівників у Крим, викликав здивування й захоплення сусідніх народів. З історичних джерел відомо, що жінки в сарматів користувалися такими самими правами, як і чоловіки. Дуже часто племена очолювали в них жінки, котрі керували громадою в усіх справах, зокрема й у військових.

Майже єдиним видом сарматських пам'яток в Україні є кургани, поширені насамперед у Степу та Лісостепу. Сарматська поховальна споруда мала вигляд вузької прямокутної або овальної в плані ями, перекритої деревом, іноді кам'яним перекриттям. Ховали

головою на південь або північ. Чоловіків супроводжували на той світ ножі, мечі, іноді посуд, шматки м'яса; жінок – найчастіше прикраси.

Сарматська кераміка зроблена без допомоги гончарного кола. Існувало ковальське, шкіряне, деревообробне, бронзоліварне виробництва, але рівня ремесел вони ще не досягли. Бронзові казани на високій ніжці були і в сарматів. Культура сарматських племен яскрава та самобутня, але існувала не ізольовано. Вона була тісно пов'язана з культурою місцевих племен.

Зброя сарматів відрізняється від скіфської. На озброєнні піхоти були луки і короткі мечі, на озброєнні кінноти – луки, довгі мечі, списи. Сарматські воїни захищали своє тіло від ударів ворога шкіряними панцирами і шоломами, шкіряними щитами з гнучких дерев'яних прутів та рогових пластин. У багатих воїнів на шкіряні панцири були нашиті залізні пластини.

Про одяг сарматів та їхній зовнішній вигляд свідчать боспорські надгробки і зображення на пантікапейських склепах. Знатний сармат носив коротку сорочку, пояс, м'які чоботи і плащ, який на плечі застібувався фібулою.

З середини III ст. від Р. Х. сармати втрачають провідне становище в причорноморських степах. У цей період тут з'явилися вихідці з Прибалтики – готи, а в другій половині IV ст. тюркомовні племена – гуни.

Отже, витоки українські культури тісно переплетені з культурою кочових іраномовних народів, час перебування яких становить понад 1000 років і характеризується високим рівнем розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Особливості культури первіснообщинного ладу на території України.
2. Хронологічні межі, територія розселення та пам'ятки трипільської культури.
3. Феномен трипільської культури.
4. Антична культура на українських землях Північного Причорномор'я: час проникнення та розквіту, територія поширення.
5. Центри античної культури Північного Причорномор'я.
6. Пам'ятки античної культури в Україні.
7. Час проникнення, перебування, ореол поширення скіфської культури на території України.
8. Пам'ятки скіфської культури на українських землях.
9. Скіфський «звіриний стиль».

10. Час проникнення, перебування, ореол поширення культури сарматів на території України.

11. Пам'ятки сарматської культури на українських землях.

Найважливіші факти

Палеоліт (давній кам'яний вік) – 2 мільйони – XI тис. років до Р. Х.

Мезоліт (середній кам'яний вік) – X–VII тис. років до Р. Х.

Неоліт (новий кам'яний вік) – VI–IV тис. років до Р. Х.

Енеоліт (мідно-бронзовий вік) – IV–II тис. років до Р. Х.

Залізний вік – I тис. років до Р. Х.

Трипільська культура – IV–III тис. років до Р. Х.

1 млн. років до Р. Х. датується найдавніша стоянка в Україні біля с. Королево, що на Закарпатті.

1873 р. – археолог Ф. Камінський біля с. Гінці на Полтавщині розкопав першу палеолітичну стоянку в Україні.

У період пізнього палеоліту (40–11 тис. років до Р. Х.) формується людина сучасного фізичного типу – «*homo sapiens*» – людина розумна.

До пізнього палеоліту зараховують перші пам'ятки мистецтва – знайдені на Радомишльській (Житомирська обл.), Мізинській (Чернігівська обл.), Амвросіївській (біля м. Амвросіївка Донецької обл.) стоянках.

На Мізинській стоянці у період пізнього палеоліту знайдено ансамбль музичних ударних інструментів.

Кам'яна могила – найвідоміша стоянка доби мезоліту в Україні, яка складається з гротів та печер.

1896 р. – археолог В. Хвойка відкрив трипільську культуру.

Майданецьке поселення одне із найбільших трипільських поселень.

З VII ст. до Р. Х. території Північного Причорномор'я починають заселяти греки.

У другій половині V–IV ст. до Р. Х. в Пантікапеї споруджено один з найбільших античних храмів Північного Причорномор'я.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я забудувались за гіпподамовою системою.

З кінця III ст. до Р. Х. до IV ст. від Р. Х. в Херсонесі діяв амфітеатр, який вмщав до трьох тисяч глядачів.

З VII ст. до Р. Х. південь України заселяють іраномовні племена скіфів.

До IV ст. до Р. Х. належить курган «Товста могила», де знайдено найвідомішу пам'ятку ювелірного мистецтва «**золоту пектораль**».

Кінець V – поч. III ст. до Р. Х. – формування Кам'яного городища – найбільше місце степової осілості скіфів.

До I ст. до Р. Х. належить поховання сарматської жриці «**Соколова могила**».

Розділ 3

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА КНЯЖОЇ ДОБИ

- 3.1. Дохристиянська культура східних слов'ян
- 3.2. Культура Київської Русі
  - 3.2.1. Християнізація, розвиток писемності, освіта, література
  - 3.2.2. Архітектура, образотворче мистецтво та музика
- 3.3. Особливості формування та розвитку культури Галицько-Волинського князівства
  - 3.3.1. Містобудування та архітектура, малярство, скульптура
  - 3.3.2. Література, освіта, наукові уявлення

3.1. Дохристиянська культура східних слов'ян

Етногенез* слов'ян є складним історичним процесом. Початок народження слов'янства поклала індоєвропейська** мовна спільнота, прабатьківщина якої і час існування є проблематичним.

Праслов'янська спільнота утворилася на просторах лісостепу і лісу між Дніпром і Західним Бугом, а можливо, і Віслою. Давньо-слов'янський період на території України охоплює час з кінця I тис. до Р. Х. – першу половину I тис. від Р. Х. До праслов'ян дослідники зараховують племена пшеворської (Західна Україна – II ст. до Р. Х. – IV ст. від Р. Х.), зарубинецької (басейни Прип'яті, середнього і частково верхнього Дніпра – II ст. до Р. Х. – II ст. від Р. Х.), липицької (верхнє Подністров'я – II ст. до Р. Х. – III ст. від Р. Х.), черняхівської (вздовж Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Західного

---

* Етногенез – це процес формування етнічних груп.

** До індоєвропейців зараховують багато давніх та сучасних народів: вірменів, балтів, германців, греків, іллірійців, індійців, іранців, італіків, кельтів, слов'ян, тохарців, фракійців, фрігійців, хеттів. Вчені по-різному локалізують прабатьківщину індоєвропейців. Одні в Малій Азії, інші Центральній Європі, Північному Причорномор'ї та інших місцях. Більшість з них вважають, що індоєвропейці з'явилися в Україні в III тис. до Р. Х. і пов'язують їх з племенами культури шнурової кераміки, які на початку II тис. до Р. Х. розселились на великих просторах Європи, заселили більшу частину території України. У першій половині II тис. до Р. Х. ці племена були ще нерозчленованими германо-балто-слов'янами, тобто мова в них була такою, що вони розуміли одні одних.

Бугу – II–V ст. від Р. Х.). Поєднання археологічних і лінгвістичних даних дає змогу вважати геродотівських скіфів-землеробів VI–IV ст. до Р. Х. праслов'янами. Дослідники найбільше уваги зосереджують на їхній самоназві – скелоти.

Найдавніші писемні джерела, в яких слов'яни вперше виступають під своїм власним ім'ям (етнонімом), належать до VI ст. (твори готського історика Йордана, візантійських авторів Прокопія Кесарійського, Псевдо-Кесарія, Іоана Ефеського, Менандра Протиктора, Феофілакта Сімокатти). Більш-менш ймовірно етнічна присутність слов'ян може бути реконструйована в творах римських авторів перших століть від Р. Х. (Плінія Старшого, Тацита, Птолемея).

Для вирішення питання про етногенез слов'ян особливо важливе значення мають відомості, що їх подав Йордан в славетному творі «Про походження і дії гетів» («Гетика» – 551 р.). З цього твору маємо уявлення про окремі етапи їхньої історії, оскільки достатньо точно визначено географічне розселення окремих груп. За «Гетикою», в VI ст. було три групи слов'ян: венеди – у басейні Вісли, анти – в Подніпров'ї, слов'яни (склавини) – у Подунав'ї. Колись у них було одне ім'я – венеди, але з часом, коли останні розселилися, змінилися й назви. У часи Йордана ще зберігалася мовна спорідненість цих племен. Отже, готський хроніст фіксує певний етап етногенезу. Деякі дослідники вважають, що йдеться про перший поділ слов'ян на західних, південних і східних. Саме антив Михайло Грушевський вважає безпосередніми предками українців.

Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський у книзі про історію війни з готами, згадує про склавинів та антив. Зокрема, пише про те, що вони «не стоять під володінням одного мужа», живуть як державні народи, вірять в одного бога Громовержця, який панує над світом, жертвують йому різних звірів, не визнають долі, віддають божественні почесті та приносять пожертви річкам, джерелам та демонам. Живуть у невеличких житлах, у військові походи виступають пішим ходом з малими щитами та списами, панцирів не носять, деякі навіть не носять верхнього і нижнього одягу, а тільки штани. Говорять варварською мовою, всі вони дуже великі та сильні. Згадує і про військові дії антив у союзі з візантійськими полководцями.

У VII ст. візантійські та західноєвропейські автори окреслюють все населення від річки Одер до лівого берега Дніпра назвою «слов'яни».

У процесі розпаду первіснообщинного ладу серед східних слов'ян формуються племінні союзи: поляни, сіверяни, древляни, дуліби або бужани, уличі, тиверці, білі хорвати та ін. Назви цих племен наявні в «Повісті минулих літ».

Основу господарства слов'ян складала землеробство, тваринництво, лісові промисли, полювання. Крім орного землеробства, слов'яни займались городництвом та садівництвом. Користувались складними та різноманітними сільськогосподарськими знаряддями: ралом, плугом, косою, серпом, дерев'яними лопатами з залізною оковкою країв, залізними сокирами та ін. Розвивались ремесла, особливо ковальство. Були навіть окремі поселення, які спеціалізувались на певних ремеслах. Наприклад, у Райковицькому городищі (Житомирська обл.) проживало багато ковалів та металургів. Це городище, як і багато інших, цікаве ще й тим, що воно існувало з часів неоліту. Було також розвинене ливарництво, зброярництво, ювелірна справа. Русичі були озброєні мечами, однолезовими палашами, списами, луками і стрілами, бойовими сокирами, щитами. В VII ст. у східних слов'ян, раніше ніж в Західній Європі, з'явилась кольчуга. Мечі та кольчуги – роботи давньоукраїнських майстрів – славились по всій Європі. Зброя прикрашалась золотим, срібним орнаментом. Археологи нарахували 150 назв виробів із заліза.

Слов'яни були відомі і як майстри ювелірної справи. Високої досконалості досягли в техніці перегородчастої емалі, яка давала змогу прикрашати вироби кольоровим орнаментом, живописними зображеннями. Майстри виготовляли колти – прикраси на скроні, діадеми, браслети, намиста, пояси, сагайдаки для стріл, парадні піхви для мечів та ін. Вироби оздоблювали зображеннями реальних і фантастичних тварин та птахів. У цих зображеннях дуже помітний вплив скіфського «звіриного стилю». Так, знайдені біля с. Мартинівка (Черкащина) бляшки-нашивки зображують коней і танцюючих людей. Кожне плем'я мало характерну тільки для нього форму жіночих прикрас – колтів, а орнамент на них мав символічне значення. Навіть невелика кількість давньослов'янських прикрас, яка дійшла до нашого часу, вражає своєю красою та майстерністю.

Широко поширеним було гончарське ремесло – у великих печах-горнах опалювали не лише різноманітний посуд, але й цеглу – плінфу. Відповідно, в житлах замість вогнищ з'являються печі. Існували склоробне, деревообробне ремесла, ткацтво, обробка шкіри. Розташування на торгівельному шляху «з варяг у греки», який йшов по Дніпру, також на відгалуженні «шовкового шляху», який пов'язував Європу та Азію, сприяли розвитку як ремесел, так і торгівлі. Про широкі торгівельні зв'язки свідчать знахідки східних, європейських, візантійських монет у слов'янських поселеннях.

Переважно слов'яни жили в невеликих укріплених поселеннях. Житла будували з дерева. Можна виокремити декілька типів жител. Серед них землянки з обмазаними глиною стінами, дерев'яними опорними стовпами та дахом з крокв, покритого соломною. Будували також напівземлянки зі стінами з колод, по кутах рублених у вінці. Пізніше з'явився повністю наземний дім з дерева, з піднятою на стовпах дерев'яною підлогою та дерев'яним дахом. Подібні житла до середини XX ст. будувались на Півночі України, в Карпатах, Закарпатті. Для Подніпров'я також були характерні житла, подібні до мазанок – стіни обмазані глиною плетень, дах з соломи, з дерева опорні стовпи по кутах, крокви. Будували також споруди для утримання худоби. Поселення оточувались укріпленнями: валами, ровами, дерев'яними стінами зі зрубних конструкцій, заповнених землею, на яких встановлювали вежі з бійницями. В містах стіни досягали висоти 10–12 м.

У зв'язку з цим треба наголосити, що крім поселень, у слов'ян з'явилися міста, як центри ремесла і торгівлі. У містах мешкали ремісники, купці, племінна верхівка. Крім одноповерхових жител, у містах стали з'являтися двоповерхові, складні дерев'яні тереми знаті з різьбленими прикрасами вікон, опорних стовпів, шатровими і купольними дахами. До давньослов'янських часів зараховують виникнення таких міст, як Київ, Чернігів, Іскоростень, Переяслав, Путивль та ін. Спочатку це були племінні культові та ремісничі, торгові центри, які пізніше розвинулись у власне міста. У літописах збереглися згадки про слов'янські культові споруди. Їх будували з дерева, багато прикрашали рельєфним різьбленням ззовні і зсередини, сам храм і майдан перед ним оточували огорожею з різьблених стовпів. Для будівництва використовували і випалену цеглу.

Археологічні знахідки, свідчення літописців доводять високий рівень розвитку дерев'яної архітектури в слов'ян, існування складних будівельних конструкцій і різноманітних архітектурних форм.

До прийняття християнства слов'яни керувались доволі чітко складеними морально-етичними нормами. Для релігійних уявлень слов'ян є характерним культ предків і поклоніння силам природи, персоніфікованих у пантеоні божеств*.

У слов'ян виділилися прошарок служителів культу – волхвів, які були знавцями релігійних церемоній, носіями медичних, метеорологічних знань, накопичених на той час, міфологічних та епічних творів. Вважається, що саме волхви для потреб запису культових текстів створили слов'янське письмо «черти і рези», як називали його літописці, зразки якого не збереглися.

Культ охоплював також численні свята, якими відзначали зміни пір року, початок тих або інших сільськогосподарських праць, вшановували богів. До циклу зимових свят належало свято Коляди або народження нового Сонця, яке відзначалось у час зимового сонцевороту. По селах, містах ходили групи перебраних у страшні звірячі і фантастичні маски юнаків, які виглядом, співом, биттям у бубни відлякували нечисту силу. У родинях готувалась священна вечеря з 12 страв, яка мала забезпечити добробут у наступному році. Також діти, молодь, ходили по хатах, славили піснями нове Сонце і вітали господарів. На початку березня святкували прихід весни, приліт птахів з вирію. Весь зміст весняного свята супроводжував засівання полів. Широко відомі до нашого часу такі літні свята, як русалії – на початку літа, коли житла прикрашали зеленими гілками, приносили жертву русалкам з річок, колодязів, озер, і свято літнього сонцевороту – Купало. Це свято відзначалось на честь Сонця, Вогню

---

* Верховним божеством слов'ян був Дажбог, бог сонця, врожаю, достатку, але поступово на перший план вийшов культ бога грому і блискавки, покровителя князівської влади Перуна. Богом неба був Сварог, вогню і ковальства – його син Сварожич. Шанувалися бог скотарства, багатства, покровитель музики і обрядової поезії Велес, бог вітру і війни Стрибог, богиня землі та жіночих видів праці Мокош, богиня кохання і шлюбу Лада, богиня весни Леля, бог Хорс та ін. Творцем світу вважався Род, але поклоніння йому мало радше родинний характер. Існували культу численних божеств лісу – лісовиків, вод – русалок, полів – полудниць, польових русалок, покровителів дому – домовиків. На честь богів зводились місця для служіння.

і Води. Вночі запалювали ритуальні вогнища, які мали підтримати силу Сонця, скакали через них, щоб очистились від усього злого. Восени відзначали свято богині Мокоші, під час якого в храм приносили частку врожаю, цілющі трави, квіти. Були свята на честь Перуна, Дажбога та інших божеств. У родинях поклонялись духам предків. З культом душ предків пов'язані слов'янські звичаї запрошувати їх на святкову вечерю, приносити їжу, напої на могили, коли існували спеціальні свята, вшанування душ померлих. Можливо, в житлах існували дерев'яні зображення, які символізували духів предків і яким голова родини приносив жертви.

З прийняттям християнства знищувались храми, зображення богів, викорінювалась пам'ять про богів, міфи, але й те, що збереглося у фольклорі, народній культурі, про що свідчать літописи, показує, що слов'яни мали розвинену політеїстичну релігію з великим пантеоном божеств з чітко окресленими функціями, міфологічною концепцією будови світу, розвиненою міфологією. До наших часів збереглося дуже мало переказів про слов'янських богів, більше – історичних епосів про засновників міст, подвиги богатирів, захисників від ворогів і чудовиськ. Це билини, які розповідають про богатирів Іллю Муромця, Дуная, Волха, Микулу Селяниновича, Настасю, Латогорку та ін. Вони збереглися у народній культурі до наших днів, але значно християнізовані. Краще збереглась обрядова поезія. Слов'янські свята супроводжувались співами, танцями, музикою. Досі побутують у народній культурі колядки, щедрівки, веснянки, весільні пісні, які мають виразно язичницьку основу. Рештки слов'янських звичаїв зберігаються і у вигляді ігор. Наприклад, ритуальний хоровод перетворився на гру «Подоланочка», обряд поклоніння хлібам, які починають колоситися у гру «Колосок», коли дівчинка іде по мосту з сплетених рук інших учасників гри. Барвіста, складна обрядовість родинних свят відзначення народження дитини, весілля, багато в чому збереглась в українських народних традиціях до нашого часу.

Культ предків у язичницькій культурі слов'ян виконував роль морально-правових відносин між людьми, пов'язувальної ланки між людиною, природним довкіллям і світом мертвих. Це відображено в піснях, веснянках, купальних піснях, обжинкових мелодіях, народ-

них танцях, казках, притчах, приказках, у весільних, родинних та поховальних обрядах.

Важливе місце в світогляді давніх слов'ян посідала складна система уявлення про потойбічний світ. Серед низки проявів звернемо увагу на те, що наші прашури побоювалися самого мерця, а не якоїсь його духовної сутності. Ідея ж виникнення безсмертної надчуттєвої сили, котра мала можливість підніматися на небо та впливати на погоду й життя людей, пов'язана з відомим звичаєм кремації. Спалення мерця на поховальному багатті, коли частинки людського тіла разом з вогнем та димом піднімаються угору, породили віру в те, що кожна людина має особливого безсмертного двійника у вигляді диму чи вогню, який під час кремації лине до неба.

Археологічні джерела свідчать, що більшість мерців ховали у слов'янських курганах головою на захід, хоча відома і східна орієнтація (у радимичів). Це може означати, що давні слов'яни потойбічний світ уявляли на заході (захід сонця) або на сході (схід сонця). Існувало й уявлення про те, що смерть людини не обов'язково мала призвести до розриву сімейних відносин. Тому в деяких випадках одночасно з мертвим чоловіком ховали передчасно вбитих або живих жінок. Так звані «парні поховання» зафіксовані у некрополях Києва, Пскова та інших міст. Можливо, обов'язкова смерть дружини на могилі чоловіка була однією з умов старослов'янського шлюбного договору. Вірили давні слов'яни і в перевтілення людських душ у рослини, тварини, птахів, риб тощо.

На східнослов'янських землях ще до запровадження християнства як державної релігії існувала писемність. Виникнення писемності в східних слов'ян було зумовлене об'єктивними причинами, необхідністю задовольняти потреби в спілкуванні (торговельні, дипломатичні, культурні зв'язки). Торгуючи з греками, предки слов'ян застосовували предметні спроби передання повідомлень («черти» і «рези» – зарубки та різні позначки), про які пізніше згадуватиме болгарський чорноризець Храбр в оповіданні «Про письменна». Арабський письменник Ібн-Фадлан записав у подорожніх нотатках (початок X ст.), що бачив написи по-руськи на окремих уламках дерева. Араб Ібн-ан-Надіма згадує, що руси десь у IX ст. мали письменна, які вирізували на дереві.

Найважливішим джерелом ділової писемності язичницьких часів є договори Русі з Візантією 911, 944, 970 рр., Олега, Ігоря та Святослава. Сам факт існування договорів, зміст текстів яких зафіксовано в «Повісті минулих літ», свідчить про розвинену ділову писемність. Подібні документи, за традицією візантійської дипломатії, писали в двох примірниках: грецькою мовою та мовою того народу, з яким укладався мир, на наших теренах – давньоруською.

Епіграфічних пам'яток, що належать до язичницького часу, знайдено небагато. Найвідомішим є напис, видряпаний на корчазі – господарській посудині, виявленій на могильнику біля Смоленська. Читається він «Гороухща» або «Горушна», тобто насіння гірчиці або паливо. Поруч з написом є літера N з числовим значенням – 50. Ця цифра вказує на вміст посудини або вагу товару.

Ще два фрагменти написів знайдено поблизу Києва в стародавньому місті Білгород (сучасне с. Білогородка) і на Таманському півострові, де було місто Тмуторокань. Перший напис ім'я – «Ілля», а другий – «БАТ» – закінчення якогось слова.

Культове мистецтво слов'ян було представлене різьбленими з дерева та каменю зображеннями божеств. До нашого часу дійшло не багато цих зображень, найвідоміше – Збруцький ідол (IX ст.), знайдений в XIX ст. в р. Збруч.*

Є згадки про мальовані зображення богів, але жодне не збереглось. Зображення богів, міфологічні сюжети вишивали також на рушниках, покривалах. Слов'янська вишивка відзначалась високою майстерністю, різноманітністю технік виконання, складним символічним змістом. Традиційність народної культури сприяла тому, що слов'янська символіка, зображення ввійшли в українську вишивку. Типово язичницькою за змістом є вишите зображення жінки з піднятими в молитві руками по центру. Вважається, що це зображення богині землі Мокоші. Ромби, зигзаги, хвилясті, ламані

---

* Збруцький ідол – представляє собою чотиригранний стовп висотою 2,67 м, розділений на три рівні-яруси, що відповідають уявленням слов'ян-язичників про три світи – небо, землю й потойбіччя. У верхньому ярусі з усіх боків, під спільною шапкою, витесані верховні слов'янські боги – Перун, Лада, Мокош і Дажбог. Нижче зображено рух жінок і чоловіків. Ця зона символізує земний світ. Третій ярус, де зображено вусатого бога, який підтримує землю, символізує підземний світ.

лінії, кола, трикутники та інші елементи української вишивки, набір кольорів тісно пов'язані з слов'янськими міфологічними уявленнями. Багато цих символів подібні до трипільських та скіфських.

Отже, з часів появи людини на території України культурний розвиток зберігає свою спадковість, збагачуючись надбаннями сусідніх народів, племен, які приходили на Україну, оселялись на її землях і приєднував до процесу розвитку місцевої людності, збагачуючи її культуру своїми здобутками. Найдавнішою основою української культури є культура первісних мисливсько-збиральницьких суспільств. Землеробська культура, з притаманними їй ремеслами, житлами, міфологічними уявленнями, символікою сформувалась у трипільський період, визначивши характер і зміст пізнішої слов'янської і власне української культури. Значний внесок у розвиток української культури зробили культури скіфів, сарматів та античних міст-держав, які згадувались у попередній темі. Всі ці давні різноманітні за формою і змістом джерела зумовили високий розвиток культури слов'ян, безпосередньої попередниці української культури. Багатство народної і національної української культури, складна символічна мова, розвинені мистецькі форми, гуманістичність, орієнтація на духовні цінності, толерантність до інших культур, способів життя зумовлені її тривалим розвитком, багатоманітністю її джерел.

3.2. Культура Київської Русі

3.2.1. Християнізація, розвиток писемності, освіта

У IX ст. на території східнослов'янських племінних об'єднань завершувався процес формування нової ранньофеодальної держави – Київської Русі, культурно-історичний розвиток якої значною мірою проходив під впливом культурних традицій Візантійської імперії. Як вже було зазначено вище, вплив Візантії на культуру східних слов'ян розпочався ще задовго до запровадження християнства. Цей вплив поширювався за посередництвом торгівлі, політичних відносин і війн. Тому східні слов'яни знали також культуру інших народів.

Впровадження християнства на Русі стало знаменним явищем в історії її культури. Хоча християнізація розтягнулася на досить тривалий час, бо ще значна кількість населення залишалась язич-

никами, в обрядах зберігалися давні звичаї й духовні набутки. Однак основні постулати нового міцно осіли на слов'янському ґрунті. Церква – могутній феодал у Візантії – перенесла на Русь феодальні методи господарювання, де для цього був сприятливий ґрунт. Верховна влада князя була освячена, як і у Візантійській імперії, з присвоєнням усіх атрибутів порфірородних.*

Початок загальнодержавної християнізації в 988 р. призвів до швидкого розвитку всіх сфер культури: писемності, освіти, літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, моралі тощо. З приходом християнства тогочасне суспільство через Візантію починає знайомитись з досягненнями освіти і науки, працями античності, християнськими мислителями, починає перекладати їх твори і пристосовувати до місцевих світоглядних систем, писати власні оригінальні праці, розвивати архітектурну, образотворчу традицію тощо.

Не підлягає сумніву те, що християнство довгий час було релігією вищих прошарків суспільства та міст як культурних центрів. Поступово духовенству вдалось сильно вплинути на обмеження свободи в шлюбних відносинах, полегшити становище челяді. Гуманізація суспільства вплинула і на родинні взаємини.

Варто мати на увазі, що перші митрополити, єпископи та священники із впровадженням християнства часто ігнорували укорінені культурні традиції населення Русі, орієнтуючись на Візантію, захищали інтереси візантійської церкви.

Християнізація Київської Русі припала на розвиток монастирів у Візантії і збільшення їхнього статусу в суспільстві. Один з найвизначніших візантійських монахів Теодор Студит вважав чернецтво «другим хрещенням». Літописні повідомлення свідчать, що розвиток чернецького руху є заслугою Ярослава Мудрого (1019–1054 – роки князювання). Адже в середині XI ст. у Києві вже було декілька монастирів (чоловічих та жіночих). Найвідоміший Києво-Печерський монастир заснував в останні роки правління Я. Мудрого монах Антоній з Любича. Розвиток монастиря пов'язаний з учнем Антонія – монахом Феодосієм, який у другій половині XI ст. був однією з найвизначніших особистостей у культурному житті Київської Русі. Вважається, що Феодосій очолював монастир у 1061–1074 рр. і зробив з нього центр чернецтва. Монастир славився

---

* Порфірородний – народжений у порфірі, тобто у «царському палаці».

високим рівнем аскетизму. У результаті Києво-Печерський монастир став зразком для організації всіх інших монастирів у Київській Русі.

Паралельно з часом заснування і розвитку Києво-Печерського монастиря в Києві та на околицях діяло приблизно 18 монастирів, з яких чотири були жіночими. Поступово монастирі відкривались у Чернігівщині, Переяславщині, Волині, Галичині.

Розвиток писемності пов'язаний з утвердженням кириличної системи письма, яка складалася із 43 літер, з них 24 грецькі і 19 оригінальних слов'янських. З його запровадженням літературною мовою на Русі стає церковно-слов'янська, яку створили приблизно за 100 років до прийняття християнства болгарські просвітителі Кирил та Мефодій. Церковнослов'янська мова збагатила лексику русичів філософськими та богословськими поняттями і різноманітною образністю. Проте вона не стала розмовною мовою, а вживалась тільки в богослужіннях і для написання церковної літератури.

Разом з писцями, священиками, перекладачами з південно-слов'янських країн на Русь надходили так звані кирило-мефодіївські переклади, написані старослов'янською мовою. Переписування їх місцевими писарями привело до появи книжок, писаних церковно-слов'янською мовою київської редакції.

У державній сфері та побуті продовжувала розвиватися писемність киеворуською мовою, що сформувалася задовго до введення християнства. Основою киеворуської мови була – київська говірка, доповнена військовою, госпо-дарською, дипломатичною та юридичною термінологією, а також церковнослов'янською. Ця мова поширилася по всій величезній території держави. Вона обслуговувала не тільки відносини з іноземними країнами, а й повсякденне життя і спілкування. По суті, це була державна мова спілкування Київської Русі. Графічною основою писемності була досконала кирилична графіка, але відомим було й глаголичне письмо*. Богослужбові

---

* Глаголиця – поряд з кирилицею, одна з найдавніших слов'янських абеток. Вважається, що саме глаголицю створив св. Костянтин (Кирило) Філософ в 862–863 рр. для запису священних біблійних текстів на слов'янській мові, а кирилицю розробили його послідовники на основі грецького алфавіту. Зазвичай говорять про два види глаголиці: більш древню «круглу», також відому як болгарська, і більш пізню «ламану», хорватську, яка обмежено використовується в богослужінні до нашого часу. Алфавіт останньої поступово скоротився до 30 символів.

книги писалися урочистим великим уставом, що було необхідним у зв'язку з читанням текстів у церквах. У державних документах вживалася кирилична графіка. На жаль, від часів Володимира збереглося дуже мало епіграфічних пам'яток. Можна назвати лише написи-легенди на монетах – златниках та срібляниках Володимира Великого (980–1015 – роки князювання). На златниках В. Великого (монетах із золота) з одного боку зображено князя на троні та його родовий знак – Тризуб з написом «Владимирь на столе», а з іншого – Христос з Євангелієм і напис «Ісусь Христос».

У 1030-х роках при київській митрополії в оточенні князя виник гурток освічених людей – інтелектуалів. Найвидатнішою постаттю був письменник Іларіон (р.н. невід. – близько 1088), пізніше митрополит київський, наближена до Я. Мудрого особа. Під впливом діячів гуртка розвиваються майже всі галузі культури княжої доби. Це свідчить, що культура отримала державну підтримку.

У такому тандемі – держава-церква розвивається школа і книгописання, які були принесені із Візантії як атрибути християнства. Навчання передбачало поширення свідчень про християнське вчення, а також диктувалося потребами часу – були потрібні освічені політичні та громадські діячі. Література, яку отримувала Русь у вигляді грецьких оригіналів і болгарських перекладів, мала релігійний зміст.

Про організацію і методику навчання ми знаємо не дуже багато інформації. Очевидно, що це проходило за візантійським зразком – у монастирських і церковних школах. Крім колективного навчання, існувало й індивідуальне.

Ймовірно перші школи з'явилися в час правління В. Великого та Я. Мудрого (1019–1054). За князювання Володимира в Києві вже існувала державна школа, в якій навчались діти найближчого оточення князя. Таких дітей віддавали школи не для того, щоб із них зробити паламарів і священиків, а щоб виростити державних діячів та духовних лідерів. У цих школах, де здобували щось на зразок вищої освіти, вивчали богослов'я, філософію, риторику, граматику, співи та іноземні мови.*

---

* Таку освіту можна було здобути в XI ст. у київській писемній школі при Софійському соборі, а в XII ст. при Печерському або Видубицькому монас-

Можливо до вищих шкіл Київської Русі належала, заснована в 1086 р. при Андріївському монастирі дочкою князя Всеволода Ярославича Янкою, школа для дівчат, де навчали грамоти, співів, шиття тощо.

Більшість учнів не навчилися більше ніж читати. Письмо і рахування було наступним рівнем навчання. Всю іншу інформацію учні отримували із перекладених візантійських підручників та енциклопедій, освоєння яких супроводжувалось поясненнями вчителя, якщо такий був.

Вивчення грецької мови, відкривало двері до оригінальної візантійської літератури, засвоєння риторики, що було вищим ступенем науки. Цього ступеня досягли митрополит Іларіон, літописець Нестор, Климент Смолятич та інші.

Освіта дала поштовх до створення перших бібліотек при монастирях і церквах, де діяли школи. Серед князів любов'ю до книг відзначались Ярослав Мудрий, Святослав Ярославович, Володимир Мономах. Літопис згадує про збірку рукописів Ярослава Мудрого, яка стала основою створеної ним при Софіївському соборі бібліотеки. За підрахунками дослідників, у бібліотеці при Софіївському соборі налічувалося до 900 томів рукописних книг – надзвичайна кількість для Середньовіччя.

Бібліотеки стали місцями, де переписували книги. При них виникають скрипторії (книгописні майстерні), де працювали переписувачі. Крім переписців і палітурників, над книгою працювали редактори, перекладачі, художники, майстри, що виготовляли пергамент,** ювеліри. Книги на Русі, як і у всій Європі, були дуже дорогі. Автор приписки до знаменитого «Мстиславового Євангелія» (1115 р.) зауважував, що «ціну цьому Євангелію, один Бог відає». Книга ця написана красивим уставом на 213 листах, початкові літери

тирях, в Чернігові, Переяславі, Галичі – у школах при єпископіях. Особливого значення у вищих школах надавалося вивченню іноземних мов. Серед них на першому місці, безсумнівно, була грецька мова, якою написані канонічні книги православної релігії і якою за тих часів та й значно пізніше велися церковні відправи. Саме тому володіння грецькою мовою було вкрай необхідне для вищих єрархів церкви. Крім того, київські митрополити були переважно греками, більшість яких мали вищу візантійську освіту.

** Пергамент – матеріал для письма, виготовлений з телячої, овечої чи козячої шкіри.

тексту писані золотом, прикрашені мальовничими ініціалами і художніми заставками.

Поява книжкової писемності стала вищим рівнем розвитку писемної культури. Від усього книжкового багатства до нашого часу дійшли лічені екземпляри, що можна пояснити війнами, пожежами, князівськими міжособицями. Найвідомішими є: «Реймське євангеліє», «Остромирове євангеліє», два «Ізборники» 1073 р. та 1076 р. «Мстиславове євангеліє».*

---

* Найдавнішою книгою, що вийшла з київської майстерні при Софійському соборі, є «Реймське євангеліє». Ця книга кишенькового формату призначена для особистого користування. Вона датується 1040-ми рр. і зберігається в бібліотеці у Реймсі (Франція). Колись книга належала дочці Я. Мудрого – Анні Ярославні, яка, взявши шлюб з королем Генріхом I Капетінгом, привезла його до Франції. Найдавніша частина євангелія написана кириличним уставним письмом. Почерк дрібний, оздоблення книги скромне.

«Остромирове Євангеліє» містить євангельські читання для неділі і свят. Переписане в 1056–1057 рр. з староболгарського оригіналу в Києві дяконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, який у написі книги названий «близьким» родичем князя Ізяслава Ярославича. Рукопис складається з 294 аркушів пергаменту доброї якості, але не вищої. Особливо цікавий він тим, що в його кінці переписувач докладно розповів про обставини виготовлення і час роботи.

«Ізборник» 1073 р. і 1076 р. – це давньоукраїнські збірки енциклопедичного характеру, що містять близько 380 статей релігійного та морального характеру, авторами яких було щонайменше 40 мислителів, зокрема і давньоруських.

Протографом (первісний рукопис, покладений в основу пізніших списків, копій, редакцій) «Ізборника» 1073 р. була книга, замовлена болгарським царем Симеоном на початку X ст. У збірнику містяться твори релігійного змісту 25 авторів. Книга великого формату на 266 сторінок, написана на пергаменті гарним уставним письмом у два стовпці. Текст прикрашено кольоровими заставками – фронтисписами і малюнками на берегах. Тут бачимо символи зодіаку: стрільця, діву, рака, козерога тощо. Привертає увагу вихідна мініатюра, що зображує замовника книги Святослава Ярославича з княгинею та синами. Художнє оформлення книги не поступається Остромировому євангелію і має з ним деякі загальні риси. Хоч Ізборник переписано з болгарського протографу, в ньому трапляються східнослов'янськи, що свідчить про працю місцевих писарів. Книга була написана у Києві в 1073 р. і присвячена князю Святославу Ярославичу (1027–1076). Тому часто цю книгу позначають назвою «Ізборник Святослава».

«Ізборник» 1076 р. – невеликого формату на 276 аркуш, частину творів, що увійшли до нього, перекладено безпосередньо з грецької мови, але деякі уривки були взяті з раніших київських перекладів, зокрема з «Ізборника» 1073 р. Крім того, подано перший «Індекс книг істинних і хибних», в якому йшлося про

Переважно в бібліотеках зберігалась перекладна література, головне місце серед якої займали твори церковно-богословського змісту: богослужбні книги – Святе Письмо, Тріоди, Октоїхи, Мінеї, Требники тощо**; житія святих – агіографи, патерики – збірники коротких розповідей про ченців, аскетів; кормчі книги – пам'ятки церковного права, церковні статuti; філософські твори; історичні хроніки; гомілетика – урочисті «слова» на церковні свята.

Багато історичної літератури було перекладено. Зокрема, «Хронографію» першої половини IX ст. відомого візантійського хроніста Георгія Сінкела, «Хроніку» Георгія Амартола, в якій викладено всесвітню історію від створення світу до 842 р., історичні праці патріарха Константинопольського Никифора (758–828), «Іудейську війну» єврейського історика Йосипа Флавія (37–100) та ін. Відомості з історії літератури черпали, здебільшого, з візантійського збірника «Бджола» – витяги думок з творів античних авторів.

Найменше відомостей перекладна література давала про природничі науки. Джерелом цих відомостей були переважно два збірники: «Шестоднев» – опис шести днів творення світу, укладач Василь Великий; «Фізіолог», складений з античних, біблійних та інших джерел. Ці роботи завезли з Болгарії.

Разом із перекладною літературою розвивалась і оригінальна література. Першим відомим місцевим письменником у Київській Русі був митрополит Іларіон. Він автор визначної пам'ятки вітчизняної літератури – церковно-богословського твору «Слово про закон і благодать». Написаний цей твір між 1037–1050 рр. «Слово» стверджує самостійність київської держави і церкви, заперечує

книги, які слід читати і які заборонені. Книгу написав у Києві книжник Іоанн за часів Святослава Ярославовича. Він був дуже компетентним книжником-ерудитом, якого цілком доречно вважати письменником. Це була людина, яка до того ж досконало володіла мистецтвом виготовлення рукописної книги. Він не тільки мав вишуканий почерк, а й сам малював заставки та численні ініціали. Ймовірно, Іоан був вихідцем з тих, яких ще Ярослав залучав до переписування книжок у скрипторії Софійського собору.

**Тріод – богослужбова книга для перед- і повеликоднього часу церковного календаря; октоїх – богослужбова книга православної церкви, складається з восьми релігійних пісень недільного циклу, що пов'язані системою восьми голосів; мінеї – церковно-релігійні збірники, в яких «життя святих», перекази, повчання розміщені по днях кожного місяця, відповідно до дати вшанування церквою того чи іншого святого.

повноваження Візантії щодо Києва. За Іларіоном «Закон» – це «Старий завіт», а «Благодать» – «Новий завіт», через який люди можуть долучитись до свободи душевного спокою. Центральну частину «Слова» становить похвала князю Володимирі у його предкам, бо не у невідомій країні панують вони, але у Руській, знаній у всіх чотирьох кінцях світу. Твір закінчується молитвою «від усієї нашої землі», у якій є і прохання, щоб чужинці її не перемогли. Він першим на Русі обґрунтовує ідею княжої влади, яка дана від Бога, відстоює принцип прямого престолонаслідування. Як церковний діяч митрополит Іларіон, безумовно, на перше місце висуває «божественну мудрість».

Відомі ще такі імена письменників-проповідників: Лука Жидята (XI ст.), Феодосій Печерський (XI ст.), Кирило Туровський (XII ст.), Климент Смолятич (XII ст.). До цієї групи письменників можна зарахувати князя Володимира Мономаха (1113–1125) – автор твору «Повчання дітям», ймовірно написаний у 1117 р. З літературного погляду – це зразок популярного в античній та середньовічній літературі жанру повчань і одночасно перша в давній українській літературі спроба життєписної розповіді. «Повчання» – оригінальний твір, у якому В. Мономах висловлює думки загальнодержавного, політичного й морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою давати приклад іншим.

З агіографічної* літератури до нас дійшло багато творів: «Сказання і страсть і похвала страстотерпцям св. Мученикам Борису та Глібу» і «Пам'ять та похвала князеві руському Володимирі»**

---

* Агіографія (житійна література) – жанр християнської літератури, в якому описується життя святих та аскетів, а також наукова дисципліна, що вивчає історію написання житій.

** Конкретна постать автора твору «Пам'ять і похвала руському князеві Володимирові, як охрестився Володимир і дітей своїх охрестив і всю землю Руську від кінця й до кінця, і як охрестилася Володимирова бабуня Ольга раніше Володимира», досі не зовсім визначена, як і час написання. Ним вважають, наприклад, ченця Якова Мниха, згаданого під 1074 р. у «Повісті минулих літ». Яків Мних оповідає, як просвітився князь Володимир, охрестився і хрестив Русь. Далі викладено, як утверджувалось християнство на Русі, і доведено те, що воно тут цілком закономірне, оскільки, і цьому присвячена

письменника XI ст. Якова Міха; повість «Про початок Печерського монастиря»; «Читання про житіє блаженних стратотерпців Бориса та Гліба» і «Житіє Феодосія ігумена печерського» ченця Києво-Печерського монастиря, літописця Нестора; дві повісті про печерський монастир у формі листів: 1) Симона, єпископа Володимирського, до Полікарпа, ченця Києво-Печерського монастиря; 2) Полікарпа до Києво-Печерського ігумена Акіндіна.^{***}

Повісті Симона, Полікарпа «Про початок Печерського монастиря» та «Житіє Феодосія ігумена печерського» склали основу «Києво-Печерського патерика» (початок XIII ст.) – збірник оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря. У ньому також описано деякі історичні події: про взаємовідносини князів, феодалні міжусобиці, торгівлю Києва з Галичем, Перемишлем, похід руських князів на половців.

Справжнім шедевром, своєрідною перлиною давньоруської літератури є «Слово о полку Ігоревім», що написав невідомий автор близько 1187 р. «Слово» присвячене опису невдалого походу руських князів під проводом новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 р. За художнім рівнем цей твір не має аналогів у візантійській та європейській літературах. Автор твору яскравими фарбами змальовує образи князів Ігоря, Романа, Мстислава, Всеволода, Святослава, Ярослава Осмомисла та ін. Вдаючись до української народної символіки, описів Руської землі з її багатими містами та безкрайними просторами, закликає до єднання. Важливим джерелом для цього літературного шедевру стала усна народна творчість, що відображала окремих пласт художньої культури русичів.

окрема «похвала», ще бабуня князя Володимира Велика княгиня Ольга уславила Бога. Окреме місце у творі займає «Молитва князя Володимира», котра цінна ще й тим, що оригінальних текстів, пов'язаних з самим князем, залишилось дуже мало. Щоправда, Святе Письмо тут цитується досить довільно, а життя Володимира зображено в дусі класичних агіографічних творів – як «подвижника і святого», хоча церквою до святих він був зарахований (канонізований) значно пізніше.

^{***} Повість Симона має кілька оповідань про святих печерських ченців і про чудеса під час будівництва головної печерської церкви. Повість Полікарпа складається з одинадцяти оповідань про печерських подвижників.

До цікавих творів світського характеру XII–XIII ст. належить «Послання» або «Моління» Данила Заточника до князя Ярослава Володимировича. «Моління» стало однією із перших пам'яток давньоруської літератури, у якій стверджувалась цінність розумної та мудрої людини, незалежно від її соціального походження. У творі автор гостро висловлюється проти бояр і ченців.

Упродовж XI – початку XII ст. у Київській Русі сформувався самостійний жанр літератури – літописання. Літописи – це не лише історичні, а й літературні твори, сказання, билини, народні перекази, посольські нотатки, легенди. Збереглося близько 1500 літописних списків, що є величезним надбанням культури східнослов'янських народів. Найдавніші з них: Новгородський (XIII–XIV ст.), Лаврентіївський (1377) та Іпатіївський (XV ст.).

Для історії та культури України головне значення має Іпатіївський список, який складається з трьох літописів: «Повісті минулих літ», «Київського» та «Галицько-Волинського».

Центрами літописання виступають Десятинна церква, Софіївський собор, Києво-Печерський монастир. Вважається, що в середині XI ст. при Софіївському соборі було укладено перший давньоруський літописний звід. У 1078 р. ігумен Никон створює самостійний літописний звід. Никон був автором і редактором основного тексту літопису від 1039–1078 рр. Ще один літописний звід – до 1095 р., пов'язують з діяльністю ігумена Києво-Печерського монастиря Іоанна. У 1070–1080-х рр. літописання розвивалось і при Десятинній церкві.

Основною літописною пам'яткою, а одночасно і головним джерелом з історії та культури Київської Русі, є літопис «Повість минулих літ».* Упорядником і автором «Повісті минулих літ» вважають Нестора, який закінчив його укладення в 1113 р. у Києво-Печерському монастирі. Тоді літопис описував події до 1110 р. Після нього у 1116 р. і 1118 р. літопис редагували і дописали до 1117 р. У результаті редакцій у літописі з'являється норманська теорія походження Київської Русі. «Повість минулих літ» – зведення з попередніх літописів, різноманітних історичних та літературних творів,

---

* «Повість минулих літ» збереглась у двох літописних списках – Лаврентіївському (1377) та найбільшому збірнику літописів – Іпатіївському (початок XV ст.).

пам'яток права. Основна увага приділяється політичним, воєнним та династичним подіям. Містяться відомості про походження і розселення східних слов'ян, утворення Київської держави та її сусідів.

Київський літопис охоплює період 1118–1200 рр. Дослідники вважають, що текст, який дійшов до нас, упорядкував близько 1200 р. ігумен Видубицького монастиря у Києві Мойсей на основі літописних зведень, складених при княжих дворах у різних землях Русі, з певними скороченнями і доповненнями. Київський літопис складається з щорічних записів, у які вплетені літописні оповідання, повісті про князів Ігоря Ольговича, Ігоря Святославича та ін. Розповідається також про Новгород, Волзьку Болгарію, Німеччину, Чехію, Польщу, Угорщину. Та головна тема Київського літопису – Київ і Київська земля, боротьба за столий град між Мономаховичами й Ольговичами, заклики до єднання у боротьбі проти іноземних завойовників.

Крім Києва, літописання велося і в інших великих містах Русі: Новгороді, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі-Волинському та ін.

3.2.2. Архітектура, образотворче мистецтво та музика

Не менш динамічно розвивалась архітектура, скульптура та малярство. Абсолютна більшість пам'яток, які дійшли до нас, пов'язані з церковним життям.

Перші храми на Русі споруджували і розписували візантійські майстри. Відповідно техніка побудови і стиль оформлення були візантійськими. Церкви мали не тільки культове, але і громадське призначення.

Традиційно вважається, що першою кам'яною була церква Різдва Пресвятої Богородиці, більш відома як Десятинна, збудована в Києві князем Володимиром між 989–996 рр. Це був храм з трьома нефами, розміром приблизно 34,5 м на 45 м. У свій час це був найбільший храм Київської Русі.

Грандіозною пам'яткою храмового будівництва є Софіївський собор. Початок будівництва датується 1017 р., а завершення 1037 р. Вибір місця для головного собору Княжого граду був невипадковим: тут сходилися всі чотири головні шляхи, що вели до Києва. Вважа-

ється, що монастир існував задовго до спорудження собору. Собор набув особливого статусу – в Софії князів «садовили на стіл», тут же відспівували і хоронили. Храм споруджено за особливою технологією: кам'яна кладка чергувалася із плінфою (дуже міцна плоска цегла), а скріплювали все особливою сумішшю з вапна та шматочків кераміки. Після завершення побудови собор мав вигляд п'яти-нефного храму з тринадцятьма банями. Впродовж віків собору судилося залишатися відповідно до задуму князя Я. Мудрого неперевершеним втіленням ідеї духовної й політичної самостійності, а також соборності давньоруських земель. У різні часи споруда храму зазнавала часткової руйнації, а тому її перебудовували і оздоблювали. Востаннє Софію архітектурно модернізовано за гетьмана Івана Мазепи, коли собор набув рис поширеного в українській культурі XVII–XVIII ст. стилю козацького бароко.

У 1089 р. в Києві закінчилось спорудження Успенської церкви Печерської лаври (після реконструкції 1720-х рр. собор набув рис українського бароко), а в 1108 р. Михайлівського Золотоверхого собору.* Внутрішній простір цих храмів був оздоблений мармуровими колонами, капітелями, монументальною мозаїкою та фресками.

З кінця XI ст. у сакральній архітектурі розпочався новий етап, який характеризується відмовою від грандіозних форм. Найпоширенішими стають однокупольні храми. Такого виду споруди будували в усій державі, але найбільше їх вціліло на землях північних князівств. З-поміж багатьох українських однокупольних привертає увагу собор у Володимирі-Волинському, а також П'ятницька церква в Чернігові.

З-поміж світських кам'яних будівель Києва найзнаменитішою пам'яткою є збудовані Я. Мудрим Золоті ворота, які завершувалися, так званою, домовою церквою.**

---

* У 1934–1936 рр. собор, дзвіниця та частина споруд монастиря були знесені у зв'язку з проектом створення на цьому місці урядового центру. З проголошенням незалежності України собор, дзвіницю і монастир відбудовано і урочисто відкрито в 1998 р.

** Золоті ворота – одна з трьох брам потужного земляного валу, що оточував Київ. Ворота поєднували функції головного парадного в'їзду до Києва і оборонної споруди. Назву отримали за аналогією з константинопольськими Золотими воротами. Будувалися водночас із Софією Київською. Золоті ворота

Розвиток християнства супроводжувався утвердженням візантійських і формуванням нових традицій в образотворчому мистецтві, яке стає важливим елементом культури. Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис** та книжкова мініатюра.

Візантійська церква, а з нею і українська прагнули викликати у віруючих сильні емоції, переживання. І тому зовнішня архітектура і внутрішня декоративність, прикраси і увесь молитовно-літургійний обряд мали служити цій меті. Ідеологія візантійського православ'я найяскравіше втілена в двох найголовніших формах храмового розпису: іконописанні та монументальному живописі.

Важливим елементом інтер'єру храмів були орнаменти. У Софії Київській вони є на всіх стінах, стовпах собору, віконних арках, мають рослинний характер і нагадують орнамент пишної мініатюри. Серед пам'яток художнього різьблення по каменю, що прикрашали храми й палаци, найбільшу увагу привертають плити, виготовлені в техніці орнаментального і тематичного рельєфу. Особливу мистецьку цінність мають князівські гробниці, найвідомішою з яких є мармурова гробниця Я. Мудрого, яка орнаментована різьбленими фігурами.

Іконами прикрашали церкви, князівські і боярські хорони, ставили їх над міськими воротами, брали з собою в походи. З літописних повідомлень вважається, що перші ікони привіз В. Великий з Корсуня (сучасний Севастополь), а іконографічну традицію започатковано з прикрашення мозаїкою, настінним живописом та іконами Десятинної церкви. Іконографічна система тут очевидно була така, як згодом у Софії Київській.

мали вигляд двох паралельних стін завдовжки 25 і 13 метрів та заввишки близько 8 м. Довжина проїзду 26 м, ширина проїзду між пілястрами 6,5 м. Над підвищеною частиною проїзду містилася Благовіщенська церква, яка мала чотиристовпну структуру. Вхід до неї був з гребеня валу завширшки 9 м. Ці ворота реконструйовано в 1982 р.

** Мозаїка – зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток та інших матеріалів. Фреска – техніка настінного малярства на мокрому тиньку з піску і вапна фарбами. Ікона (малюнок, образ, зображення) – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма.

Становлення давньоруського іконопису починається з другої половини XI ст. – першої половини XII ст. В процесі розвитку іконопис набуває національної самобутності і неповторності. Першими вітчизняними живописцями були ченці Києво-Печерського монастиря Аліпій (Алімпій) і Григорій, які навчалися іконописного мистецтва у візантійських майстрів. Особливо славилися роботи Аліпія (близько 1050–1114), опис яких зафіксований у Києво-Печерському патерику. З його іменем окремі дослідники пов'язують ікони «Печерської Богородиці» і так званої «Богоматері Великої Панагії».*

У тодішньому Києві здобули популярність Пирогощська та Вишгородська ікони. Вишгородська (візантійська ікона початку XII ст., відома на Русі з 1155) дістала назву «Богоматір Милування», – це скорботна мати в тісних обіймах з сином, що пригортається своєю щокою до щоки сина. У 1155 р. князь Андрій Боголюбський, пішовши від батька з Києва у Володимир на Клязмі, взяв із собою прославлену візантійську ікону «Богоматір Милування» і встановив її у Володимирському Успенському соборі (з того часу ікону називають «Володимирською Богоматір'ю»).

Згодом з'являється ще один вид ікони – Печерська Богородиця: мати тримає на колінах сина, котрий благословляє двома руками.

Близькими за часом створення і характером до «Богоматері Великої Панагії» є ікони великих розмірів – «Георгій-воїн» та «Димитрій Солунський».**

---

* Ікона «Богоматір Велика Панагія» неповторна за виконанням і образом втіленням. Саме в цьому образі помітний відхід від візантійського канону до взірця руської Богородиці. Крім того, образ сповнений подихом столичного Києва, епічною широтою духовного почуття, величавим спокоєм та поетичною проникливістю. Можливо, вперше у цій іконі подана колористична програма, що випливала з дозрілого почуття гармонії та змістовного означення кольорів, які несли світло і радість. А світло для слов'ян означало життєдайну силу й умову краси світу. Тому таку велику увагу в іконі надано золоту і сріблу як виразникам ірреального світла.

** Ікона «Георгій-воїн», ймовірно, створена як храмова для Георгіївського собору – патронального храму Я. Мудрого. Храм освятив митрополит Іларіон 1051 р. В іконі відображені поетична образність Києва XI ст., його емоційний світ і притаманний часу просвітлений, величаво-мужній характер мистецтва. Георгій постає хремельним, вольовим воїном з мечем у лівій руці. В

Дослідники вважають, що київська іконописна школа склалася наприкінці XI ст., а в XII ст. виникають художні школи у великих удільних князівствах: Галицькому, Волинському, Володимиро-Суздальському та ін.

Найбагатша колекція мозаїки і фрески першої половини XI ст. збережена в Софіївському соборі^{**}. Монументальний живопис Софії є вищим досягненням мистецтва тієї епохи.

Другу за значенням колекцію фресків зберігає Кирилівська церква Києва, яка приблизно була побудована в 1140–1167 рр. Особливого значення фрескам Кирилівської церкви надає те, що це роботи руських майстрів і вони займають площу понад 800 м². Вважається, що до нас дійшов найповніший ансамбль розписів XII ст.

Його образі яскраво передане органічне почуття обов'язку та войовничої готовності – характер мужній і безкомпромісний. У таких образах виражався ідеал енергійної молоді людини, ідеал бойового мужа як приклад для наслідування. В образі воїна простежуються глибокі патріотичні ідеї Іларіона, що знайшли втілення у його «Слові про закон і благодать». Тому Георгій в іконі поданий не мучеником, а ідеальним воїном, сповненим оптимізму і мужності. Його образ став наче емблемою князювання Ярослава і світлою надією на майбутнє руського народу. Ікона св. Георгія належить до середини XI ст.

Мотив ікони «Димитрій Солунський», який сидить на троні, відтворюючи позою, владним виглядом, войовничим жестом неприборканий характер руського князя, належить до рідкісних. Його образ творився в певному середовищі, закладена в ньому програма відповідала естетичному ідеалові й суспільному становищу військового лицарства. Недаремно у ньому дослідники вбачали портретне відображення представників княжих родин. Час створення ікони – початок XII ст. і, можливо, вона призначалася храмовою іконою для церкви св. Дмитрія у Києві, а також як поминальний образ на честь трагічно загиблого князя Ізяслава-Дмитра, сина Я. Мудрого.

^{**} Внутрішнє вбрання собору майже не змінювалось впродовж часів його існування. Кожного, хто входить до собору, вражає велич фігури в центральній апсиді – фігури Пресвятої Діви Марії (Оранта), руки якої підняті в молитві. Мозаїка має 6 метрів заввишки. Її зроблено з кам'яних та скляних пластинок різних кольорів та відтінків – близько 177 відтінків. Мозаїки, що зображують Євхаристію та Отців Церкви, вражають своєю збалансованістю. Архітектурні форми та розпис собору утворюють єдність. Фрески, ніби вишивка, прикрашають стіни, стовпи, зводи; серед вишуканого та яскравого живопису можна побачити зображення святих та сцени з Євангелія. На відміну від інших зразків візантійського церковного живопису, що збереглися до нашого часу, деякі фрески в соборі відтворюють не біблійні теми, а світські – серед них портрети сім'ї Я. Мудрого.

Виконані місцевими київськими майстрами мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря (1113), які в 1934 р. вивезені до Москви, становлять перлину давнього вітчизняного мистецтва, здатні задовольнити найвибагливіші художні смаки минулого і майбутнього.

До найкращих зразків книжкової мініатюри належить: «Остромирове Євангеліє»; «Ізборник Святослава» 1073 р. з мініатюрами Христа на престолі, собором святих і портретом Святослава з родиною; «Трірський Псалтир» або «Молитовник Гертруди» (1070–1080-ті рр.) поряд із мініатюрами німецького походження має п'ять мініатюр, пов'язаних з Україною походженням, тематикою і стилем. Мініатюри «Трірського Псалтиря» були намальовані на Волині, точніше, в Луцьку або Володимирі-Волинському.

«Остромирове Євангеліє» багате на заставки та оздоблене ініціалами, але виняткову цінність мають три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Луки і Марка, які зберігають за книгою славу унікального твору мистецтва.

Високого рівня розвитку отримало ювелірне мистецтво. У писемних джерелах часто згадуються золоті та срібні вироби. Князь В. Великий зробив своїм дружинникам срібні ложки. Жінки бояр носили срібні прикраси. «Слово о полку Ігоровім» згадує золотий князівський шолом і золотокований престол галицького князя Ярослава Осмомисла.

Різні золоті та срібні речі не тільки завозили, а й виробляли в Русі. У Києві та інших містах були майстерні, що виготовляли коштовні намиста, діадеми, браслети, персні, наручні, золоті й срібні посудини, різний посуд, зброю, зброю.

До речей князівського та боярського побуту належать дорогі тканини з шовку і золотої та срібної парчі. Розкішним був і побут бояр.

Музика складала невід'ємну частину культури Київської Русі. Умовно можна виокремити три основні напрями тогочасного музичного життя – народну, професійно інструментальну і професійні церковні співи. Народна музика за тих часів не записувалася (принаймні такі записи науці невідомі). Уявлення про неї черпаємо з літописів та інших писемних джерел, з давніх малюнків, зображень

на ювелірних виробках, але головне – на підставі окреслення архаїчних рис у фольклорі східних слов'ян, насамперед в українському фольклорі.

Значне місце в культурі Київської Русі посідала епічна творчість. Це було літературно-музичне мистецтво – поезія виконувалась як музичний твір, в якому значну роль відігравав урочистий речитатив. Очевидно, саме так і звучало «Слово о полку Ігоровім». До таких творів належать також билини, що збереглися на східно-слов'янській півночі, але своїми коренями сягають у часи Київської Русі.

Найпоширенішими інструментами були труба, гуслі, ребек та бубен. Невід'ємну і дуже вагомую частину музичної культури Київської Русі становили християнські церковні співи. На відміну від народної пісні, яка існувала винятково в усній традиції, церковні співи записувались. Це була знакова нотація, поширена у Візантії й інших країнах. На Русі ці знаки називали «крюками» або «знаменами». З XI–XIII ст. збереглося близько 80 крюкових рукописів.

Давньою і достатньо унікальною формою вітчизняної культури є дзвонова музика. Дзвони повідомляли про нашествя ворога, пожежі, військові перемоги, скликали народ на віче, викликали у людей почуття радості або скорботи, надії, тривоги, страху тощо.

Пісні, музика й танці супроводжували давніх русичів і під час розваг та відпочинку. Князі та представники заможних верств населення запрошували на бенкети професійних співаків та акторів, яких інколи постійно тримали при своїх дворах. Однак переважна частина професійних виконавців, згуртувавшись у невеликі колективи, вела мандрівний спосіб життя, виступаючи в різних містах на ринковій площі (торжищі). Таких акторів називали скоморохами. Вважають, що скоморошництво не було суто руським явищем, а запозичене з Візантії.

На початок XIII ст. Київ, незважаючи на політичне, економічне ослаблення та розпад Київської Русі, продовжує залишатись духовним, освітнім, культурним центром руських земель. Після руйнування в 1240 р. Києва татарами-монголами продовжувачем розвитку культурно-історичної спадщини стає Галицько-Волинське князівство.

3.3. Особливості формування та розвитку культури Галицько-Волинського князівства

Перші літописні згадки про землі, які ми називаємо галицько-волинськими належать до кінця X ст. Так під 981 р. згадується захоплення та приєднання В. Великим до Київської Русі Перемишля, Червена та інших міст. Дещо пізніше засновано місто Володимир. Перші прояви децентралізації галицьких земель від Києва спостерігаються в 1084 р., коли тут самочинно почали князувати Рюрик, Володар та Василько Ростиславичі, сини тмутороканського Ростислава Володимировича, онука Я. Мудрого.

Після смерті в 1124 р. Василька й Володаря (Рюрик помер у 1094 р.) між їхніми спадкоємцями спалахнула війна, переможцем із якої вийшов Володимир Володаревич (1124–1153). У 1141 р. він об'єднав теребовлянську, звенигородську, галицьку та перемишльську землі і переніс столицю з Перемишля до Галича, таким чином ставши засновником Галицького князівства. Його син Ярослав Осмомисл (1153–1187) закріпив батькові здобутки. Після смерті Я. Осмомисла на княжому престолі утвердився його син Володимир (1187–1199). З його смертю, оскільки Володимир не мав синів, закінчився рід Ростиславичів. У цій ситуації найініціативнішим серед сусідів виявився волинський князь Роман Мстиславович, який того ж таки 1199 р. оволодів Галичем. Так уперше Волинь, Забужжя, Подністров'я і Прикарпаття було об'єднано в один політичний організм – Галицько-Волинське князівство.

Поява Романа Мстиславовича на історичній арені не була випадковою. До кінця 1160-х років волинські волості були підпорядковані київському князю. Проте за Мстислава Ізяславовича, правнука Володимира Мономаха, який княжив у Києві в 1167–1170 рр., цю традицію було змінено. Мстислав передав Луцьку землю своєму братові Ярославу, а Володимир розділив між синами: старший Роман одержав Володимир, троє молодших відповідно Белз, Червен і Берестя. Після смерті дядька й молодших братів Р. Мстиславовичу вдалось об'єднати під власною зверхністю всю Волинь, а в 1199 р. приєднати Галицьке князівство.

Галицько-Волинські землі були найдальшим на заході форпостом східнослов'янської культури. Різні галузі культури – освіта, письменство, мистецтво – розвивалися у тісних зв'язках з усією Руссю.

3.3.1. Містобудування та архітектура, малярство, скульптура

Розвиток культури в Галицько-Волинському князівстві сприяв закріпленню історичних традицій Київської Русі. Упродовж багатьох сторіч ці традиції зберігались в архітектурі, образотворчому мистецтві, літописах та історичних творах.

Зазначений період в історії архітектури та будівництва відомий лише в окремих своїх проявах, оскільки тогочасних автентичних пам'яток збереглося мало. Одночасно слід мати на увазі, що географічне становище й безпосередні зв'язки Галичини з латинським Заходом призводять до поступового ослаблення старих, візантійських традицій на користь нових, спочатку романських, а потім готичних впливів.

Діяльність князів галицько-волинської династії, у якій на перший план виразно висувається містобудівна програма Д. Галицького (1205–1264), виступає центральним явищем в історії західно-української архітектури та містобудування.

У XIII ст. особливого значення набуло заснування нових міст, які виникали насамперед, як укріплені пункти для політики централізації Д. Галицького, напруженої боротьби з боярською опозицією за зміцнення княжої влади та постійної зовнішньої загрози з боку литовців, поляків, угорців і татаро-монгол. До найвідоміших, заснованих Д. Галицьким, міст зараховують Холм та Львів.

За характером забудови Холм, куди Данило переніс столицю князівства, належав до міст побудованих на природному узвишші. Попри важливість світських напрямів розвитку архітектурної творчості у загальному контексті тогочасного будівництва, вони відомі значно менше. Натомість оригінальними пам'ятками набагато краще засвідчене церковне будівництво.

У силу різних культурно-історичних обставин саме збережені пам'ятки Львова є найкращим відображенням містобудування та архітектури Галицько-Волинського князівства. Окрім безслідно втраченого княжого замку, визначальними пам'ятками є найдавніші храми. Центральне місце серед них посідає Миколаївська церква, яку можна визнати фундацією Д. Галицького. Посереднім підтвердженням на користь такого припущення слугує наявність у Холмі

біля підніжжя Замкової гори церкви св. Миколая. Церква св. Миколая – це, ймовірно, найстарша церква у Львові. Теперішня будова є значно змінена впродовж віків, а в своєму первісному вигляді церква стояла десь до кінця XVII ст. Найстаршою частиною вважаються мури з гарного тесаного каменю. Вони вказують, що церква мала план грецького рівно-раменного хреста.

Княжою фундацією наступника Данила Лева (1264–1301), мабуть, є згодом докорінно перебудований монастирський комплекс св. Онуфрія. Давня церква складалась із двох частин: головної, «великої церкви» і прибудованої до неї каплиці Св. Трійці – «малої церкви». Впродовж століть церкву не один раз реставрували та перебудовували.

До княжого періоду, очевидно, належить заснування П'ятиницької церкви, католицької готичної каплиці св. Івана Хрестителя* та латинського парохіяльного храму Марії Сніжної на околиці княжого міста.

До заснування Холма і Львова культурним осередком виступав Галич. На околицях княжого Галича знайдені останки фундаментів до 30 церковних будівель. До наших днів збереглась церква св. Пантелеймона. Спорудження храму було закінчено в 1194 р.**

Визначною пам'яткою архітектури історичного Галича був Успенський собор, який побудовано за правління Я. Осмомисла***. За своїм масштабом собор поступався Десятинній церкві та Софіївському собору. Зберігся тільки фундамент Успенського собору. На горі, званій Карпиця, знайдений добре збережений фундамент Спаської церкви, що належала до найпросторіших церков княжого Галича. Збудована в XII ст., вона була тринавною й триапсидною.

---

* Каплиця св. Івана Хрестителя була надвірним храмом жінки князя Льва Констанції, дочки угорського короля Бели IV. На думку І. Крип'якевича, каплиця була побудована приблизно в 1260 р. в романському стилі. Сучасний неоготичний стиль каплиці було надано в кінці XIX ст. після чергової перебудови.

** Це монументальна хрестобанна церква зі зразками вишуканої білокам'яної різьби і численними зображеннями та графіті на стінах, яка є свідком славних і трагічних сторінок 800-літньої історії нашого краю. План Пантелеймонівського храму (19,50×17 м) – тринавний, центробанний, типовий для українсько-візантійського будівництва. Храм розташований у с. Шевченкове поблизу Галича (Івано-Франківська область).

*** Сьогодні це село Кримос поблизу Галича (Івано-Франківська обл.)

На Волині культурним осередком ще до створення Галицько-Волинського князівства виступало місто Володимир. У середині XII ст. князь Мстислав Ізяславович заклав перший цегляний храм Волині – Успенський собор. Слідом за ним з'являються монументальні споруди в Лучеську (сучасне місто Луцьк). Так у 1170-х рр. князь Ярослав Ізяславович будує церкву св. Івана Богослова.

У період Галицько-Волинського князівства храмове будівництво на Волині проходило під опікою князя Володимира Васильковича (р.н. невід. – 1288). Князь збудував церкву апостола Петра в Бересті та церкву Благовіщення в Кам'янці. У Володимирі-Волинському він спорудив церкву св. Дмитрія і святих апостолів з монастирем. Проте до цього часу всі ці храми не віднайдені.

З церковних фундацій В. Васильковича збереглася тільки Георгіївська церква у Любомлі, яка дійшла до нашого часу лише у фундаментах, значною мірою перекритих збереженою спорудою XVIII ст. Фактично єдиним, ймовірно, найкраще збереженим мурованим храмом з середини XIV ст. може бути скромна церква-ротонда св. Василя Великого у Володимирі-Волинському – найпізніший відомий зразок західноукраїнських ротонд, споруджена згідно з відкритим написом на фасаді 1294 р.

З XIV ст. у розвитку архітектури, як і загалом містобудування, спостерігається звернення західноєвропейської традиції. Найкращим зразком відображення цих тенденцій є Львів.*

Поряд з культовою архітектурою у Галицько-Волинському князівстві розвивалось будівництво замків та фортець. В історії української культури та архітектури відомо понад 100 замків та фортець, які були споруджені в різні часи та в різному вигляді дійшли до наших днів.

Одна з найдавніших – Кременецька фортеця, зведена з вапняка на неприступній горі, досягає 1328 м над рівнем моря і домінує не лише над ущелиною, де розташоване місто, а й над усією гористою

---

* Посиленню і зміцненню цих тенденцій у його розвитку послугувала подальша розбудова нового центру міста з ринковою площею, ратушею в центрі та системою вулиць, відкоригована відповідно до засад планувальної структури міст на Магдебурзькому праві, яке Львову надано в 1356 р. Сторони центральної площі були розділені на рівні вузькі, витягнуті в глибину ділянки, призначені для житлової забудови.

місцевістю. Руські літописи вперше її згадують під 1226 р. У 1261 р. князь Василько повинен був, згідно з умовами угоди з татарами, «разметать» фортецю. До наших часів збереглися лише залишки фортеці, побудованої на цьому місці в XVI ст.

Нерідко оборонну функцію виконували феодальні замки. Один з таких замків – Луцький – збудував князь Любарт-Дмитрій між 1337 р. і 1383 р. на пагорбі, що майже повністю омивався річкою Малий Глушець.

Унікальними на загальноєвропейському тлі явищами в оборонному будівництві княжої доби є розташовані на скелях дерев'яні фортеці в Уричі, Бубнищі, Розгірчу та Підкамені. Завдяки вирубанам у скелях пазам, у яких кріпилися конструкції дерев'яної збудови, існує унікальна можливість їхньої ймовірної реконструкції. Хоч усі ці оборонні комплекси виникли ще в ранньокняжу добу, вони функціонували та розвивалися в другій половині XIII ст. З-поміж західноукраїнських наскельних дерев'яних фортець найгрунтовніше досліджене укріплення у Тустані, що входило до оборонної системи Карпатської укріпленої лінії.

В образотворчому мистецтві східнохристиянська орієнтація української культури визначила домінуючу перевагу візантійського напрямку. Натомість західноєвропейських впливів в українському мистецтві на цьому етапі виявлено порівняно мало. Малярство відіграло провідну роль серед образотворчих видів мистецтва. Його майстри працювали передовсім у монументальному малярстві, іконописі та книжковій мініатюрі.

Інформацію про інтенсивний розвиток монументального малярства на Волині в часи князя В. Васильковича дають літописні повідомлення. До них належать найперше фрески церкви св. Дмитрія Солунського у Володимирі. Другий малярський ансамбль, роботи над яким велися в 1288 р., – декорація церкви св. Георгія в Любомлі. Обидва храми не збереглися, поза літописом відомостей про них немає.

Станкове малярство XIII–XIV ст. репрезентоване лише іконописом. Поширенню іконопису сприяла вироблена на візантійській основі система декорації храму.

Найстарішою пам'яткою іконопису вказаного періоду є ікона «Богородиці Одигітрії» останньої третини XIII ст. з Успенської церкви в с. Дорогобужі на Волині.*

В іконописі, як і в інших видах давньоруського образотворчого мистецтва, відобразились провідні етичні й естетичні норми того часу. Майстри живопису виявляли глибокий інтерес до внутрішнього світу людини, намагаючись відтворити його засобами іконописання. Ще однією знаменитою іконою того часу є «Луцька Богородиця», яка була намальована в місцевій майстерні і впродовж XIII–XIV ст. належала Покровській церкві на середмісті.**

Поширеним у цей час стало й зображення Богородиці-Покрови. У Київському державному музеї українського образотворчого мистецтва зберігається «Покрова» XIII ст. з Галича. На відміну від інших ікон на цю тему, галицька Богородиця зображена з немовлям Ісусом на лоні.

Надзвичайно популярними були ікони св. Миколая, якого здавна вшановували як покровителя і заступника всіх гнаних і убогих. Його зображали в золотавих або білих ризах, як пастиря, котрий благословляє вірних і проповідує слово Боже. У руках він завжди тримає Святе Письмо або Божественну Літургію.

Однією з тематичних ліній в іконописанні Галицько-Волинського князівства став образ святих мучеників – Дмитрія, Фрола, Лавра, Бориса та Гліба. Найпопулярнішим образом цієї трагічної й героїчної доби був образ воїна-захисника св. Юрія Зміборця. Відома пам'ятка XIV ст. – ікона «Юрій Зміборець» із с. Станіли поблизу Дрогобича на Львівщині.

Найменш відомою сторінкою малярства Галицько-Волинської доби є мініатюра рукописних книг. Серед нечисельних пам'яток

---

* Зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї. Щоправда, до наших днів збереглася лише вирізана вздовж контуру фігур паволока із зображенням Марії та Христа, це вказує на те, що це була намісна ікона з іконостаса.

** Ікона, виявлена у 1962 р., нині зберігається у Державному музеї українського образотворчого мистецтва у Києві. Сумний лик Марії вписано у багатокутник з дев'ятьма сторонами. Коричнево-червоний плащ-мафорій загинається зразу ж за ритмом кутів. За чіткістю рельєфу це зображення нагадує різьбу по дереву або карбування по металу. Одяг маленького Ісуса, зокрема сорочка, прикрашений вишитими квітами, що засвідчує проникнення народної орнаментики в мистецтво іконопису.

виділяють мініатюри Добрилового євангелія (1164), Оршанського євангелія (XIII ст.) та служебника Варлаама Хотинського (кінець XII – початок XIII ст.), які доносять високий рівень художньої культури Волині. На галицьких землях рукописна мініатюра представлена в Галицькому (XII ст.) та Євсевієвому (Галицьке) євангеліях (XIII ст.).

Скромне місце в культурі цього періоду посідає скульптура. Хоча традиція скульптурної декорації храмів отримала продовження і дальший розвиток. Про це свідчить опис спорудженої за короля Данила церкви св. Іоанна Златоуста в Холмі. Найхарактернішою скульптурною пам'яткою Галицько-Волинської Русі є оздоблення пишного романського порталу церкви св. Пантелеймона в селі Шевченкове поблизу сучасного Галича. Довкола порталу – пілястри і колони, а вгорі на їх капітелях простягся характерний романський фриз з акантового листя. Поряд із скульптурою, призначеною переважно для декорації мурованих храмів, розвивалося мистецтво дрібної пластики.

3.3.2. Література, освіта, наукові уявлення

Розвиток літератури проходив у руслі жанрових та тематичних традицій Київської Русі. Головною пам'яткою літератури західних земель того часу є «Галицько-Волинський літопис». На думку дослідників, він укладений за князя В. Васильковича, сина Василька Романовича (брат Д. Галицького). Літопис охоплює час від 1201 р. (або 1205) до 1292 р. і композиційно складається з двох частин. У першій описані роки життя Данила від його дитинства до 1261 р., у другій – події 1262–1292 рр. За цей час літопис зазнав п'ять редакцій. Його редактори використовували окремі літописні записи, які склались у різних містах – Володимирі-Волинському, Пінську, Галичі, Холмі, Любомлі, вводили в нього окремі «повісті», зокрема оповідання про битву на Калці*.

---

* Перша частина була складена в Холмі для обґрунтування політики Данила, який вважав своє князівство законним спадкоємцем давнього Києва. На відміну від багатьох інших літописних пам'яток, літопис Д. Галицького – цілісне оповідання, без хронологічної сітки. Згодом один з переписувачів на власний розсуд вніс дати у той варіант тексту, що його репрезентує Іпатський список і йому подібні. Близькими до початкового варіанта є збережені в Україні списки, які не мають хронологічної сітки, – Хлебніковський, Погодінський, київський список Марка Бундура.

До кращих пам'яток перекладної літератури належить велике за обсягом хронографічне зведення, що охоплювало значний період історії – від «створення світу» до захоплення Єрусалима Титом у 70 р. Переклад завершено близько 1262 р. у Галицько-Волинському князівстві. Хоча це зведення не збереглося, уявлення про нього дають пізніші списки: Юдейський, або Архівний хронограф кінця XV ст., Віленський хронограф кінця XVI ст., що найкраще відтворює архетип.

Не минули Галицько-Волинське князівство й освітні процеси, про належний рівень яких свідчить те, що тут було поширене знання іноземних мов. Деякі листи князі та міщани писали латиною. Значна частина вищого духовенства походила з Греції, що також відбилося на мовній багатобарвності Галицько-Волинського князівства. Водночас мовою політики, міжнародної дипломатії була руська мова.

Центрами тогочасної освіти були: Володимир, де при княжому дворі писався літопис, створювались блискучі твори лицарської поезії, які прославляли подвиги князів; Галич, де на початку XIII ст. жив «премудрий книжник» Тимофій; Перемишль, звідки походив ушлавлений співець Митуса; Холм, відомий як визначний культурний центр. Покровителем освіти і письменства був згадуваний волинський князь В. Василькович.

Поширенню освіти сприяв розвиток шкільництва. На Волині церковно-парохіяльні школи існували в Луцьку, Холмі, Овручі. Письму навчали за допомогою дерев'яних дощочок, на які накладался тонкий шар воску. По ньому писали за допомогою загострених стрижнів. Найдорожчі з них, так звані писала, виготовляли з металу. З урахуванням державних потреб у тогочасних школах, окрім письма, читання, арифметики, вивчали іноземні мови, особливо – грецьку і латинську. Давали також певні відомості з гео-

---

Волинська частина літопису починається 1261 р. (за хронологією Іпатського списку). Цю частину створив хтось із оточення князя Володимира Васильковича в останні роки його життя. У ній з великою повагою розповідається про Володимира Васильовича – філософа, книжника, що був покровителем мистецтв, опікуном бідних і знедолених.

Попри наявність структурних підрозділів, що їх пов'язують з різними авторами, Галицько-Волинський літопис виглядає як завершена пам'ятка зі спільними для всього тексту рисами.

графії, природознавства, історії. З поширенням письма виникла потреба в перекладах та укладеннях оригінальних місцевих книг і збірників.

Зважаючи на це, у школах учням давали початкові знання з риторики, стилістики, теорії літератури, навчали також музики та співу. Навчання велося старослов'янською мовою.

Збільшились і наукові досягнення. Так знання про астрономію, фізичні явища, географію поширювались через перекладені праці «Християнської топографії» Козьми Индикоплова, «Шестоднева» Іоанна екзарха Болгарського та «Хроніки» Георгія Амартола.

Співіснування різних напрямів в астрономічних уявленнях українських книжників підтверджують також писемні пам'ятки місцевого походження, що виникли на підставі різних творів перекладної літератури. Серед них найвизначніша Тлумачна Палея, яку укладено в XIII ст., але розповсюдилася вона саме в XIV–XV ст.*

У зв'язку з налагодженням тісніших економічних, торговельних і культурних взаємин українських земель з Центральною і Західною Європою технічний прогрес у виробничих процесах став дедалі відчутнішим. Це спостерігається, зокрема, в гірництві, деревообробному виробництві та переробці сільськогосподарської продукції. Так у солеварній промисловості вперше було застосовано досконаліші знаряддя, зокрема керат (коловорот), яким піднімали з криниць соляну ропу, а також і практичніші казани. Вже у XIII ст. з'явилися перші водяні млини, які працювали цілорічно.

Про певний рівень фізичних знань, якими оперували наші предки, можуть свідчити особливості металовиплавлення та металлооброблення, добре знаних в XIII–XV ст. Деякі компоненти середньовічної металургії виразно вказують на знання людьми того часу фізичних властивостей металів і матеріалів – вогнестійкості, плавкості (в разі компонування сплавів), конденсації солей, акустики тощо. Це необхідно було, зокрема, для відливання дзвонів і

---

* Метою цього твору було подати в систематичному порядку весь обсяг тогочасних знань про створення світу та його природу. Матеріали з астрономії подаються переважно в інтерпретаціях Козьми Индикоплова та Іоанна екзарха Болгарського. Тлумачна Палея існувала в різних версіях, серед яких привертає увагу виявлений в Крехівському монастирі рукопис початку XV ст., який дослідники назвали Крехівською Палеєю.

виготовлення зброї. Є історичні свідчення, що цими виробництвами славився Львів.

Виробничі промисли потребували певних хімічних знань, потрібних для виготовлення розчинів, вичинки шкіри, фарбування тканин. У зв'язку з лікарською практикою розвивалася хімія ліків, а водночас з іконописанням – хімія фарб.*

На жаль, не збереглося конкретних відомостей про інтелектуальне життя, крім інформації про В. Васильовича, який вів учені розмови з освіченими людьми (єпископами й ігуменами) на філософські теми. Окрім книг богослужбового призначення, під керівництвом В. Васильовича, переписувалися й укладалися книги для позацерковного читання, зокрема «Прологи» та «Збірники». Найкращим показником ідейно-філософських зацікавлень князя В. Васильовича та його вченого оточення слугує так званий «Паренесис» – збірник «Повчань» Єфрема Сирина, який був виготовлений 1288 р. у князівському скрипторії.

Отже, впродовж XIII – першої половини XIV ст. Галицько-Волинське князівство перебрало на себе роль спадкоємця і продовжувача київських культурних традицій. Головними осередками культурного життя стають Холм, Львів, Галич, Володимир та інші міста. За підтримки князів Д. Романовича (Галицького), В. Романовича, Л. Даниловича, В. Васильовича розвивалась і утверджувалась архітектура, містобудування, іконописання, писемність, освіта, наука, які на цьому ґрунті почали набувати українських національних рис.

Питання для самоконтролю

1. Питання етногенезу слов'ян.
2. Культура перших слов'янських племен.
3. Особливості дохристиянської культури східних слов'ян.
4. Пам'ятки дохристиянської культури східних слов'ян.
5. Вплив християнства на культуру Київської Русі.

---

* Хімічні знання, що були безпосереднім елементом практики, були позбавлені теоретичних аспектів. Здебільшого хімічні операції залишалися справою вміння і навичок, що передавалися з покоління в покоління, і лише незначна частина їх зафіксована в писемних пам'ятках.

6. Розвиток, центри та пам'ятки писемності.
7. Освіта та література Київської Русі.
8. Значення «Повісті минулих літ» в українській культурі.
9. Пам'ятки архітектури.
10. Пам'ятки давньоруського іконопису та книжкової мініатюри.
11. Культура Галицько-Волинського князівства як продовження традицій Київської Русі.
12. Архітектура та скульптура Галицько-Волинського князівства.
13. Пам'ятки іконопису на галицько-волинських землях XIII – середини XIV ст.
14. Писемність, освіта та література.

Найважливіші факти

До праслов'ян дослідники зараховують племена: шеворської (Західна Україна – II ст. до Р. Х. – IV ст. від Р. Х.), зарубинецької (басейни Прип'яті, середнього і частково горішнього Дніпра – II ст. до Р. Х. – II ст. від Р. Х.), липицької (верхнє Подністров'я – II ст. до Р. Х. – III ст. від Р. Х.), черняхівської (вздовж Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Західного Бугу – II–V ст. від Р. Х.).

У праці готського історика Йордана «Гетика» виділяються три групи слов'ян: венеди, склавини, анти.

У середині XI ст. створено Києво-Печерський монастир, який став одним з осередків культури Київської Русі.

1017–1037 рр. – будівництво Софіївського собору.

З 43 літер складається кирилична система письма.

1086 р. – в Києві заснована школа для дівчат.

1040-х роках з книжкової майстерні Софіївського собору вийшло «Рейнське євангеліє».

1050–1114 рр. – життя і творча діяльність перших вітчизняних живописців ченців Аліпія і Григорія.

1056–1057 рр. – у Києві переписано «Остромирове Євангеліє».

1037–1050 рр. – митрополит Іларіон написав «Слово про закон і благодять».

1089 р. – завершено спорудження Успенської церкви Печерської лаври в Києві.

1187 р. – **невідомий автор** написав літературний твір «Слово о полку Ігоревім».

1113 р. – **літописець Нестор** завершив укладення «Повісті минулих літ».

Кращі зразки книжкової мініатюри зображені на: «Остромировому Євангелії», «Ізборнику Святослава» (1073) та «Трірському Псалтирі» (1070–1080-ті).

На початку XIII ст. складено збірник оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря – «Києво-Печерський патерик».

«Печерська Богородиця» і «Богоматір Великої Панатії» є відомими іконами XI ст.

Кінець XII ст. – спорудження храму св. Пантелеймона в Галичі.

До XIII ст. належить найстаріша пам'ятка іконопису Галицько-Волинського князівства – ікона «Богородиці Одигітрії».

«Галицько-Волинський літопис» охоплює час з 1201 р. по 1292 р.

Розділ 4

РЕНЕСАНС В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

- 4.1. Культурно-історичні процеси на українських землях з середини XIV до середини XVI ст. Передвідродження
- 4.2. Національно-культурний Ренесанс (остання третина XVI ст. – перша половина XVII ст.)
  - 4.2.1. Острог, Львів, Київ – центри розвитку української науки, освіти та книгодрукування
  - 4.2.2. Українська ренесансна література, архітектура, скульптура, малярство, музика

4.1. Культурно-історичні процеси на українських землях з середини XIV до середини XVI ст. Передвідродження

Історичні події середини XIV ст. на українських землях суттєво позначились на подальшому розвитку національної культури*. Оскільки українські історичні землі потрапляють під владу іноземних держав, що не могло не мати дуже негативних

---

* Близько 1323 р. за невідомих обставин (припускають, у поході проти Орди) загинули обидва останні представники роду Романовичів – брати Андрій та Лев Юрійовичі, співправителі Галицько-Волинського князівства. Претендентів на їхню спадщину не бракувало, проте серед них уже не було жодного з-поміж князівського роду Рюриковичів. На початку 1325 р. княжий стіл обійняв Болеслав Тройденевич – син мазовецького князя й сестри покійних Романовичів Марії Юріївни. Проте міцної опори в місцевої знаті його правління не знайшло. Як наслідок, 7 квітня 1340 р. Юрія-Болеслава отруїли, а на княжий стіл посаджено Любарта (зятя покійного Галицько-Волинського князя Андрія Юрійовича та сина великого князя Литви Гедиміна), реальна влада якого обмежувалась Волинню.

У Галичину, за кілька днів після смерті Юрія-Болеслава, вступив король Польщі Казимир III, який оволодів Львовом, проте втримати його не зміг. Після чого фактичним розпорядником Галичини впродовж 1340-х рр. був один із найближчих радників Юрія-Болеслава боярин Дмитро Дєдько. У 1349 р. Казимир III здійснив масштабний похід на Русь, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Загалом боротьба за волинські землі тривала до 1377 р., у результаті чого їх було поділено між Польщею та Великим князівством Литовським, а Галичина після 1387 р. потрапила до Польщі.

наслідків для розвитку національної культури. Переважно упродовж найближчих двох століть культурне життя звелось до збереження та оборони культурної спадщини.

У Галичині панівною стала культура католиків, яка передусім зачепила верхівку українського боярства, яке прагнуло урівняти свій статус зі статусом їм рівних у межах нової батьківщини. Українська (руська) верхівка менш помітного калібру призвичаювалась до нових порядків подібно, хоча й на нижчих соціальних щаблях, що за словами сучасної дослідниці Н. Яковенко, призводить до формування стереотипів «територіального русина» та його політизованого аналогу – шляхтича «руського племені польської нації». Етнічна й територіальна тотожність тут доповнюється, як бачимо, політичною – підкресленням своєї належності до «польської нації», тобто до політичного «народу-шляхти» всієї Корони Польської. Звичайні люди, яким поталанило підтвердити свої майнові права й вибороти шляхетський статус, духовенство та широкі народні маси, зберігали православну віру і культуру.

У землях і князівствах, які опинилися у васальній залежності від великих князів литовських, а це була більшість українських земель, зберігалися традиції з доби Київської Русі та удільних князівств часу політичної роздробленості. Тому старі княжі та боярські роди могли з успіхом підтримувати рідну церкву, школу й культуру взагалі.

Хоча загальна тенденція, на тлі суспільно-політичних процесів, була такою, що гальмувалась поява нових явищ у сфері української культури та інтеграція в європейський культурно-історичний простір.

Поза цим, доцільно звернути увагу на окремі здобутки української культури. У часи Семена Омельковича* відбудовували зруйновані татарами київські храми, насамперед Софійський собор, заново переписали Києво-Печерський патерик (1460, 1462), з'явилися українські рукописні книги «Листвиця» (1455), «Златоструй» (1474).

---

* Омельковичі – литовсько-український князівський рід. Омельковицький ренесанс відбувався в роки правління останнього київського князя Семена Омельковича (р.н. невідомий – 1470), останній київський удільний князь (1455–1470).

Нове відчуття світу, розуміння ролі людини у світі, бажання передати власні знання і досвід майбутнім поколінням привели до виникнення українського книгодрукування. У Кракові наприкінці XV ст. вийшли перші чотири книжки, надруковані кирилицею церковнослов'янською мовою. Дві з них – «Часослов» і «Осмогласник» (тобто Октоїх) – мають позначення про закінчення їхнього друку в Кракові 1491 р. міщанином-німцем Швайпольтом Фіолем. Тим самим шрифтом надруковані «Тріодь пісна» і «Тріодь цвітна».

Динаміка міського життя сприяла поступовому формуванню до цього часу незнаній на Русі відкритої міської культури поліетнічного типу та проникненню впливових у той час в Західній Європі гуманістичних ідей. Першою з-поміж ознак, що свідчили про світоглядні зміни в міському побуті, можна вважати зміну ставлення до книги. З предмета сакральної або принаймні наближеної до духовної сфери книга перетворилась на знаряддя пізнання.

Це не було прямим наслідком її здешевлення, завдяки розвиткові книгодрукування, бо, скажімо, на Волині чи Київщині годі шукати слідів книжкового буму. Натомість у Львові та інших великих населених пунктах Галичини з'являються перші осередки регулярної торгівлі продукцією з Франкфурта, Ляйпцига, Нюрнберга тощо. До широкого читача потрапляють твори античних авторів, теологічні та філософські трактати, книги з медицини, посібники з юриспруденції, історії, географії.

Латинські школи, що їх від кінця XIV ст. почали створювати при костелах і монастирях, сприяли формуванню читацького попиту. При єпископських осередках – у Львові, Холмі, Перемишлі, Кам'янці – відкриваються школи підвищеного рівня, невдовзі зазвичай перетворювані на міські освітні заклади під спільною опікою єпископа та магістратів. Упродовж XV – на початку XVI ст. їх було: у Перемиській дієцезії – 12, Львівській – 9, Холмській – 5. Більшість з них – Львівська, Перемишльська, Ярославська – невдовзі набули статусу так званих «колоній» Краківського університету, тобто розширили викладання до «семи вільних мистецтв» європейської середньої і вищої школи: арифметики, геометрії, астрономії, музики, граматики, поезики і риторики. Озброївши вихованців знаннями латини, школи Русі відкрили юнакам двері до європейських університетів. Так у Краківському університеті впродовж XV–XVI ст.

навчалось більше 800 студентів, що були вихідцями з України, зокрема зі Львова – 108, Городка – 19, Дрогобича – 15.

Саме появі латинських шкіл українська культура завдячує тим, що вже наприкінці XV – на початку XVI ст. стрімко зростає кількість студентів із Русі не тільки в Краківській академії, але й в університетах Праги, Падуї, Болоньї, Вітенберга тощо. Найяскравішим прикладом злету є доля Юрія Дрогобича (Котермака) (1450–1494), сина дрогобицького ремісника Михайла Котермака.

Саме вихідці з цього середовища стають головними сподвижниками гуманізму та раціоналізму, які впродовж останньої чверті XV ст. і до середини XVI ст. утверджуються на теренах України. Погляди українських гуманістів, їхні дії, міркування відіграли важливу роль у розвитку національної української культури, суспільної свідомості, філософії та розкрили інтелектуальний потенціал українців. Як нова верства світської інтелігенції, що здобула широке громадське визнання, українські гуманісти, так само як і італійські, були носіями високої освіченості, ідейними натхненниками ренесансного мистецтва. До порад гуманістів прислухалися, їхні твори викликали інтерес у різноманітних колах суспільства.

Ранній гуманізм в українській культурі ознаменований діяльністю провідних учених, вихідців із українських земель: Ю. Дрогобича, Павла Русина (1470–1517), Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566)* та ін. Вони більшою чи меншою мірою

---

* П. Русин із Кросна народився на Лемківщині, навчався у Краківському та Грейфсвальдському університетах (Німеччина), тут дістав 1499 р. ступінь бакалавра вільних мистецтв. Від 1506 р. викладав у Краківському, а пізніше Віденському університетах античну літературу. Деякий час учителював в Угорщині. Писав вірші латинською мовою, вважається першим поетом гуманістом для поляків і українців. Збірка його віршів опублікована у Відні 1509 р. Утверджував ренесансно-гуманістичну ідею про спроможність людини завдяки власним зусиллям, дотримуючись доброчесності та доблесті, піднятися до рівня богоподібності, досягти земного щастя і залишатися в пам'яті людей. Був прихильником концепції природного права, особистої свободи індивіда, свободи совісті, слова, віри, права керуватися власним розумом, справедливості, толерантності. Поетичне слово називав даром богів, а поета порівнював з пророком. Серед основних його праць: «Похвала поезії», «Похвала Валерію Максиму» та «До Станіслава Турзо». У «Похвалі поезії» відображено велике значення античної поезії, де поетичне слово називає даром богів, їхнім дитям.

усвідомлювали свою національну належність – русин (українець) і дбали про рідну культуру незалежно від місця своєї просвітницької діяльності.

Ю. Дрогобич розпочав навчання в Львівській катедральній школі, після закінчення якої продовжив навчання в Краківському університеті, де в 1470 р. отримав ступінь бакалавра, а в 1473 р. – магістра. У Болонському університеті здобуває ступінь доктора, де впродовж 1478–1482 рр. викладає астрономію та медицину і навіть його обирають на 1481–1482 рр. ректором медичного факультету та вільних мистецтв цього університету.**

С. Оріховський – оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст, шляхтич з мішаної католицько-православної родини з-під Перемишля, вихованець університетів Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї і Болоньї, речник ідеї «золотих вольностей» шляхти. Писав латинською та польською мовами, мати була українкою, тому Станіслав гордо писав про себе, що він Роксолан. Найвизначніші праці: «Про турецьку загрозу» (1543–1544), в якій автор порушує актуальну тоді проблему згуртування європейських народів для подолання турецької експансії; «Про celibat» (1547) – лист до Папи з вимогою відмінити обітницю безжестства священників, оскільки celibat суперечить природі людини, праву мати сім'ю і продовжувати рід, за що автора відлучили від церкви; «Літопис» (1554), що охоплює п'ять років історії Польщі; «Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона» (1548), введена до антології «Промови найвидатніших мужів» (Венеція, 1559) і перевидана (Париж, 1566; 1568 р. – Венеція, 1569 р. і 1586 р. – Кельн); «Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави». У роботі «Настанови польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 р. і 1548 р. – дві редакції) – гуманістичний твір про природу монархічної держави, – С. Оріховський наголошує на виборності короля всім народом, влада короля не має бути спадковою, право володаря король має заслужити працею на користь народу, піклуванням про найнижчі верстви, їхню освіту, добробут, мораль. Обґрунтовує теорію демократичної держави, де влада підзвітна народові. С. Оріховський розробляв її на основі античних зразків, розвивав ідею рівності народів, пошану до рідної мови і традицій культури. Талант оратора та публіциста доповнювався талантом філософа, котрого цікавили питання війни і миру, етики й політики, релігійної толерантності. Відомо, що католикові, який паплюжив православ'я – віру його матері – С. Оріховський відповів двома гнівними трактатами, де відстоював гідність людини, її право на вільний вибір релігії та святий обов'язок шанувати віру предків.

** На болонський період його життя припадає видатна подія в історії української культури, до якої він мав стосунок. З друкарні Еухаріуса Зільбера в Римі у лютому 1483 р. виходить книга «Прогностична оцінка року Божого 1483 Георгія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини славного Болонського університету» – перший друкований твір, який написала людина з Русі. Це

До одних з перших докторів богослов'я та філософії належить Бенедикт Сервінус та Іван Тинкевич з Києва, які отримали свої ступені в Сорбоні в 1483 р.

Українцями відчували себе і залишили помітний слід у духовному житті України – Григорій Тичинський, Іван Туробінський-Рутенець, Симон Пекадія, Григорій Чуй-Русин. Симпатизував українській культурі поляк Себастьян Кленович.^{***}

Торкнулись українських земель і реформаційні процеси. Найголовніша ідея, яку скріпила й зреалізувала Реформація, була та сама, що ми її бачимо в Європі – це переклади Св. Письма живою народною мовою та її вживання в богослужінні. Щоправда, не Реформація вперше занесла цю ідею в Україну, а попередні релігійні

невелика 10-аркушна книжечка, яка на сьогодні відома лише в двох примірниках. За змістом ця праця – це популярний у ті часи астрологічний календар. Із наукового погляду тут автор вперше спробував визначити географічні координати кількох міст Польщі, Русі (України) й Угорщини. Зокрема, світ дізнався про точні географічні координати українських міст – Дрогобича, Львова, Феодосії (Кафи). З 1488 р. і до смерті Ю. Дрогобич викладав астрономію та медицину в університеті Кракова, водночас здійснював лікарську практику (очевидно консультував і королівський двір, бо отримав титул «королівського медика»). Відомі його праці, де точно визначено дати сонячного затемнення: «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 р.» і «Трактат із шести розділів про затемнення» (1490). Вважають, що його лекції у Краківському університеті міг слухати польський астроном Миколай Коперник.

^{***} Г. Чуй-Русин народився в містечку Самбір у родині шевця в 1523 р. Навчався в Краківському університеті, де здобув ступінь бакалавра вільних мистецтв, а в 1553 р. став професором цього університету, де і працював до 1573 р. Писав латинською мовою поеми, панегірики тощо.

Г. Тичинський народився у містечку Тичин (Львівщина) на поч. XVI ст., навчався у Краківському університеті, згодом був професором поетики і риторики цього ж навчального закладу, а потім королівським дипломатом в Італії. Упродовж першої половини XVI ст. друкує свої поеми, елегії тощо.

І. Туробінський-Рутенець народився в 1511 р., навчався в Краківському університеті, де здобув ступінь магістра і доктора, був професором правознавства й певний час ректором університету, що свідчить про його високий науковий авторитет серед польських науковців. Автор праці «Підручник права папського і королівського» (1537) та «Випробування тим, які повинні приймати святі порядки предків» (1540).

С. Кленович (1545–1602) – польський поет, композитор, викладач, певний час мешкав у Львові, був професором Замойської академії. Він є автором відомої «Роксолянії» (Україна), в якій вперше яскраво відображена Галицька Русь, її побут і звичаї.

рухи, які докочувалися через Чехію та Польщу до України. Тільки Реформація поставила цю ідею серед українського народу вже зовсім виразно, і не тільки поставила, але й реалізувала її.

Польські протестантські переклади широко розповсюджувалися по Україні і заохочували українців до пошани своєї мови та наслідування науки протестантів. З середини XVI ст. в Україні з'являються переклади Св. Письма живою українською (близькою до народної) мовою, причому оригіналами для цих перекладів слугували польські протестантські переклади. Так визначну пам'ятку староукраїнської літературної мови та мистецтва – «Пересопницьке Євангеліє» (1556–1561), перекладено і укладено на основі лютеранського Нового Заповіту Секлюціана 1553 р. Як свідчить приписка до рукопису, переклали Євангеліє син протопопа М. Василевич та архимандрит Пречистенського монастиря Григорій у с. Двірці й м. Пересопниці (тепер Рівненська обл.), а замовила книгу княгиня А. Заславська.

До інших визначних пам'яток належить також: Євангелія В. Тяпинського – переклад з соцініанського Нового Заповіту С. Будного 1570 р.; Новий Заповіт Негалевського 1581 р. – переклад з соцініанського Нового Заповіту Чеховича 1577 р.; Крехівський Апостол 1560-х років – переклад з кальвінської Біблії 1563 р. Ці джерела українських перекладів Св. Письма виразно говорять, що реформаційні впливи в Україні були значними.

З середини XVI ст. український культурно-історичний простір охоплює процес становлення національних рис. Н. Яковенко називає цей процес народженням «старожитного народу руського». Активізація цього процесу була пов'язана з конкуренцією двох культурних систем – української (руської) та польської, яка особливо посилилась після укладення в 1569 р. Люблінської унії. У результаті Велике князівство Литовське об'єдналось з Польщею у федеративну Річ Посполиту, а всі українські території Великого князівства (Волинь, Київщина, Брацлавщина, Підляшшя) були передані до складу Польщі і в такий спосіб об'єдналися з Галицькою Руссю.*

---

* На 1500 р. на цих землях проживало 4,4 млн. ос., 1550 р. – 4,9, 1600 р. – 5,2, 1650 р. – 5,3 млн. ос. Слід також наголосити, що на середину XVII ст. на українських землях проживали представники 21 народності. Крім українців, як чисельнішого народу і для якого ці землі були історичними, тут проживали поляки, росіяни, литовці, євреї, білоруси та ін.

У ролі опосередкованих ініціаторів виступили волинські княжі роди, передусім – рід Острозьких. Відтворена генеалогічна лінія роду Острозьких створювала підмурок для руської (української) ідентичності як паритетної польській, а водночас немовби стягувала строкати терени України-Русі в єдиний масив «історичних спогадів». Це творило підставу для виокремлення нового політичного суб'єкта – «старожитного народу руського», що має свою окреслену територію («Руську землю») і чию давність та цілість засвідчено таким неспростовним «речовим доказом» – генеалогічною лінією. Одночасно рід Острозьких розпочав демонтаж тогочасної української культури та формування нової – ренесансної культури.

4.2. Національно-культурний Ренесанс (остання третина XVI ст. – перша половина XVII ст.)

4.2.1. Острог, Львів, Київ – центри розвитку української науки, освіти та книгодрукування

Ренесанс зароджується в Італії в кінці XIII ст., поступово поширюється по всій Європі та набуває ознак окремої культурно-історичної епохи і основного художнього стилю в мистецтві. Визначальною рисою культури Ренесансу і провідним інтелектуальним напрямом стає гуманізм – ідейна система, яка на відміну від середньовічного ідеалу людини – аскета, здатної переносити злидні на землі заради небесного блаженства, утверджує ідеал вільної та сильної особистості. В Україні Ренесанс як нова доба та художній стиль триває з останньої третини XVI ст. і впродовж першої половини XVII ст.

З Острога бере початок формування ренесансної культури. Становлення Острога як одного з центрів української культури можна датувати 1574 р., коли князь Василь-Константин Острозький (1526–1608) переніс сюди з Дубна головну адміністрацію своїх володінь. Це стало поштовхом до зосередження в Острозі освічених управлінців та радників з оточення князя.

Крім того, Остріг був другим титулярним центром єпархії Східної Волині, владика якої титулувався «луцьким і острозьким»,

відтак Богоявленський замковий храм – одна з наймонументальніших православних споруд того часу – мав статус кафедрального собору. Кілька богородичних образів, написаних у тодішньому Острозі, фахівці зараховують до шедеврів православного іконопису. Замилювання князя Василя-Костянтина в церковному стилі і штат музики, якими він себе оточував, спричинилися до появи особливого «острозького наспіву», чому передувало довготривале плекання традиції хорового мистецтва. У княжому замку була чимала книгозбірня, що містила як православні богословські тексти, так і європейські видання світського та релігійного змісту.

Піднесенню міста як інтелектуального осередку сприяло й те, що між Острогом – офіційним центром маєтків князя – і його приватною резиденцією (Дубенським замком) лежав Дерманський монастир, одна з найбагатших православних пристаней Русі під патронатом Острозьких.

Зосередження на середину 1570-х рр. довкола князя В.-К. Острозького гурту інтелектуалів збіглося в часі з першими наслідками впровадження рішень Тридентського собору (1544–1563), який ухвалив радикальну програму реформ для зміцнення католицької церкви. Зокрема, 1564 р. у Польщу приходять націлені на активну місіонерську та освітню роботу серед іновірців – єзуїти.*

Створюються перші єзуїтські колегії, зокрема у Вільні (1569) та Ярославі (1574). У 1573 р. з метою поширення унійної ідеї Папська курія засновує в Римі так звану Грецьку колегію – кузню кадрів для місіонерської праці на Сході.

На хвилі цих новацій у 1574 р. був написаний, а в 1577 р. надрукований, трактат відомого єзуїтського теолога й проповідника, тодішнього ректора Віленської єзуїтської колегії Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем». Присвячуючи книгу В.-К. Острозькому, П. Скарга обґрунтував потребу об'єднання «істинної» (католицької) та «хибної» (православної) церков. Натомість жоден український православний осередок не спромігся відразу виступити з обґрунтованою позицією у відповідь. Цією роботою П. Скарга започаткував полемічну літературу.

---

* Єзуїтський орден – товариство Ісуса – заснував 1534 р. іспанець Ігнатій Лойола у Парижі та затвердив його 27 вересня 1540 р. римський папа Павло III. Головною метою єзуїтів стало проповідування ідей християнства, поширення впливу католицької церкви і зміцнення влади папи римського.

У цих умовах з 1576 р. в Острозі на кошти В.-К. Острозького починає працювати науковий осередок. Його початкова мета була цілком конкретною: підготувати випуск першої друкованої Біблії на церковнослов'янській мові і тим самим утвердити її престиж нарівні з сакральними мовами – гебрійською*, грецькою та латинською.

Н. Яковенко припускає, що за цією програмою ховалося кілька імпульсів, першим з-поміж яких стало бажання спростувати закиди П. Скарги про нікчемність «слов'янської» мови. З іншого боку, поява автентичного тексту друкованої Біблії відповідала поширеній у ті часи антипротестантській ідеї, згідно з якою переклади Святого Письма призводять до його перекручень, внаслідок чого множаться ересі. Врешті є версія, що за наміром видати Біблію саме в Острозі відлунювала вперше висунена тоді ж думка про перенесення столиці Константинопольського патріархату до Острога (дещо пізніше обговорювався ще один варіант – зробити столицею патріархату Київ як найдавніший релігійний осередок «усієї Русі»).

Біблія, звірена за кількома авторитетними списками, зокрема з грецьким із Ватикану і церковнослов'янським, так званим Геннадіївським – з Москви, вийшла в світ 12 серпня 1581 р. «Острозьку Біблію», передмову до якої написав перший ректор Острозької школи-колегії Герасим Смотрицький (р.н. невід. – 1594), надрукував Іван Федоров. На титульному аркуші підкреслювалося, що книга є докладним перекладом з грецької Біблії сімдесяти толковників. Острозьке видання Біблії було передруковано в Москві 1663 р. і було основою для багатьох наступних перевидань. Із поліграфічного боку Біблія є шедевром слов'янського книгодрукування, а текстологічно й донині вважається канонічною.

В Острозі під патронатом К.-В. Острозького тривалий час працювали білоруси, поляки, греки: Кирило Лукаріс, Ян Лятос, Андрій Римша, Симон Пекалід, Никифор Парасхез. Серед відомих українських інтелектуалів того часу в Острозі працювали Герасим і Мелетій Смотрицькі, Клірик Острозький, Василь Суразький (справжнє прізвище Василь Малюшицький), Христофор Філалет, Дем'ян Наливайко та ін.

---

* Гебрійська мова (іврит, гебр. תיבב) – єврейська мова з групи семітських; державна мова в Ізраїлі (поряд з арабською). На письмі користується гебрійською абеткою.

Робота вчених мала історико-філологічні особливості богословського напрямку, тобто була спрямована на виправлення зіпсованих переписувачами місць, текстологічні розшуки й порівняння, переклад із грецької та коментування східнохристиянської патристики. У зв'язку з цим сучасники до острозького наукового осередку прикладали назву «академія», якою в XV–XVI ст. традиційно іменували наукові угруповання чи товариства. Інколи під цим поняттям розуміли – осередок вчених та школу. Остання, імовірно, була започаткована в 1578 р., коли острозька друкарня для потреб дітей 18 червня 1578 р. перевидала «Буквар», уперше надрукований у Львові в 1574 р. Папський нунцій Болоньєті згадує школу під 1583 р., називаючи її «грецькою колегією», а Шимон Пекалід у панегіричній поемі, присвяченій Острозьким (1600), називає «тримовний лицей» і «тримовна гімназія».*

Острозька друкарня, яка працювала від 1578 р. до 1612 р., була втіленням в Україні витвореного у Західній Європі типу видавничого закладу при школі і науково-літературному гуртку книжників. І хоча зв'язок Острозької друкарні із школою не став настільки безпосереднім, як планувалося спочатку, ця друкарня вирізнялася з-поміж інших українських видавничих закладів різноманітністю репертуару. З 29 відомих нині її видань (загальним обсягом 1528,5 аркуша) до літургічних належить лише 8 (обсягом 575 аркушів).

Це дає змогу дослідникам стверджувати, що Острог став також першим в Україні центром видання тогочасної публіцистики, яку пізніші дослідники назвали «полемічною літературою». Серед цієї публіцистики увагу привертає: «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького (1587), який упорядкував Василь Суразький-Малюшицький збірник «О единой істинной православной віре» (1588), твір Клірика

---

* Передовсім, острозька школа була похідною структурою наукового середовища Острога. Припускають, що учні тут вивчали дисципліни циклу «семи вільних наук» – граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, музику та астрономію. Риторика, найімовірніше, доповнювалася основами поезики, а в курсі діалектики подавали філософію. Нововведенням було вивчення трьох мов – грецької, латинської та старослов'янської. Поява школи слов'янсько-греко-латинського типу була справжньою революцією в освітній православній традиції, уперше поєднавши культурні особливості східноєвропейського православного світу із західноєвропейським католицьким.

Острозького «Отпис на лист в Бозі велебного отца Іпатія Володимирського і Берестейського єпископа...» (1598), збірник «Книжниця» (1598), українське видання «Апокрисиса» Христофора Філалета.

Принципово новим явищем стало двомовне видання «Лікарство на впалий умисел чоловічий» (1607), воно містило паралельно церковнослов'янський і український тексти. Тематична різноманітність видань була безперечною заслугою літературних керівників друкарні, серед яких: Г. Смотрицький, В. Суразький (Малюшицький) (сер. 1550-х років – помер між 1604–1608), Д. Наливайко (р.н. невід. – 1627). У 1602–1605 рр. друкарня діяла в Дерманському монастирі під керівництвом Д. Наливайка. Після смерті В.-К. Острозького друкарня не змогла знайти достатніх засобів для продовження видавничої діяльності.

У діяльності «Острозької академії» як осередку науковців Н. Яковенко виділяє два періоди. Перший пов'язаний з підготовкою до видання «Острозької Біблії». Другий етап з середини 1590-х років пов'язаний із боротьбою навколо церковної унії.*

На початку XVII ст., у зв'язку з байдужістю надто похилого князя К. Острозького, науково-видавнича діяльність і школа починають занепадати. Перед смертю в 1608 р. він так і не подбав про фінансування школи та легалізацію статусу з правом викладання «семи вільних наук».

---

* У цей час в академії працюють український богослов Г. Смотрицький, білоруський астролог Тимофій Ми-хайлович-Аннич, литовський астролог і поет Андрій Римшу, росіянин друкар І. Федоров, українець типограф Гриня Іванович та ін. З ними співпрацювали грецькі богослови і церковні діячі: архієпископ кизикійський і тарновський Діонісій Ралі, який привіз з Риму до Острога грецький список Біблії; перекладачі грецьких текстів Євстафій Нафанаїл з Криту, Емануїл Мосхопулос та ін.

На цьому етапі в Острозі працюють грецькі проповідники й теологи Емануїл Ахілеос, Лука Сербин, Никифор Парасхес-Кантакузен, Кирило Лукаріс. Окрім них, до видавничої та навчальної роботи було залучено чимало поляків та русинів: протестанти-теологи Мартин Броневський і Каспар Лушковський, доктор медицини Ян Лятош, поет родом із Малої Польщі Шимон Пекалід, львівський поет Гаврило Дорофійович та інші. Разом з ними працюють і вихованці Острозької школи перекладач і проповідник Д. Наливайко (автор праці «Лемет дому княжат Острозьких...»), богослов Іван Княгининський та І. Борецький (майбутній кївський митрополит). До вихованців острозького осередку належить гетьман П.-К. Сагайдачний.

З середини 1580-х рр. Львів стає другим потужним культурно-освітнім осередком. Тут високий рівень самоорганізації та ініціативи проявляють організації ремісників, купців та дрібних власників православного віросповідання. Вони зливаються у потужний братський рух, який багато чим спричинив розвиток української культури останньої чверті XVI – першої третини XVII ст.

Братські організації поступово взяли під свою опіку розвиток освіти, друкування і розповсюдження книг. Вони групували навколо шкіл і друкарень освічені та ініціативні сили української інтелігенції, що вийшла з середовища духовенства, української шляхти та міщан.

Після Львова братський культурно-освітній рух поширюється у Києві, Ярославлі, Перемишлі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Немирові, Луцьку, Кременці, Галичі, Рогатині, Холмі та інших містах. Ці школи не тільки навчали грамоти учнів, а й протистояли католицьким школам, які були зняряддям наступу на українську національну культуру.

Братські міські школи були загальнодоступними, в них навчались діти міщан, козаків, духовенства, дрібної шляхти; на кошти братств навчались сироти, діти бідних батьків. У братських школах викладали старослов'янською мовою, вивчали тогочасну українську і грецьку мови, а також латинську, яка, разом з польською, була мовою державних установ. За програмою ці школи були навчальними закладами середнього типу.

Першу братську школу відкрито в кінці 1585 р. у Львові на основі Львівського Успенського братства. Напередодні відкриття школи у Львові вже діяла українська друкарня. Відкриття друкарні було пов'язано з тим, що тут поєдналися інтереси й плани, з одного боку, львівських українських міщан, а з іншого – мандрівного друкаря І. Федорова (1510–1583), який перед тим працював у Москві й білоруському містечку Заблудові. І якщо в Москві І. Федоров був на службі в державній друкарні, а у Заблудові – в друкарні Г. Ходкевича, то тепер він вирішив відкрити власне підприємство, стати не лише друкарем, а й видавцем. Задумавши заснувати власну друкарню, І. Федоров не випадково обрав Львів, велике торговельно-промислове і культурне місто.

І. Федоров у вересні 1572 р. прибув до Львова, коли тут активувалася політична й культурна діяльність міщан, на передмісті діяли Миколаївське та Благовіщенське братства, підготувались до реорганізації Львівського Успенського братства і заснування його школи. За свідченням самого І. Федорова, йому допомогли не «багаті та благородні», а «неславні в мирі» – ремісники, крамарі, представники нижчого духовенства.

У лютому 1573 р. львівська друкарня почала працювати, а в 1574 р. тут надруковано першу книгу «Діяння і послання апостольські», яку скорочено називають «Апостол». Перевидаючи «Апостол», раніше надрукований у Москві, І. Федоров наблизив правопис до загальноприйнятого в Україні, істотно доповнив вступну частину, збагатив орнаментику. Найважливіше, що наприкінці книги він замість офіційної за стилем післямови зазначив «Повість откуда начася і како совершися друкарня сія». Це мемуарно-публіцистичний твір, в якому друкар схвилювано оповідав про свою вірність високому покликанню: служити людям і церкві «художеством» власних рук.

Того ж 1574 р. І. Федоров надрукував перший у Східній Європі друкований підручник – «Буквар». Для його укладання використано відомі раніше рукописні посібники для вивчення грамоти, граматичні статті з рукописних збірників різного походження, зокрема й білорусько-українських.

Укладання і друк І. Федоровим у Львові «Букваря» пов'язане з освітніми планами міщан, які поступово піднімали рівень своїх шкіл. У 1575 р. І. Федоров переїжджає до Острога на службу до князя В.-К. Острозького, у 1581 р., після видання «Острозької Біблії», повертається до Львова, де і працює до смерті.

В основу діяльності Львівської братської школи було покладено статут школи «Порядку шкільного», – одному з найстаріших європейських шкільних статутів.* Цей статут покладено в основу діяльності всіх братських шкіл і він проголошував цінність людської особистості незалежно від походження чи багатства.

---

* Статут затвердив у січні 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким IV Доу, згідно з яким за братством встановлювалося право зверхності над іншими братствами та контроль за духовенством, а також і за єпископами.

Незабаром Львівське братство домоглося права ставропігії – невідлеглості місцевим православним єпископам.

У перші роки діяльності школа працювала за старим грецько-руським порядком, однак з початком 1590-х рр. переорієнтувалася на викладання латини й циклу «семи вільних наук». Грецьку мову (мову православного богослужіння) викладав Арсеній, архієпископ Еласонський, перший ректор школи. Слов'янсько-руську мову викладав Стефан Зизаній (1570–1621) – богослов, полеміст, проповідник.

У 1591 р. для забезпечення учнів навчальним матеріалом видано грецько-слов'янську граматику «Адельфотес». Цей теоретичний підручник грецької мови написаний двома мовами: грецькою і старослов'янською. Його поява заохочувала до написання спеціальних граматик церковнослов'янської мови. Так у 1596 р. у Вільні світ побачили дві роботи Лаврентія Зизанія (1560-ті – 1628) – «ГраMATика словенська» та «Лексик». Перша праця Л. Зизанія, який певний час викладав у Львівській братській школі, помітно вплинула на подальший розвиток мовознавства в Україні, а друга – це церковнослов'янсько-український словник, який полегшив читання і розуміння літератури церковнослов'янською мовою.

Найактивнішими міщанами, що забезпечували діяльність Львівського братства, були брати Юрій та Іван Рогатинці, Дмитро й Іван Красовські, Лука Губа, Микола Добрянський, Константин Корнякт. Братство мало меценатів – князів В.-К. Острозького, Адама Вишневецького, Анну Потоцьку та ін. Львівське братство було дуже активним – воно не лише утримувало школу і друкарню, забезпечувало книговидання, функціонування шпиталів, а й збудувало чудовий архітектурний ансамбль Успенської церкви у Львові.

У 1591 р. при школі відкрито братську друкарню, яка займалась не тільки друком, але й видавала книги. Згідно з грамотою константинопольського патріарха Єремії від 1589 р. братській друкарні дозволялося видавати для потреб школи книги з граматики, піітики, риторики та філософії.*

---

* До 1648 р. друкарня видрукувала не менш як 36 книг обсягом 2842 аркуша. Серед них: збірник «О воспитанії чад» (1609), «Книга о священстві» Іоанна Златоуста (1614) та інші праці. Першим виданням була, згадана,

Отож Острог і Львів зробили перші кроки для прилучення православного шкільництва до європейських освітніх комунікацій.

З середини другої декади XVII ст. освітні та наукові ініціативи, на тлі дискусії між православними та унітатами, переймає на себе Київ. Тут поступово зосереджуються діячі острозького та львівського науково-освітніх та видавничих осередків.

У 1615 р. при Богоявленській церкві в Києві на Подолі була відкрита братська школа, а в 1620 р. Єрусалимський патріарх Феофан затвердив статут братства, надав братству з церквою право ставропігії і благословив їх. Очолив школу майбутній митрополит Іов Борецький (1560–1631), який прибув до Києва зі Львова, де очолював Львівську братську школу. Братство отримує підтримку з боку козацтва на чолі з гетьманом П.К. Сагайдачним (1570–1622) і набуває значення ідейно-культурного центру українського суспільства.

Паралельно в Києві активізував роботу вчений гурток Києво-Печерської Лаври, який розвинув освітню, наукову та видавничу справу. Сподвижником цієї роботи став вихованець Львівського братства, здібний політик і громадський діяч Єлисей Плетенецький (1550–1624). Він у 1599 р. посів посаду архимандрита Києво-Печерської лаври і повернув Лаврі великі земельні володіння, розгорнув торгівлю та виробництво для збагачення лаврської скарбниці. На виручені гроші Є. Плетенецький викупив у Балабанів друкарню, заснував фабрику паперу в Радомишлі. Підготувавши міцну матеріальну базу, архимандрит скликав до Лаври вчених людей з усієї України, які освіченістю й ерудицією могли спричинитися до розвитку української культури, мови, створення книг і книгодрукування. Ці вчені знали кілька мов, мали досвід полеміки, розумілися у видавничій справі. До його гуртка належали Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда, Іов Борецький,

---

граматика на грецькій та старослов'янській мовах – «Адельфотес». Наступним було видано збірник віршів, що їх декламували учні братської школи 17–18 січня 1591 р. під час урочистої зустрічі київського митрополита Михайла Рогози в братській церкві і школі – «Просфонима». З 1617 р. починається перерва в діяльності друкарні Львівського братства, але в тому самому році естафету підхопила друкарня Києво-Печерської лаври. У 1630 р. відновила діяльність друкарня Львівського братства. Починаючи з того часу, вона видавала майже виключно богослужбові книжки, приділяючи багато уваги правильності текстів.

Олександр Митура, Гаврило Дорофієвич, Йосиф Кирилович та ін. Вони підтримали Є. Плетенецького в організації чернечого життя на зразок католицьких монаших орденів. Ченці у Лаврі не лише молилися, постили в ім'я спасіння душі, а й активно працювали на підтримку та збагачення культурних традицій.

Культурно-освітній осередок при Києво-Печерській Лаврі не стільки підтримував колишні ініціативи Іпатія Потія (1541–1613), котрий вбачав шляхи оновлення української церкви як оберегу культурних традицій через поєднання з Римським престолом, скільки намагався оновити православ'я на власній основі, вносячи в догматику та практику церкви раціональні елементи.

Центром осередку була друкарня, основним її завданням вважалася публікація джерел: літератури богословської – творів святих отців, служебників, требників, підручників для школи, книг для читання, а також історичних, полемічних і художніх творів. Це була найбільша та найпотужніша у тогочасній Україні друкарня, продукція якої сприяла формуванню моральної й естетичної свідомості, а знання стали здобутком широкого загалу. Першим виданням цієї друкарні вважається «Часослов» (1616), призначений для шкільного навчання. Передмову до цього видання написали Є. Плетенецький і З. Копистенський.

Найвищим досягненням лаврського книжкового гуртка вважають публікацію «Бесід» Іоанна Златоуста на чотирнадцять послань апостола Павла. Текст, перекладений раніше Киприяном з Острога, був звірений Л. Зизанієм з виданням 1612 р. в Ітоні (Англія) Генрі Севіллома (друкарня Джона Нортгона).

Серед видань першого десятиліття діяльності лаврської друкарні були: перекладений з грецької мови «Анфологійон» (1619) – збірник святкових служб на весь рік (тексти підготував І. Борецький), засвідчив, що Русь має свої свята, звичаї, традиції, не менш важливі, ніж в інших краях; українською книжною мовою – вірші О. Митури «Візерунок цнот... Елисея Плетенецького» (1618); укладена З. Копистенським «Книга о вере единой святой соборной апостольской церкви» (бл. 1619–1620); «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Сагайдачного» (1623) Касіяна Саковича; проповіді З. Копистенського на похороні засновника друкарні Є. Плетенецького і в день річниці («на роковую пам'ять») його смерті (1625).

Подією в культурному житті України можна вважати появу в 1627 р. «Лексикону славеноруського і імен толкованіє» Памви Беринди (між 1550–1570-ми рр. – 1632).*

Особливого розквіту осередок Лаври досягнув у часи урядовання Петра Могили (1596–1647), який у 1627 р. став архимандритом Лаври. Він запровадив друкування книг не лише кирилических, а й польських та латинських. У 1631 р., паралельно до братської школи «греко-слов'янського» типу відкрив власну школу при монастирі, яка вперше в практиці православного шкільництва була зорієнтована на організаційну структуру єзуїтських колегій. Орієнтуючись на високоосвічену церковну ієрархію, яку настирливо виховував, П. Могила намагався підвищити роль церкви в суспільному житті, а шлях до цього вбачав у визнанні досягнень людського розуму й науки. Благочестя невігласів не має ціни, тому він орієнтував сучасників на вивчення, осмислення та засвоєння західноєвропейської науки – передової на той час, – а також практики Католицької Церкви, збагаченої досвідом Реформації.

Православні фундаменталісти сприйняли це як виклик проти православних традицій і спробу латинізувати українську культуру. Компромісу таки вдалося досягти восени 1632 р., коли на основі об'єднання Братської та Лаврської шкіл відкрили Києво-Могилянську колегію.

За життя П. Могила формального королівського привілею на існування школи вищого рівня добитися не встиг. У колегії, крім «семи вільних наук», вивчали «вищі науки» – філософію та богослов'я. Розпорядок навчального дня, послідовність дисциплін та форми їхнього викладання, а також система шкільних почестей і градацій молоді збігалися з організаційним порядком протес-

---

* Цей фундаментальний твір вміщує сотні термінів, що осмислюють та узагальнюють дані тогочасної науки, насамперед на позначення людини, її діяльності, суспільних відносин, етичних і естетичних категорій. Вперше філософські поняття прозвучали українською мовою. Поняття та терміни перекладені з грецької, латинської, арабської, єврейської, майже всіх слов'янських мов, а також мов народів Західної Європи. «Лексикон» є першою українською енциклопедією знань про зовнішній світ, природу, людину, її мислення і буття. Призначений для навчання молоді, цей посібник знайомив з християнською й античною культурою, яскраво засвідчив гуманізацію та раціоналізацію української ментальності.

тантських гімназій та єзуїтських колегій підвищеного або так званого академічного типу.*

Поза межами України відомим українським мовознавцем був Іван Ужєвич (навчався в Краківському, Падуанському та Сорбонському університетах). Він написав латинською мовою «Словенську граматику» (Париж, 1643 і 1645). Граматика І. Ужєвича вводила староукраїнську літературну мову в сферу тогочасної європейської науки.

Зміцненню вузлів, що єднали українську освітню практику з європейською, сприяла поява наприкінці XVI – впродовж першої третини XVII ст. на території України мережі єзуїтських колегій. Зокрема, у 1606 р. єзуїтську колегію відкрито у Львові, у 1609 р. – у Луцьку, в 1610 р. – Кам'янець-Подільському, 1626 р. – в Острозі та інших містах України.

Ставлення православного загалу до єзуїтських навчальних закладів важко охарактеризувати однозначно. З одного боку, збереглося чимало свідчень про дуже негативну, навіть ворожу оцінку освітньої діяльності єзуїтів як «ловців душ», але з іншого – вочевидь переважали прагматичні міркування. Адже єзуїтська система освіти була дуже якісною, а до того ж безкоштовною.

Оцінюючи роль єзуїтського шкільництва в історії української культури, слід звернути увагу на міжнаціональний склад та високий освітній багаж викладачів, які приїжджали викладати по тутешніх колегіях, прививаючи учням європейські інтелектуальні стереотипи.

Опоненти єзуїтів – протестанти – теж створили власну мережу шкіл на теренах України. З-поміж них помітними були каль-

---

* Вихованців трьох нижчих класів (граматичних), як і там, називали «дитина», а двох середніх (гуманістичних – поетики й риторики) і двох вищих (філософії та богослов'я) – студентами. Максимально зближеними були навчальні програми, особливо у нижчих і середніх класах, що спиралися на використання універсальної для всієї Європи навчальної літератури: граматики іспанського єзуїта Емануїла Альвара – для вивчення латини; відповідно адаптованих творів Вергілія, Цицерона, Горація, Лівія, Овідія, Тацита та інших – для читання й тлумачення римських класиків. Однаковими були підручники поетики та риторики – наприклад, знаменитий трактат з поетики Юлія Скалігера (1561), чи підручник з риторики Кіпріано Соареса (1562), офіційно введений до єзуїтських програм навчання з 1599 р., що згодом його передруковували у всій Європі понад 200 разів.

віністські гімназія в Дубенську на Перемишльщині (1560–1580-ті), школи у м. Панівцях поблизу Кам'янець-Подільського (1590–1611), у Берестечку (1585 р. – початок 1640-х рр.) та інших містах. Найяскравіший спалах протестантського шкільництва в Україні пов'язаний з діяльністю в 1638–1658 рр. Киселинської академії (нині Локачинський район Волинської обл.). Академія була відкрита в містечку Киселин, яке належало волинському магнату-протестанту Юрієві Чаплину, після закриття в 1638 р. знаменитої в Малій Польщі Раківської академії.

Врешті, говорячи про нову освітню хвилю, треба згадати і унійну (греко-католицьку) церкву. Перші кроки в напрямі створення власної школи зробив митрополит Іпатій Потій, який на власний кошт заклав у 1609 р. такий освітній заклад при єпархіальному соборі м. Володимира, де, згідно з королівським привілеєм, дозволялося навчати церковнослов'янською, староукраїнською, грецькою та латинською мовами. У 1639 р. аналогічну школу відкрито в Холмі, зростання її авторитету навіть викликало спробу перетворити її на унійну академію, однак цей задум реалізувати не вдалося.

Важливу роль у зміцненні просвіти або фактично внесок у майбутнє стали ініціативи митрополита Йосифа Рутського (1574–1637), який очолив уніатську церкву в 1613 р. Так у 1617 р. він розпочав реформу чернецтва. Відповідно до його ініціатив унійні монастирі, виведені з відання єпархіальної влади, мали підпорядковуватись – за взірцем католицьких чернечих орденів – одному зверхникові, протоархимандриту, об'єднуючись у спільноту Василянського чину (новий чин засновано за іменем св. Василя Великого). Єдине послушництво і спільний чернечий устав, окрім зміцнення дисципліни, відкривали шлях до впровадження обов'язкового богословського вишколу монахів-новачків. Це відповідало завданням отців василян, націлених, подібно до єзуїтів, не на аскетичне усамітнення, а на освітню й душпастирську роботу серед мирян. Реалізуючи цю стратегію, Й. Рутський виклопотав для василян 26 щорічних стипендій у Грецької колегії в Римі та папських колегіях Оломоуца, Праги, Відня, Браунсберга й Вільна.

4.2.2. Українська ренесансна література, архітектура, скульптура, малярство, музика

На тлі освітніх, наукових та видавничих процесів помітне місце в українській культурі доби Відродження займає міжконфесійна полеміка, яка супроводжувалась виданням полемічної літератури. Започаткували її в середині XVI ст. у Речі Посполитій католики та протестанти. Написаний часом вкрай гостро, полемічний твір притягував увагу читача, привчаючи його до логіки доказів двох полемізуючих сторін. Православні мислителі, прагнучи вести повноцінну міжконфесійну дискусію з католиками, змушені були поступово освоювати арсенал прийомів і тактик полеміки.

Першим закликав православних інтелектуалів до полеміки, згадуваний єзуїтський теолог П. Скарга працею «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» (1577). Відповіддю на закиди П. Скарги, а одночасно і першою полемічною пробою українського пера, стала праця «Посланіє до латын из их же книг», яку вважається написав Моговило на замовлення князя В.-К. Острозького.

Усна та писемна полеміка часто була подібною до лайки, сповнена звинувачень у смертних гріхах, моральних вадах, вишукування в супротивника відступів від канонів віри тощо. Полеміку загострила календарна реформа папи Григорія XIII від 1582 р., до якої православний світ не приєднався і продовжував жити за юліанським календарем.

У такому дусі написана праця ректора Острозької школи Г. Смотрицького «Ключ царства Небесного», видана в 1587 р. в Острозі. Цією працею Г. Смотрицький опонував короткій апологетичній історії католицизму Бенедикта Гербеста «Виклад віри Римської Церкви». Г. Смотрицький відповів короткою викривальною історією папства, спираючись на протестантську тезу «папи-антихриста», чия влада є «передпеклом», тоді як ключ Царства Небесного доступний лише людям православної віри.

Наступний полемічний твір вийшов в Острозі в 1588 р. під назвою «О единой истинной православной вірі» й був підписаний псевдонімом В. Суразький. Ця книга стала першим богословським твором, присвяченим критиці догматичних розходжень між православними й католиками.

Нової сили словесні баталії набули після Берестейського собору 1596 р., який визначив нову лінію полеміки між уніатами та православними. Розпочали цю дискусію в 1597 р. духовні батьки унії П. Скарга та І. Потій (володимиро-берестейський владика, а від 1599 р. до 1613 р. митрополит унійної церкви) книгою «Описанье й оборона собору руского Берестейського», яка вийшла польською та староукраїнською мовами.

Восени 1597 р. на замовлення князя В.-К. Острозького в Кракові на польській мові, а на початку 1598 р. в Острозі староукраїнською вийшов трактат Христофора Філалета «Апокрисис» (відповідь).*

У потоці полемічних творів першої третини XVII ст. звернемо увагу на творчість сина Г. Смотрицького Мелетія (1577–1633). Першим полемічним твором М. Смотрицького є трактат «Антиграфи» (1608), який був написаний у відповідь на твори І. Потія «Герезія» та «Гармонія». Знаменитим М. Смотрицького зробила, видана у Вільні 1610 р., брошура «Тренос або Плач Східної Церкви». Виданню цієї книги передувало силове захоплення І. Потієм десяти православних храмів, заборона зібрань та богослужінь Віленського православного братства. Тому в брошурі відлунює передчуття війни «Русі з Руссю». Упродовж 1628–1629 рр. у світ виходить аж три праці М. Смотрицького: «Апологія», «Протестація» та «Паренезис», у яких автор намагається знову й знову переконати опонентів, що примирення збереже православ'я від занепаду. Унія, доводить він, нічим не загрожує русинам (українцям). Гостро критикуючи православну церковну політику в останній зі своїх праць, виданій у Львові 1629 р. під назвою «Екзетезис» (зіставлення), М. Смотрицький наголошує на її найголовнішій, як на той час, ваді – нездатності до самооновлення, прогресу освіти тощо.

---

* «Апокрисис» – це одна з вершин високої полеміки. Книга позначена яскравим літературним хистом і майстерністю досвідченого диспутанта, який влучною логікою б'є по слабких місцях опонента. На думку Н. Яковенко, суттєвим значенням цього твору є те, що саме в «Апокрисисі» було сформульовано програму, якою впродовж десятиліть керуватиметься українська православна опозиція. Тобто порушення прав і вольностей – це шлях до громадянської війни. Відтак «милість і згода», про яку говорять уніати, може обернутись катастрофою для держави.

Наукову фазу полеміки виразно втілює і праця Зеновія Копистянського «Палинодія» (1620). Незвичайна ерудиція, глибоке знання фактів церковної та світської історії дали змогу авторові «Палинодії» розглядати проблеми загальнослов'янської єдності, розвитку писемності слов'ян, взаємодії їхніх культур. Унію Копистенський вважав шкідливою, оскільки вона не сприяла єдності.

Прагнення не так звинувачувати супротивника, як утвердити власну гідність, національну свідомість і гордість, простежується у творах полеміста Кирила-Транквіліона Ставровецького «Зерцало богослови» (1618) та «Євангеліє учительне» (1619). К.-Т. Ставровецький, на протигагу аскетизму Івана Вишенського, прославляв земне життя, утверджував право людини на знання, освіту, насолоду благами, красою природи, співом і музикою. Земні справи – турботи, страждання та насолоди – становлять зміст життя людини. Він захищав матеріальні блага, творчу, чесну працю, критикував невігластво, лінощі, паразитизм – відстоював ті моральні підвалини, на які спирався братський рух, речники і сподвижники культури. Мислитель одним із перших підняв голос на захист жінки у контексті гідності людини.

І. Вишенський – талановитий майстер руського слова тих часів (народився між 1545–1550 – 1620) – між 1576–1580 рр. помандрував на Святоафонську гору в Грецію, де жив до смерті. За цей час відвідав Україну один раз у 1604–1606 рр. Нам відомо 16 творів І. Вишенського, які написані у формі послань. Серед них: «Послання до Костянтина Острозького» (1598 р.) та «Послання братству львівському» (1606 р.). Він репрезентує крайню межу православного аскетизму та консервативності.

Не менш повноцінно багатство національної культури доби Ренесансу розкриває архітектура, скульптура та образотворче мистецтво. Архітектура представлена оборонними, храмовими та житловими пам'ятками.

В оборонному будівництві часто використовувалась традиційна фортифікаційна система з глибокими ровами, земляними валами та дерев'яними стінами. Такі неприступні фортеці були у Ніжині, Білій Церкві, Києві.

Водночас на території України будувалися фортеці, над спорудженням яких на запрошення Речі Посполитої працювали іноземні

спеціалісти, втілюючи останні досягнення європейського фортифікаційного мистецтва. Гійом Левассер де Боплан (1600–1673) проектував фортеці у Кременчуці, Бродах, Барі та фортецю Кодак над Дніпром (1635). Італієць Андре дель Аква споруджував фортецю у Бродах, Павло Щасливий, виходець з Італії, в Жовкві. Визначною захисною спорудою епохи українського ренесансу є Бережанський замок родини Сенявських (XVI–XVII ст.).

Замки в Підгірцях (1635–1640), Збаражі (XVII ст.) та Золочеві (1634–1636) належать до поширеного в Європі типу оборонного палацу. Палаці не приховувались мурами, а значно виступали над ними. В цій архітектурі велику увагу звернено на зручність та красу. Це особливо помітно в Підгорецькому замку, хоча він має потужне бойове укріплення, що складається із своєрідного стилобата – квадрата в плані з наріжними бастіонами та казематами з трьох боків, які замикають двір. У палаці простежуються впливи французького раннього класицизму. Замок у Підгірцях будувався для коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського.

Разом з прогресивними явищами у замковому будівництві кінця XVI – першої половини XVII ст. спостерігався певний консерватизм. Постійна турецько-татарська загроза спонукала споруджувати традиційні фортеці. Таким характером замкового будівництва вирізнялося південно-західне Поділля, хоча і тут виявилася нова інженерна думка, наприклад, у зміцненні фортець Бара та Жванця.

У першій половині XVII ст. в житлово-репрезентаційному вигляді добудовувались замки в Олеську та Свіржі.

Першим виявом регулярного планування в руслі ренесансних вимог стала забудова Львова та Кам'янець-Подільського. Зокрема, у Львові новий центральний район з площею Ринок і прилеглими вулицями займав майже квадратну територію. Оборонна система міста, яку створювали упродовж XIV–XV ст., належала до кращих зразків продуманої фортифікації міста в Україні. До неї входило два замки: Високий (віддалений від міста на стрімкому пагорбі), Низький (у межах середмістя) та два ряди мурованих стін. Внутрішню вищу оборонну стіну укріплювали 18 веж, згодом їх кількість збільшилась до 25. Зовнішня стіна, що обводила квадрат лише з трьох боків, мала 16 веж. Територія середмістя була чітко

розпланована: у центрі – площа Ринок, від якої виходило вісім вулиць, по дві з кожного рогу, під прямим кутом.

В українському мистецтві доби Ренесансу визначне місце належить групі архітектурних пам'яток Успенського ансамблю у Львові: Успенській церкві, каплиці Трьох Святителів, вежі Корнякта. Успенський ансамбль бере початок від церкви (1555–1559). Її автором був зачинатель львівського ренесансу Петрус Італюс, який поєднав готичні та ренесансні форми. Однак новобудова стала жертвою пожежі 1571 р. На наступний рік формування ансамблю було розпочате зі спорудження вежі під дзвіницю за проектом Петра Барбона (р.н. невід. – 1588). Фінансував будівництво член Успенського братства, грек Костянтин Корнякт (1517/1520–1603), тому вежа на честь нього і названа. Будівництво завершили в 1580 р. Спочатку вежа була триярусною з наметовим дахом. 1689 р. архітектор П. Бебер додав ще один ярус (після чого висота становила 65,8 м).

Продовженням закладеної у вежі Корнякта ренесансної програми було спорудження каплиці Трьох Святителів (1578–1590). Щодо авторства проекту, то думки спеціалістів розходяться між трьома архітекторами: П. Красовським, П. Барбоном та А. Підлісним. Споруда поєднала здобутки італійського ренесансу з традиціями українського храмового будівництва.

У 1591 р. почалося будівництво Успенської церкви за проектом Павла Римлянина (р. н. невід. – 1618), який працював над будівництвом до 1598 р. Наступниками були В. Капінос та Амвросій Прихильний (р. н. невід. – 1641). Останній закінчив будівництво в 1629 р., церква позбавлена західного фасаду, отже, і довколишнього обходу (за фасад слугує південна стіна). В споруді домінує мотив римської ордерної аркади*, створений глухими півциркульними арками, пілястрами. Саме аркада, що опирається на масивний цоколь і завершена дорійським фризом та акцентованим профільованим карнизом, визначили тип споруди, виділивши її величаво-монументальний лад.

За проектами П. Римлянина у Львові були споруджені костел і монастир бенедиктинок (1590–1595, пл. Вічова, 2), костел бер-

---

* Аркада – ряд арок, які опираються на пілони (стовп прямокутної форми) або колони.

нардинок (1606, пл. Митна), костел бернардинів (1600–1630, пл. Соборна, 3-А).*

Складне стильове розмаїття простежується в єзуїтському костелі (1610–1636) Львова. Храм будувався в стилі маньєризм** на зразок костелу Іль Джезу в Римі. Одним з архітекторів костелу був італієць Джакомо Бріано (1589–1646). Довжина костелу 41 м, ширина 21 м, висота центрального нефу 26 м. Масштабне вирішення фасаду храму перевершувало все, що раніше будували у Львові. Дж. Бріано долучився до спорудження єзуїтських храмів у Луцьку та Острозі.

Високомистецьким втіленням ренесансного прагнення стали Воскресенська церква (1624–1627) у Золочеві та костел св. Лаврентія (1606–1618) в Жовкві. Творцем останнього був Павло Щасливий, а після його смерті споруду закінчував Амвросій Прихильний.

У Львові найвідоміші дві центричні ренесансні споруди – каплиці-усипальниці Боїмів та Кампіанів. Це пам'ятки львівського середовища, оскільки в них найорганічніше виявилися духовні прагнення міщанства. Каплицю Боїмів споруджував 1609–1615 рр. архітектор А. Бемер. У каплиці цікава не стільки її конструктивна проста архітектоніка, скільки декоративно-скульптурне оздоблення.

Структура каплиці Кампіанів простіша. Це безкупольний, перекритий звичайним склепінням куб, що тісно примикає до північної стіни катедрального костелу. Головну цінність становить фасадна стіна. У зведенні каплиці (кінець XVI – перша третина XVII ст.) брали участь Г. Горст (р. н. невід. – 1612), П. Римлянин та А. Бемер (р. н. невід. – 1626).

У ренесансному стилі побудовано замковий костел св. Трійці в Бережанах. Костел містить по боках дві каплиці, що призначалися як родинна усипальня роду Синявських. Зведений храм у 1554 р.,

---

* Бенедиктинський ансамбль у результаті багатьох перебудов втратив первісні риси (у костелі збережений відгомін готики, келії ренесансного типу, декорування вежі та монастиря – елементи маньєризму). Костел бернардинок невеликий і невисокий, тринефний, у ренесансному стилі. Проектантами бернардинівського костелу, крім П. Римлянина, були Б. Авелідес та А. Прихильний. У бернардинівському костелі поєднані різноманітні стилі: ренесансна основа, готичні елементи, маньєристична декорація.

** Маньєризм (примхливість, химерність, штучність) – до характерних рис належать гострі колористичні дисонанси, ускладненість поз і композицій, деформація пропорцій.

каплиці були добудовані в 1624 р. та 1640 р. В каплицях встановлено надгробки і саркофаги родини, які зачаровували своєю витонченістю, реалістичністю та високим рівнем виконання.

Житлова архітектура збереглася у Львові, Жовкві, Кам'янці-Подільському, Луцьку. З-поміж цих міст виняткове значення мають цивільні пам'ятки архітектури Львова*.

У період Відродження розвиток статурної та рельєфної скульптури зосереджений переважно на західноукраїнських землях.

На початку XVI ст. у с. Крилос, яке виникло на місці давнього княжого міста Галич, неподалік від руїн Успенського собору, в 1535 р. побудовано Успенську церкву. Руїни Успенського собору використано як будівельний матеріал разом із великою кількістю елементів скульптурного декору. До таких елементів належить тимпан** над західним входом до церкви із рельєфним зображенням сцени Успіння Пресвятої Богородиці.

Привертає увагу рельєф надгробної плити, вмурованої в стіну інтер'єру Вірменського собору (Львів). Рельєф зображає постать патріарха Великої Вірменії – Стефана, котрий по дорозі в Рим зупинився у Львові (де і помер 1551 р.).

Скульптура Відродження переважно пов'язана із культовою архітектурою, де співіснує у вигляді декоративних елементів, карнизів, фризів, пілястрів і капітелів, насичених рослинною орнаментикою сюжетних рельєфів, об'ємних статуй або композицій.

---

* Місто зберегло свою центральну частину – середмістя, що повністю сформувалася впродовж другої половини XVI – початку XVII ст. Це був ренесансний Львів. Найкращими пам'ятками є «Чорна кам'яниця» (№ 4, площа Ринок) та будинок К. Корнякти (№ 6, площа Ринок). П. Барбон та П. Римлянин споруджували у 1588–1589 рр. «Чорну кам'яницю», будинок К. Корнякт 1573–1580 рр. Це триповерхова споруда з високим аттиком (добудований в 1670-х рр.) і рустованим фасадом. Триярусна аркада майже замикає прямокутний двір і створює своєрідний інтер'єр, ошатний і урочисто-величавий. До зразків львівського пізньоренесансного житлового будівництва належить будинок Роберта Бандіnellі (№ 2, площа Ринок), родича відомого флорентійського скульптора Баччо Бандіnellі. У 1570-х рр. у стилі німецького ренесансу збудовано будинок родини Шольц-Вольфовичів (№ 23 на площа Ринок).

** Тимпан – трикутне поле фронтона (верхня частина фасаду у вигляді трикутника) обрамлене зі всіх сторін карнизом. Аттик – стінка над антаблементом (верхня горизонтальна частина архітектурного ордеру, яка складається з архітрава, фризу та карнизу).

Відповідні мотиви поширилися наприкінці XVI – початку XVII ст. у костелах і церквах Львова, Жовкви, Бережан, інших міст Галичини й Поділля. Паралельно скульптурні прикраси використовувалися у світських палацових спорудах, замках, будинках міщан.

Увагу привертають скульптурні та рельєфні пам'ятки, згаданих вище каплиць Боїмів, Кампіанів та Синявських. Надгробок Миколи та Ієроніма Синявських – єдина підписана робота нідерландського скульптора Г. Горста. У передніх стінках плоских саркофагів встановлені вузькі рельєфи, на яких зображені воєнні походи.

Основна тема скульптурного оздоблення каплиці Боїмів – «страсна», тобто страждання Ісуса Христа. До фасаду будівлі докомпоновано винятково оригінальну архітектурно-скульптурну споруду, подібну до традиційного українського іконостаса, заповнену циклом рельєфних композицій про муки Христові. Копулу (купол) завершує популярна у період готики й Ренесансу композиція «Скорботний Христос», що надає каплиці неповторного силуету.

Каплиця Кампіанів пишно оформлена статуарними скульптурами ззовні і всередині. В інтер'єрі – епітафійні портрети представників родини Кампіанів; з великою майстерністю виконані рельєфи чотирьох євангелістів, постаті апостолів Петра і Павла. Каплиця – приклад синтезу мистецтва епохи Відродження, органічного поєднання компонентів інтер'єру, архітектури й скульптури.

До вагомих досягнень української скульптури періоду Відродження належить фриз* Успенської церкви у Львові. Образи фризу на біблійні євангельські теми далекі від класичних канонів європейського Відродження, вони ближчі до творів народного мистецтва.

На думку авторів праці «Українське мистецтво», рельєф із Крилоса, пам'ятна плита вірменського патріарха Стефана, численні

---

* Фриз – середня частина класичного антаблемента (верхня горизонтальна частина споруди, звичайно спирається на колони, – складовий елемент класичного архітектурного ордеру), яка розташована між архітравом (головна балка, що перекидає проїму між колонами; в архітектурному ордері – нижня частина антаблемента) і карнизом (завершення стіни споруди у вигляді горизонтального профільованого поясу, верхня виступаюча частина стіни, що підтримує дах і оберігає стіну під час стікання води з даху); витягнута по горизонталі скульптурна чи живописна композиція, яка прикрашає стіну.

сюжети Успенської церкви у Львові, об'єднує тривалість художніх засобів давньої української народної різьби, духовність цього виду мистецтва, високий рівень пластичних, композиційних вирішень, глибока мистецька образність, символічність і знаковість композиційних задумів, гострота і високофахова подача індивідуальних характеристик образів.

Унікальні зразки пам'ятника зі стоячою фігурою в дусі композиційних схем портретного малярства дають надгробки двох Станіславів, Регіни Жолківських і Софії з Жолківських Данилович в костьолі св. Лаврентія у Жовкві. Цей мавзолей вже існував у 1640 р. і, можливо, належить скульпторові Бернарду Дікембошу, який на зламі 1620–1630-х рр. проживав у Жовкві.

Окрему групу становлять пам'ятки епітафійного та надгробкового характеру. Основна концепція надгробків зорієнтована на аналогії з мистецтвом Італії та Середньої Європи. Такий інтер'єрний пам'ятник вміщує саркофаг, вставлений у нішу стіни, на накриття покладено скульптурне зображення покійного. Саркофаг прикрашають фігурки дітей з гірляндами квітів, фруктів, вази з пишними букетами тощо. До найвідоміших зразків таких пам'ятників належить надгробок гетьмана Великого князівства Литовського князя Константина Івановича Острозького (1460–1530), виконаний львівським скульптором Себастьяном Чешеком і встановлений в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.*

Значного розвитку на українських землях набула високохудожня різьба в іконописі храмів. Переважно йдеться про два львівські – П'ятницький і Успенський іконостаси і Святодухівський у Рогатині (Івано-Франківська обл.).**

---

* Це один з найкращих в Україні надгробків. Постаць князя у горизонтальному положенні виконана з білого мармуру, закута в сталеві лати, на голові – позолочена корона, під головою подушка. Важкі металеві доспіхи традиційно зображали у надгробковій скульптурі магнатів як символ сили та неприступності. Серед творів С. Чешека – група надгробків магнатів Синявських у родинній каплиці-усипальниці замку в Бережанах (з 1627 р. придворним скульптором Синявських був Й. Пфістер – 1573–1642). С. Чешек виконав 1572 р. надгробок Катерини Ромултової (костел м. Дрогобича).

** Декоративна різьба П'ятницького іконостаса (початок XVII ст.) вистримана в стильовій ренесансній єдності за художніми елементами й загальним вирішенням. Характер рельєфу Успенського іконостаса (1630–1638) нагадує

Багатство національного образотворчого мистецтва періоду Ренесансу пов'язане з іконописом, світським портретним малярством, мініатюрою в рукописній книзі та книжковою гравюрою. Використання в українському малярстві західноєвропейських художніх зразків не було новим. Географічне розташування українських земель було для цього добрим ґрунтом. Якщо візантійські іконографічні канони використовувались в українському мистецтві в силу східнохристиянського православ'я, то європейська художня традиція поширювалась завдяки географічній близькості. Без сумніву центром ренесансного мистецтва XVI–XVII ст. був Львів. Тут Ренесанс найбільше розвинувся порівняно зі всіма українськими землями, визначивши стилеву скерованість сакрального мистецтва греко-католицьких та православних храмів.

Монументальне малярство, починаючи з середини XVI ст., дедалі більше втрачає позиції. Останнє його пожвавлення фіксується у перемишльському середовищі (середина XVI ст.). За свідченням сучасного дослідника В. Александровича відомостей про розвиток українського монументального малярства у львівському середовищі другої половини XVI ст. віднайти не вдалося.

До унікальних пам'яток належать фрески церкви Спаса на Берестові в Києві. Їх виконали на замовлення П. Могили в 1642–1644 рр. майстри з Афону з дотриманням традицій візантійського канону. У цьому настінному ансамблі особливу увагу привертає портрет П. Могили в сцені «Моління», ймовірно, який виконав київський художник.

Існування світського монументального малярства другої половини XVI – першої половини XVII ст. підтверджується лише документами.

Упродовж цього періоду зберігалася роль і значення іконопису та розвивався світський напрям малярства, уособлюваний передовсім портретним жанром.

П'ятницький, однак його урізноманітнюють маньєристичні мотиви. Складнішим тематично і стилістично виглядає різьблення іконостаса Святодухівської церкви в м. Рогатині. Тут динаміка різьби порушує рівновагу Відродження і наповнюється новими ознаками барокового мистецтва. Ці три величні живописно-скульптурні твори об'єднує високий рівень майстерності, тонке відчуття стилю, утвердження монументальності й національно-патріотичного змісту.

В ікону проникало чимало реальних елементів, перенесених з природного оточення: краєвид з пагорбами та деревами, вишиваний одяг тощо. Хоча людська постать залишалась у канонічних нормах.

Виняткове втілення нового розуміння людини становить ікона майстра Дмитрія «Пантократор з апостолами» (Христос з апостолами, 1565). Образ Пантократора передає фізично й духовно сильну людину в героїко-монументальному трактуванні.

З XVI ст. на іконах все більше з'являлося підписів живописців, що засвідчило піднесення їхньої самосвідомості та зміни становища в суспільстві. Отже, праця художника набула відповідного вшанування. Перед мистецтвом відкривалися нові можливості, проте виникали й певні складності. У цьому контексті вироблення нової малярської системи на ґрунті звернення до західноєвропейського мистецького досвіду найраніше проходило у львівському середовищі.

Першою пам'яткою нового львівського іконопису вважається виконана у Львові 1599 р. ікона маляра Федора «Богородиця Одигітрія з похвалою» з церкви Покрови Богородиці у Ріпневі (Львівська картинна галерея).

Особливо яскраво зміни в іконописанні пов'язані з творчістю художників Федора Сеньковича (р. н. невід. – 1631) та Миколи Петраховича (р. н. невід. – 1666). Для них характерна активна творча і суспільно-громадська діяльність (члени братства). Один виходив із мистецьких позицій іншого, сприймаючи високий норматив традицій національного живопису з наповненням його новими ідеалами та пластично-образними вартостями. В їхньому малярстві зроста цікавість до насиченого хроматизму*, формувався естетичний ідеал на визнанні гармонійної єдності тіла і духу, плоті та душі. Отже, порушувався візантійський умовний світ з його уніформізмом, – відхід від візантійської іконографії був закономірним. Відповідно у їхній творчості використання західних графічних зразків особливо помітно.

---

* Хроматизмом у живописі позначають багатство фарб.

Це відображено в роботі Ф. Сеньковича над, вже згадуваними, П'ятницьким (1600–1610) та Успенським (1629–1638) іконостасами*, яку проводив з Л. Пухальським і М. Петраховичем.

Популярними серед львівських майстрів були Біблії Пікатора та Біблія Герхарда де Йоде антверпенського видання 1586–1590 рр. Графічні роботи з цих видань були використані в кам'яній різьбі каплиці Боїмів у Львові.

Волинь – ще один регіон, пам'ятки якого засвідчують інтенсивний процес становлення нової художньої системи українського іконопису. На відміну від львівського середовища, на Волині він проходив за мінімальної наявності європейського компонента. Глибокий зв'язок з традицією й органічне її переосмислення за умов нової історично-культурної ситуації яскраво демонструють й намісні ікони Спаса та Богородиці із Загорівського монастиря (Львівська картинна галерея). Ікони цього взірця відзначаються вузьким видовженим ликом Христа з тонкими аристократичними рисами.

Перші вияви портретного жанру виконувалися в межах ікони. Постаць, зображувана на повен зріст або навколішках, звертається молитовним жестом до божества. До характерних зразків належать портрети Яна Гербурта (1578) і Костянтина Корнякта (1604).

Поза Львовом документальні матеріали дають уявлення про поширення портретного жанру серед волинської еліти.

---

* П'ятницький іконостас – унікальний зразок ренесансного мистецтва, зберігає чітку симетричність, гори-зонтальний поділ, декоративне стильове обрамлення, рівновагу і гармонійну цілісність. Іконостас складається з п'яти ярусів: 1) намісний – з царськими та дияконськими дверима; 2) празничний — з «Тайною вечерею»; 3) апостольський; 4) пасійний (страшний); 5) пророчий. Завершенням іконостаса є розп'яття з пристоячими. Ця система повторена в Успенському (Львів) та Святодухівському (Рогатин) іконостасах, створених у першій половині XVII ст.

Повніше нові мистецькі якості художника виявилися в Успенському іконостасі, замовленому Ставропігійським братством для новозбудованої церкви (1629 р.). Оскільки майстри користувались декількома європейськими графічними матеріалами, в сцені «Бичування Христа» М. Петрахович наслідує мідерит (графічна робота на міді) І. Вірікса, що належали до циклу робіт виданого Я. Вішером в Антверпені. Однак іконостас згодом був понищений пожежею (ліва частина). Ф. Сенькович не брав участі в його поновленні – він помер всередині 1631 р. Поновив іконостас із додаванням ще двох рядів – апостольського та пасійного – М. Петрахович.

Відома у гравюрі короґва гетьмана П. Сагайдачного (1622) – єдина збережена, бодай у копії, пам'ятка київського портретного малярства.

Центральною пам'яткою ранньою книжкового малярства Ренесансу є мініатюри Пересопницького Євангелія. Ці мініатюри репрезентують найвищий професійний рівень книжкового малярства.

Інтенсивний розвиток книжкового малярства у другій половині XVI ст. завершив його історію. У XVII ст. мініатюра більше не розвинулась, натомість її місце зайняв новий для мистецької практики українських земель вид мистецтва – гравюра.

Уперше з гравюрою українська мистецька культура зіткнулася у краківському виданні Октоїха Швайпольта Фіюля 1491 р. Вміщено тут «Розп'яття» походить з майстерні німецького гравера. Аналогічним шляхом пішло українське друкарство на початках своєї історії. Гравюру львівського «Апостола» (1574) «Євангеліст Лука» виконав краківський німець Вендель Шарфенберг.

Перші важливі кроки у поширенні української книжкової ілюстрації пов'язані з виданнями стрятинської та крилоської друкарень, у яких ілюстрації стали невід'ємною складовою. Першість належить гравюрам «Службника» 1604 р., серед яких виділяються в повний ріст постаті Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Богослова, повторювані та наслідувані у пізніших львівських і київських виданнях.

Початки львівської гравюри XVII ст. засвідчує «Часослов» (1609). У ньому вміщено п'ять гравюр – чотири на теми великих празників та зображення царя Давида. Помітним явищем у львівській гравюрі 1630-х рр. стали ілюстрації анонімного майстра до «Анфологіона» 1632 р. та «Євангелія» 1636 р.

Від початку заснування друкарні в Києві гравюри з'являються і на сторінках його видань. У «Часослові» 1616 р. вміщено «Преображення» зі стрятинського «Требника». Третє видання друкарні Києво-Печерської лаври – «Анфологіон» 1619 р. – є першим в історії українського мистецтва багатоілюстрованим виданням.*

---

* «Анфологіон» прикрашає 29 гравюр з 26 дошок, причому 24 з них виконані спеціально для цього видання. Серед них перші дереворити українських святих Володимира, Бориса, Гліба, Антонія та Феодосія Пе-

Загальні культурні зміни не минули і музики. Важливим джерелом для вивчення музичного інструментарію XVI–XVII ст. є згадуваний «Лексикон» 1627 р., який зафіксував декілька десятків назв музичних інструментів як народних, так біблійних та західноєвропейських. Це струнні інструменти – гудок, гуслі, скрипиця, арфа, цитра, кінїра, ліра, лютня, псалтир; духові – труба, пищаль, флетня, пищавка, перегудниця, дуда, шторт, свірель, сопль, сопілка, фуяра, сурма, жоломія, цівниця, шаламан; ударні – брякало, клепало, звонець, колокол, цимбал, кімвал, тимпан, бубен.

Найповнішою збіркою української побутової музики є знайдений у бібліотеці Ягеллонського університету рукопис в оправі унійного Службника, який походить з Берестейщини і датується першою половиною XVII ст. Тут містяться популярні європейські танці, а в деяких творах виразно прослуховуються українські народні інтонації та звороти. Це свідчить, що українські танцювальні мелодії набули значного поширення в західноєвропейській побутовій музиці, що фіксується в інструментальних табулатурах** для органу Яна з Любліна (1540), лютні французького лютніста та композитора Жан Батіста Безара (XVII ст.) та ін. Носіями цих мелодій часто були самі українські музики, що з'являлися при дворах польських королів і магнатів.

До середини XVI ст. переживають найвищого розвитку Ірмолої – оригінальний українсько-білоруський вид східнослов'янської церковної нотної збірки, музичний (гімнографічний) збірник духовних церковних пісень (ірмосів і катавасій), які виконувалися під час богослужб в православних церквах. Найважливішою причиною масової появи нотолінійних Ірмолоїв був рішучий стильовий злам в українській гімнографії, що настав у XVI–XVII ст. Музично-стильове оновлення відбувалося у взаємодії двох протилежних тенденцій. З одного боку, відчутною була переорієнтація на західноєвропейські стильові здобутки ренесансу і бароко, а

черських. Хоч ілюстрації Анфологіона мають скромний мистецький рівень, вони констатують вагомі позиції нового виду мистецтва у київському культурному середовищі.

** Табулятура – схема, в якій мелодія показана на декількох горизонтальних лініях, що відповідає струнам відповідних музичних інструментів; ноти позначені цифрами ладів і розташовані послідовно по долям.

з іншого – намагання зберегти традиційні зв'язки з візантійським культурним ареалом. Внаслідок тісної взаємодії цих тенденцій і напрямів формується національний стиль української гімнографії.

До нашого часу дійшло близько 1000 списків нотолінійних Ірмолоїв, що охоплюють проміжок часу з кінця XVI до середини XIX ст. Центри гімнографічного мистецтва передовсім були розташовані в Києві – Печерська лавра, Софійський собор, Михайлівський, Межигірський, Видубицький монастирі. Інтенсивне переписування Ірмолоїв здійснювалося також в інших провідних політичних і культурних центрах України – у Львові, Острозі, Володимирі, Полтаві, монастирях Спаському, Лаврівському, Манявському скиті та ін.

Насамкінець зазначимо, що професійний рівень музики визначає і те, що вона була обов'язковим предметом викладання у всіх освітніх закладах, які впроваджували систему «семи вільних наук».

Отже, розвитку та утвердженню ідеалів Ренесансу в українській культурі передував процес збереження та захисту культурно-історичної спадщини княжої доби в умовах перебування українських земель в складі Великого князівства Литовського і Польщі. Зрештою, очевидно, що перебування західноукраїнських земель в складі Польщі, інтегрованої в західноєвропейський культурно-освітній простір, позитивно позначилось на проникненні ідей ренесансу, а найважливіше – гуманістичних цінностей. У результаті це дало поштовх до відродження та динамічного розвитку національної культури у галузях освіти, друкарства та видавництва, літератури, науки, архітектури, скульптури, образотворчого мистецтва тощо. Позитивним стало те, що відродження національної культури проходило в декількох осередках України, що з одного боку забезпечило долучення до культурних змін широкого загалу, а з іншого надало культурно-історичним процесам певної продуманості, організованості, концентрації кращих інтелектуалів та митців і навіть можливості конкурувати з єзуїтськими культурними впливами.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості культурно-історичних процесів на теренах України з середини XVI ст. до середини XVI ст.

2. Розкрийте шлях проникнення європейських гуманістичних ідей на український культурно-історичний простір.

3. Ранній гуманізм в українській культурі: діяльність Ю. Дрогобича, С. Оріховського та П. Русина.
4. Роль князя Василя-Констянтина Острозького у відродженні національної культури.
5. Діяльність Острозького науково-освітнього осередку.
6. Діяльність науково-освітнього осередку Львівського Успенського братства.
7. Розвиток українського друкарства та видавничої справи.
8. Діяльність науково-освітніх та видавничих осередків Києва.
9. Полемічна література.
10. Значення єзуїтських, протестантських та уніатських освітніх закладів в українській культурі доби Ренесансу.
11. Пам'ятки архітектури та скульптури.
12. Розкрийте основні напрями розвитку образотворчого мистецтва.
13. Особливості музичної культури України цього періоду.

Найважливіші факти:

1491 р. – надруковано перші книги кирилицею – «Часослов» і «Осмогласник».

3 кінця XIV ст. основними освітніми закладами на західно-українських землях стають латинські школи, через які молодь знайомиться з гуманістичними ідеями.

Ю. Дрогобич (1450–1494), П. Русин (1470–1517), С. Оріховський-Роксолян (1513–1566) сприяли проникненню гуманістичних ідей в українську культуру.

1556–1561 рр. – укладення «Пересопницького Євангелія».

«Острозьку академію» як науково-освітній та видавничий осередок засновано в 1576 р.

1577 р. – вийшла праця П. Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» яка фактично започаткувала формування полемічної літератури.

12 серпня 1581 р. – надруковано «Острозьку Біблію».

1587 р. – світ побачила праця Г. Смотрицького «Ключ царства небесного».

1585 р. – на базі Львівського Успенського братства відкрито братську школу.

1574 р. – І. Федоров надрукував перші в Україні книги «Апостол» і «Буквар».

1586 р. – видано статут Львівської братської школи «Порядок шкільний».

1591 р. – видано грецько-слов'янську граматику «Адельфотес».

1608 р. – відкрито єзуїтську колегію у Львові.

1615 р. – при Богоявленській церкві в Києві на Подолі відкрито братську школу.

1616 р. – з друкарні Києво-Печерської лаври вийшла перша книга «Часослов».

1627 р. – надруковано «Лексикон славенорускій і імен толкованіє» Памви Беринди.

1632 р. – відкрито Києво-Могилянську колегію при Києво-Печерській лаврі.

1617 р. – розпочалась реформа чернецтва в уніатській церкві (греко-католицької), за її результатами створено орден отців Василіянів.

1591–1629 рр. – будівництво Успенської церкви у Львові.

Художники Ф. Сенькович (р. н. невід. – 1631) та М. Петрахович (р. н. невід. – 1666) – працювали над іконостасами П'ятницького та Успенського храмів Львова.

Розділ 5

УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ПЕРІОДУ БАРОКО (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII ст.)

- 5.1. Українська культура в добу Гетьманщини. «Козацьке бароко»
  - 5.1.1. Києво-Могилянська академія: центр освіти та науки України
  - 5.1.2. Література та музика
  - 5.1.3. Архітектура, скульптура та малярство бароко
- 5.2. Бароко в культурі західноукраїнських земель та Правобережжя
  - 5.2.1. Стан освіти та науки
  - 5.2.2. Архітектура та образотворче мистецтво

5.1. Українська культура в добу Гетьманщини. «Козацьке бароко»

В історії української культури, як і загалом у Західній Європі, на зміну ренесансу приходять бароко*. Ця назва стосується як окремої культурно-історичної доби, так і окремого стилю мистецтва. Хронологічно в Західній Європі ця доба охоплює XVII – середину XVIII ст. В Україні бароко починає розвиватися з другої половини XVII ст. і домінувало як художній стиль до кінця XVIII ст.

Попри всі руйнування й пограбування матеріальних і духовних багатств, Україна зуміла відстояти й зберегти власний потенціал для активного культурного розвитку. Навіть у найскладніші періоди, нарощення потенціалу культурного життя тривало та створювались передумови для входження української культури в європейський простір. Це передусім стосується освіти, науки, видавничої справи, поширення релігійної та світської літератури, художнього світосприйняття через архітектуру, малярство, які під впливом духу Ренесансу набули якісно нового змісту та суспільного значення.

На цьому тлі українська культура в добу бароко попрощалась зі своєю візантійсько-руською спадщиною, набула виразно індивідуальних, а швидше національних рис та зробила черговий внесок у загальноєвропейську культуру.

---

* Бароко – вибагливий, химерний.

Водночас, українська культура розвивалась нерівномірно. Це пов'язано з тим, що з утворенням держави «Війська Запорізького» поза її територіальними межами опинились західноукраїнські землі. У добу Руїни, з поділом козацької держави на Правобережну та Лівобережну, козацький державний устрій під абсолютним політико-правовим та військовим контролем Росії зберігався на Лівобережжі. Відповідно саме з цією частиною України, де Київ був духовним, освітнім, науковим та мистецьким центром, до згорання Росією автономії Гетьманщини, пов'язані основні здобутки національної культури.

5.1.1. Києво-Могилянська академія: центр освіти та науки України

Українське бароко як сформований стилістичний напрям у мистецтві та культурі загалом, спираючись на народні традиції, набуло власних національних рис. Саме тому українські митці, створюючи національну культуру, використовували із спадщини минулого те, що найбільше відповідало конкретним історичним умовам життя народу. Хоча активно освоювали і європейський досвід. Саме цей період дослідники називають «золотою добою» української культури.

До основних чинників, які визначили появу «козацького бароко», слід зарахувати хвилю могутнього козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького в 1648–1657 рр. Повстання розпочалось як черговий спалах козацької непокори, а переросло у війну, на хвилі якої Б. Хмельницькому в 1648–1649 рр. вдалося створити державу «Війська Запорізького» (Гетьманщину), яка проіснувала (хоч і втрачаючи з року в рік засади суверенітету) більше ста років. За життя Б. Хмельницького держава охоплювала територію з населенням понад 3 млн. осіб і площею близько 200 тис. км² (Чернігівське, Київське, Брацлавське воєводства та Запорізька Січ). Ця подія підштовхнула до зміни геополітичних структур Центрально-Східної Європи. Особливо це стосується зміни кордонів між Московською державою та Річчю Посполитою. У новоутвореній козацькій державі, замість родової князівської та шляхетської еліти до влади вперше прийшли люди, що здобули її «правом шаблі» – козацька

старшина, та на багато десятиліть визначила український національний ідеал постать героя-козака, борця «за волю України».

Козацькі старшини виступали меценатами української культури. Крім того, у вищих колах козацтво становило добре освічену та культурну верству українського суспільства. Найкраще козацький дух відображений в усній народній творчості. У цей час створюється багато народних дум, історичних пісень і переказів, основним змістом яких є визвольна боротьба проти польських магнатів та католицизму, оспівуються герої війни Б. Хмельницький, Данило Нечай, Максим Кривоніс, Іван Богун. До таких дум належать: «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Похід на Молдавію», «Смерть Богдана Хмельницького», «Ганджа Андибер». Про надзвичайну роль бандури й пісні у цей період свідчать численні зображення зі стилізованим узагальненим образом козака Мамає.

Кобзарство як культурно-національний феномен пояснюється не лише суто естетичними уявленнями, а й тими драматичними подіями історії, в ході яких і виникли народні твори. Кобзарство, будучи значно пов'язаним із способом життя козаків, розвинулось до високого художньо-громадського звучання. Найбільший знавець запорізького козацтва Дмитро Яворницький (1855–1940) небезпідставно назвав співців-кобзарів «козацькими рапсодами», адже їхні музично-пісенні твори відзначаються літературно-поетичною стилістикою, традиціями давнього епосу, викликають в уяві картини пережитого: «руїни на власній землі, жертви й полон, розлучення з рідними в далекому турецькому рабстві, справедливий гнів за втрачену незалежність України, а над усім цим – щирість і любов до всього, що надавало найвищого сенсу життю за звичаями своїх пращурів».

У козацькій державі розвиток освіти та науки став пріоритетним напрямом. За часів гетьманування Івана Мазепи (1639–1709), Івана Скоропадського (1646–1722), Данила Апостола (1654–1734) та Кирила Розумовського (1728–1803) Гетьманщина вийшла на рівень однієї з найосвіченіших країн Європи. Особливо інтенсивно жило це Російську імперію. Барокові риси притаманні і творам тих, хто вчився в західноєвропейських університетах і повернувся, щоб викладати в Києво-Могилянській академії. Найвідомішими з них були Симон Полоцький (1629–1680), Дмитро Туптало (1651–1709),

Стефан Яворський (1658–1722) та Феофан Прокопович (1681–1736). Між 1700 р. і 1762 р. понад 70 українців та білорусів займали найвищі церковні посади імперій, тоді як росіян лише 47.

26 вересня 1701 р. Києво-Могилянській колегії надано статус академії. Тривалий час вона була єдиним вищим загальноосвітнім, всестановим навчальним закладом України, Східної Європи та всього православного світу.*

У Києво-Могилянській академії зародився і став професійним театр. У народі ж особливо великою популярністю користувалися вертеп, інтермедія.** Студенти самі готували інтермедії, драми, розучували кантати й пісні, виготовляли все необхідне для вертепу. На ярмарках, у селах – біля церков, у містах на майданах студенти показували свої дійства. Слухачі й глядачі з радістю й захопленням сприймали нехитру студентську музу, щедро винагороджуючи «тружеників науки».

---

* Академія, яку засновано на принципах гуманізму й просвітництва, не лише навчала молодь, але й поширювала освіту, знання, її вихованці відкривали школи, фондували бібліотеки, сприяли розвитку культури, мистецтва, літератури, музики, театру. Академічні наставники й професори свято вірили в те, що освічений розум справляє благодійний вплив на характер і вчинки людини, долю суспільства. Повний курс навчання в Києво-Могилянській академії тривав 12 років. Але зважаючи на те, що вона була вищою школою, студенти мали право вчитися в ній стільки, скільки бажали без вікового обмеження. Всього в академії було 8, так званих, ординарних класів, а кількість предметів сягала до 30 і більше. Серед них: церковнослов'янська, грецька, руська (українська), латинь і польська мови, арифметика, геометрія, нотний спів, катехизис та ін.

Руська або українська літературна (книжна) мова з часом завойовує все більший простір в Академії і суспільстві. Нею писали твори, вірші, наукові, художні й політичні трактати, літописи, листи, судові акти, гетьманські універсали, укладали проповіді й повчання. У 1784 р. було суворо заборонено викладати на українській мові.

Згодом в академії зростає інтерес до європейських мов. З 1738 р. до навчального курсу додано німецьку, а з 1753 р. – французьку мову. З середини XVIII ст. студенти вивчають російську мову, а також староєврейську. Остання з метою поглибленого вивчення християнських першоджерел.

** Вертеп – мандрівний театр маріонеток, який був поширений в Україні в барокову добу. Мав форму двоповерхового дерев'яного ящика. На другому поверсі показували різдвяну драму; на першому – сатирично-побутову інтермедію. Інтермедія – невеличкий розважальний драматичний твір, який виконують між актами вистави.

Києво-Могилянська академія стала центром філософської думки в Україні. Особливе місце серед філософів в академії належало професорам І. Гізелю, Й. Конановичу-Горбацькому, С. Яворському, Ф. Прокоповичу. До слова, Ф. Прокопович започаткував в академії (і в усій тодішній Російській імперії) вивчення вищої математики.

У другій половині XVIII ст. були відкриті навіть спеціальні класи чистої математики, де викладалась алгебра і геометрія, та змішаної математики, де викладалась механіка, гідростатика, гідравліка, оптика, тригонометрія, астрономія, гідрографія і математична хронологія, цивільна й військова архітектура.

Що стосується архітектури, то хоча спеціального архітектурного класу не було, студенти отримували добрі знання з цього фаху. Прикладом може бути діяльність визначного випускника академії Івана Григоровича-Барського (1713–1791) – киянина, архітектора і будівничого, якому в Києві належить більше 30 споруд.

В академії започатковуються природничі науки – астрономія, біологія, мінералогія, зоологія та інші, які поступово відділяються від філософії. Формувалась також історична наука. Досить згадати, що літописці Роман Ракушка-Романовський (1623–1702), Самійло Величко (1670–1728), Григорій Граб'янка (р. н. невід. – 1738) навчались в академії. Писали вони свідомо для прийдешніх поколінь.

Зі стін академії вийшли такі відомі історики, як автор «Хроніки» Ф. Софонович, П. Симоновський – автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе», В. Рубан – автор «Краткой летописи Малой России» з додатком «Землеописание Малой России» (1777), М. Бантиш-Каменський – вчений, історіограф, управитель Московського державного архіву, дійсний член Товариства історії і старожитностей, М. Берлінський – археолог та історіограф Києва та багато ін.

Студентів навчали різним прийомам малювання, графіки й живопису. Саме тут складається одна з найбільших художніх та граверних шкіл в Україні. Визначними граверами України, які навчались в академії, були: І. Митура, І. Мирський, Л. Тарасевич, Г. Левицький, широквідомі малюнки братів Івана та Василя Григоровичів-Барських.

Неабиякого розвитку в могилянці досягло музичне мистецтво. Ще з середини XVII ст. тут існувала хорова школа. Хори академії та братського монастиря нараховували часом до 300 і більше осіб. Обидва залишалися незмінними, кращими серед усіх київських хорів, змагання яких відбувалося щороку на Контрактовій площі Подолу. Музика органічно впліталась у академічне життя.

Вихованцями Києво-Могилянської академії були майбутні гетьмани: Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Микола Ханенко, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Данило Апостол, Іван Скоропадський, наказний гетьман Павло Полуботок.

Загалом могилянка стала центром, де формувалися кадри провідної української верстви – козацької старшини, зокрема – писарі, обозні, судді, осавули, полковники, сотники, військові канцеляристи, бунчуківі товариші, а також правники, дипломати, перекладачі тощо.

Особливо великого розвитку набула діяльність могилянців у Росії з останньої третини XVII ст. до першої половини XVIII ст. Великою подією для російської культури було відкриття в Москві на основі «Еліно-грецької школи» (1687) Слов'яно-латинської академії* (1701–1775) – першого вищого навчального закладу Росії. До її відкриття долучився професор і ректор Київської академії, на той час, митрополит Рязанський і Муромський, С. Яворський. Завдяки його ініціативам, у Слов'яно-латинській академії почали вивчати латинську мову, європейські мови та філософію.

Від 1702 р. до 1762 р. в Києво-Могилянській академії здобули освіту 21 із 23 ректорів Слов'яно-латинської академії та 95 із 125 її професорів. Працювали у Росії такі визначні вчені, вихованці могилянки, як Ф. Прокопович, С. Кулябка, Г. Бужинський, Т. Кролик. Зокрема, Ф. Прокопович, колишній ректор могилянки, а на 1724 р. один з очільників Російської православної церкви, взяв участь у створенні академії наук в Петербурзі.

---

* Від 1775 р. до 1814 р. «Слов'яно-греко-латинська академія», потім академію переведено в Троїцько-Сергіївську лавру і реорганізовано в Московську духовну академію.

У 1734 р. в Києво-Могилянській академії навчався російський вчений-натураліст, геохімік, поет, реформатор російської мови Михайло Ломоносов (1711–1765).

За І. Мазепи в Києво-Могилянській академії одночасно навчалось до двох тисяч студентів як з України, так і Білорусі, Росії, Молдови, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції (після полтавської поразки кількість студентів зменшилась до 161, але на 1715 р. вже становила 1100 осіб). Всестановість давала змогу навчатись дітям як аристократії, так і простих козаків та селян.

Останній період підйому в культурно-освітній діяльності Києво-Могилянської академії пов'язаний із діяльністю митрополита Р. Заборовського (р. н. невід. – 1747). У 1731 р. він зібрав новий культурний-освітній осередок, до якого входили М. Довгалевський, С. Ляскоронський, П. Конюсевич, Г. Сломинський, Т. Александрович, Г. Кониський та ін. У цей час оновлено будівлі академії та реформовано навчальний процес.

У другій половині XVIII ст. академія заходами імператриці Катерини II поступово перетворюється на замкнений становой освітній заклад для дітей духовництва без матеріальної бази. Централістична політика Катерини II поклала кінець вищій та середній освіті на українських землях.

Києво-Могилянська академія підняла затребуваність освітніх закладів. В останній чверті XVII ст. відкрито школу в Новгород-Сіверську, на її основі в 1700 р. заснували Чернігівську колегію. У 1734 р. на основі Слов'яно-греко-латинської школи засновано Харківський колегіум, 1738 р. розпочав роботу Переяславський колегіум.*

---

* У Чернігівському колегіумі навчання тривало шість років. Викладання велось слов'янською, польською та латинською мовами, вивчали також грецьку. Завдання Переяславського колегіуму зводилось до підготовки духовенства для церков Правобережної України. У 1751 р. тут певний час викладав поетику славетний український мандрівний філософ і поет Г. Сковорода. Однак складений ним курс лекцій суперечив канонам церкви. Його заборонив місцевий єпископ, тому філософ змушений був залишити викладацьку роботу. Навчальна програма Харківського колегіуму, подібно до програм Московського університету і Петербурзької академії, містила граматику, піїтику, риторичку, філософію, класичні мови, теологію, німецьку і французьку мови. В 1765 р. при Харківському колегіумі були відкриті додаткові класи, де викладались географія, інженерна й артилерійська справи.

У другій половині XVIII ст. зроблено спробу заснувати український світський університет у Батурині. За зразком західноєвропейських університетів проект такого навчального закладу в 1764 р., за дорученням гетьмана К. Розумовського, розробив його секретар Теплов. Згодом планувалось створення двох університетів у Києві та Чернігові. Однак після зречення К. Розумовського, створення українського університету вже не було можливим.

5.1.2. Література та музика

Важливою засадою розвитку освіти, науки та літератури було книгодрукування. Головну роль відігравала друкарня Києво-Печерської лаври, а з 1674 р. і друкарня в Новгород-Сіверську, яку в 1679 р. її засновник архієпископ чернігівський та новгород-сіверський Л. Баранович переніс до Чернігова. Окрім літургійних книг, вони видають збірки проповідей і посібники з риторики, теологічні трактати, панегірики, духовну поезію, житійні твори, букварі, підручники. В обох друкарнях книги виходили не лише церковнослов'янською, але й польською, латинською та розмовною українською. Античні сюжети використовуються в пишному графічному оздобленні дорогих видань.

Пожвавлення книжкового обігу сприяло нагромадженню в руках освічених людей чималих книгозбірок. Унікальну бібліотеку мав гетьман І. Мазепа (згоріла при руйнуванні Батурина в 1708). Великі книжкові колекції належали Л. Барановичу, І. Галятовському, Ф. Прокоповичу, С. Величку та ін. У XVIII ст. фонди Києво-Могилянської академії налічували до 12 тис. томів та чимало рукописних матеріалів. Значну частину книгозбірні становили видання викладачів, а також праці відомих церковних діячів і вчених.

З кінця XVII ст. культурний розвиток на українських землях ускладнюється мовною політикою російського та польського урядів. У 1696 р. у Польщі видано закон, який заборонив українську мову в адміністративному житті, зберігши її лише в церковній сфері. Зміни до мовної політики вніс і царський уряд. У 1720 р. заборонили книгодрукування українською мовою в Києво-Могилянській академії, а з другої половини XVIII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині

всі освітні заклади під тиском влади поступово перейшли на російську мову.

Національно-визвольна боротьба українського народу викликала інтерес до історичного осмислення подій, що значно позначилось на розвитку літератури.

Поширеними в ці часи стали історико-літературні твори – літописи. Першим літописом, у якому узагальнювались історія козацької революції 1648–1657 рр. і події до 1673 р., була третя частина «Хроніки з літописців стародавніх» (1672–1673) ректора могилянки (1653–1655), архимандрита Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Ф. Софоновича «Хроніка о землі Польской».*

У 1674 р. у друкарні Києво-Печерського монастиря вийшов перший систематизований підручник з вітчизняної історії «Синопис», або «Стислий опис від різних літописців про початок слов'яно-руського народу», автор якого невідомий. Деякі дослідники вважають, що автором є І. Гізель (1600–1683) – освітній, церковний і суспільний діяч, вчений-богослов, філософ, історик та ректор Києво-Могилянської колегії (1646–1650).**

Важливе місце посідають історико-мемуарні твори – літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка.*** В них описуються події в

---

* Автор використав багато джерел, авторами яких були не тільки представники духовенства та шляхти, а й козацької старшини, міщанства. Ф. Софонович зосередив увагу на важливих подіях з давньоруського, литовського і польського періодів української історії, а це приблизно 60 % тексту. Інформація про Хмельниччину і Руїну подана як перелік боїв. Ф. Софонович симпатизує сильній монархічній владі, мало того – висловлює несподівану для українського літописання похвалу цареві Івану III. У подіях Руїни він схвалює тих представників старшини, які підтримували царя.

** Головна мета «Синопису» – орієнтація на московську монархічну концепцію державного устрою. Україну представлено як пасивну жертву поляків. Концепція «Синопису» була дуже швидко розтиражована через Києво-Могилянську колегію. Вже у 1678 р. світ побачило друге видання, 1681 р. – третє, а загалом до кінця XVIII ст. працю перевидали приблизно 30 разів.

*** Літопис Самовидця є одним з найголовніших творів української історіографії другої половини XVII ст. Літопис від першої до останньої сторінки відображає живу атмосферу подій. Так могла писати людина, що була сучасником, очевидцем описаних подій. Дослідники розділяють літопис на дві, хронологічно майже рівні частини – історичну та літописну. Перша частина має характер літописних мемуарів й охоплює історичні події, починаючи від 1648 р. і закінчуючи 1676 р.; друга – охоплює решту подій аж до 1702 р. Твір написаний

Україні XVII – початку XVIII ст. Особливу увагу літописці надають Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. Визначальні події в козацьких літописах відтворено із загальнонародних патріотичних позицій, незважаючи на те, що автори виражали станові інтереси старшин. Русійною силою національної історії виступає козацтво, а українці називаються окремим «козако-руським» народом. Важливим є те, що козацькі літописи знаменують перехід від літописання до власне історичної

тогочасною українською літературною мовою з елементами народної мови. Місце написання і автор літопису невідомі. «Літописом Самовидця» назвав цей твір у XIX ст. П. Куліш. На думку деяких дослідників, зокрема О. Оглоблина, твір укладений на Лівобережній Україні, найімовірніше, в Стародубі. В історичній літературі існує версія, за якою, на думку М. Грушевського, В. Модзалевського, О. Оглоблина, М. Петровського, автором літопису був генеральний підскарбій Р. Ракушка-Романовський (1623–1702). Оригінал літопису не зберігся, а відомий він з копій XVIII ст. та вперше його опублікував О. Бодяньський за сприяння П. Куліша у 1846 р.

Літопис Г. Граб'янки (простий козака, сотник, полковий суддя, а з 1730 р. гадацький полковник) викладає історію України з давніх часів до 1709 р. Джерелом для написання твору слугували офіційні документи, польські хроніки, щоденники, розповіді сучасників подій. Головну увагу Г. Граб'янка приділив історії козацтва та національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Оригінал твору не зберігся. Відомо близько двадцяти списків літопису.

Найвизначнішим істориком першої половини XVIII ст. був С. Величка (1670 – після 1728), який працював писарем у генеральній канцелярії, потім у генерального судді В. Кочубея. С. Величко – автор першого систематичного викладу історії української козацької держави, під час написання якого використано значну кількість українських, польських та німецьких джерел, широке коло документів Генеральної військової канцелярії. Літопис складається з чотирьох частин. Перша – «Сказание о войне казацкой з поляками через Зиновія Богдана Хмельницького...» змальовує події 1648–1659 рр., окремими епізодами сягаючи в 1620 р. Друга і третя частини охоплюють 1660–1686 рр. та 1687–1700 рр. Ці частини містять значну кількість власних спостережень С. Величка і ґрунтуються на документах гетьманської канцелярії. У четвертій частині зібрано додатки з різних документів XVII ст. Літопис написаний українською літературною мовою XVIII ст. з елементами народної мови. На жаль, повний текст його не зберігся. Цей літопис є одним із найголовніших і найправдивіших творів української історіографії другої половини XVII – поч. XVIII ст. Вперше його опублікувала частинами з 1848 по 1864 рр. Київська археографічна комісія під назвою «Летопись событий в юго-западно России в 17 в.». С. Величко є також автором перекладу з німецької на українську мову збірника «Космографія» та передмови до нього.

науки. Джерелами для авторів були мемуарні, господарські, військові, дипломатичні та інші документи, тому їхні праці називають літописами лише умовно.

Цінною історичною працею, яка відображає високий рівень державницької та правової зрілості козацької еліти, є «Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького» (1710)*. Автором цього правового документа є П. Орлик (1672–1742), який був і поетом, видавши дві поетичні книжечки: «Алкід Руський», присвячений І. Мазепі (1695), та «Гіппомен сарматський», присвячений полковнику І. Обидовському (1698).

Важливе значення для розвитку історичної науки в Україні та піднесення національної самосвідомості мала «Історія Русов ілі Малой Росії» – найвизначніший історичний твір в Україні кінця XVIII – поч. XIX ст. Дата створення та автор залишаються невідомими. Її віднайдено в одному з родинних архівів у 1828 р., а в 1846 р. опублікував у Москві український історик О. Бодянським. Автор подає картину історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р., зосередивши головну увагу на козаччині, національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, Гетьманщині.**

---

* Конституція розпочинається з історичного екскурсу – так званого офіційного представлення української історії з козацького погляду. Після чого окреслено головні елементи державної правосуб'єктності – територію, фінанси, судочинство, релігію. Значну увагу приділено формам «корисного устрою», який личить «вільній нації». Документ складається з преамбули та 16 статей. У преамбулі урочисто декларувалося, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування». Крім конституції, перу П. Орлика належать трактати «Вивід прав України» (1712) та «Маніфест до європейських урядів» (1712), великий рукописний «Діаріуш подорожній» («Щоденник», 1720–1733), написаний польською мовою зі вставками окремих слів, виразів і речень латинською мовою. У «Виводі прав України» та «Маніфесті до європейських урядів» мав на меті довести законність своїх та І. Мазепи дій. Змалювавши порушення царем прав і вольностей козацької держави, створеної Б. Хмельницьким, П. Орлик підкреслює, що козаки мають, за собою людське й природне право протестувати проти гніту і повернути попередні свої права.

** Основна ідея твору – право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток. Боротьба українського народу проти іноземних держав становить основний зміст «Історії Русів». Їх використовували під час написання своїх історично-літературних творів Т. Шевченко, Є. Гребінка, І. Срезневський, М. Гоголь, М. Костомаров.

Варто наголосити, що в епоху бароко історико-наукове осягнення своєї самобутності стало зовнішнім вираженням єдності. Культура бароко покликана своїм напруженням нікого не залишати байдужим саме через поєднання протилежностей – божественного й світського, трагічного і переможного на рідних просторах.

Розвиток барокової літератури впродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. зумовлений передусім роботою Києво-Чернігівського культурного осередку, навколо якого гуртувались такі відомі митці і вчені того часу, як Л. Баранович, О. Бучинський, І. Величковський, А. Заруцький, І. Галятовський, С. Яворський, І. Орновський, П. Армашенко, П. Терлецький, П. Орлик, Д. Туптало, І. Максимович та ін. Їхня діяльність була тісно пов'язана з Києво-Могилянською академією, Чернігівською колегією та друкарнями цих міст.

Найбільше праць за життя (близько 20) видав відомий український письменник, педагог, церковний та громадський діяч другої половини XVII ст. І. Галятовський (1620–1689), який у 1658–1668 рр. був ректором могилянки. Крім того, він був відомий ще й своїм ораторським талантом.* Основу філософського світогляду І. Галятовського становив теїзм**, який розвивався на гуманістичних ідеях доби Відродження. Відповідно гуманістичні ідеї просвітитель розробляв, спираючись на специфічні риси української ментальності та з урахуванням соціокультурних особливостей тогочасної ситуації в Україні. Визнаючи існування Бога, І. Галятовський водночас в душі засад гуманізму вірив у наявність у людини свободи волі, тобто здатності вибору мети й способів її досягнення.

Визначним представником ораторсько-проповідницької прози у другій половині XVII ст. був Л. Баранович (1616–1693). Він автор

---

* І. Галятовський уклав збірку проповідей «Ключ розуміння» з додаванням до неї першого вітчизняного курсу гомілетики, тобто теорії проповіді під назвою «Наука альбо способ зложення казання». Автор уславився написанням також таких цінних полеміко-богословських трактатів, як «Розмова Білоцерківська» (1676), «Стара церква» і «Фундаменти». По-бароковому І. Галятовський яскраво описує несправедливість і знущання над православними та подає чимало побутових картин культурно-національних зіткнень.

** Теїзм є релігійним або філософським переконанням існування найвищої, надсвітової істоти – Бога, що створив світ, його підтримує та ним керує.

збірок казань «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674) та збірки віршів польською мовою «Лютя Аполлона» (1671).

Талановитим письменником та проповідником барокової доби був А. Радивилівський (р. н. невід. – 1688), який увів у проповіді народні казки та приповідки, а також популярні світські сюжети з життя народів Заходу і Сходу. Завдяки використанню багатого історичного, літературного і фольклорно-побутового матеріалу А. Радивилівський намагався наблизити релігійну тематику до реального повсякденного життя широких мас народу. Найвідоміші його проповіді – «Огородок Марії Богородиці» (1676) та «Вінець Христов, з проповідей недільних, аки з цвітов рожаних сплетений» (1688).

Викладання поетики в школах і колегіях стимулювало розвиток барокової поезії. Вміння віршувати вважалось ознакою риторичної освіченості та належності до суспільного прошарку носіїв культури. Так, у Києво-Могилянській академії студенти вивчали до 30 видів і жанрів поетичних творів класичного, середньовічного, новітнього стилів (комедія, трагедія, драма, ода, елегійна, дидактична, сатирична поезія тощо). Регулярно проводились літературні диспути, конкурси поетичної майстерності з нагородженням кращих авторів лавровими вінками. Тогочасні поети шукали нові виражальні засоби в межах риторичної поетичної традиції. Популярністю користувались вірші із різноманітними вишуканими бароковими формами курйозного вірша: акростихами (з перших літер рядків утворювалося ім'я), «раками» (рядки читались однаково як зліва направо, так і навпаки), «лунами» (другий рядок був коротким відлунням рими першого), а також різними варіантами фігурно-візуальної поезії – вірші у формі серця, чаші, геометричного візерунку тощо. Найвідоміші поети курйозних віршів – С. Полоцький та І. Величковський. Інколи недостатність виражальних засобів компенсувалась розміром творів, про що свідчить духовний епос чернігівського архієпископа І. Максимовича «Богородице Діво, радуйся» (1707), що містить 23 166 силабічних віршів*.

«Енциклопедією життя усіх верств і прошарків» тогочасного українського суспільства називають збірку віршів «мандрівного

---

* Силабічне віршування – система віршування, в основу якої покладена рівна кількість складів (часто – 13, рідше – 11) за неупорядкованого вільного розташування наголошених та ненаголошених.

дяка» кінця XVII – початку XVIII ст. Климентія «сина Зинов'єва». У його творчості найяскравіше відобразились традиції демократичного народного віршування.

Без сумніву, найсамобутнішим українським мислителем доби Бароко був Григорій Сковорода (1722–1794), творчість якого має глибоке значення, яке важко переоцінити в історії української духовності, європейської ментальності як такої. Він один з перших у новоєвропейській цивілізації утвердив феномен мудрості, висунув ідею смислонаповненості самого буття, яке в українській ментальності було ідейним мотивом протистояння хаосові.*

---

* Услід за Сократом Г. Сковорода твердив, що справжня мудрість полягає не стільки в пізнанні істини, скільки в тому, щоб жити в істині. Саме цим пояснюється той факт, що філософ заборонив видавати свої книги, хоч називав їх своїми «дітьми». Сковорода вважав істинним філософським результатом «книгу» свого життя, в якій кожний вчинок будується як рядок життєтворчості, а рукотворні тексти є лише символізацією цього витвору життя, його знаками. Реальність, за Сковородою, не є моністичним (одновимірним – ідеальним чи матеріальним) буттям, вона є гармонійною взаємодією трьох світів: макрокосмосу (величного всесвіту, в якому «живе все народжене»); мікрокосмосу або людини; символічного світу або «Біблії». Своєю чергою, кожен із трьох світів є єдністю двох «натур»: «видимої» (зовнішньої) й «невидимої» (внутрішньої). Бог не є самою природою, а її «джерелом», «світлом», «сонцем». Матерія вічна, проте вічність ця – лише похідна функція вічності божественного буття, «тінню» якого є буття матеріальне. «Світ оцей і всі світи...є то тінь Бога» – писав філософ.

Ворожість церковної верхівки до неортодоксальних поглядів та педагогічних методів змусила Г. Сковороду залишити викладацьку роботу (від 1751 р. до 1769 р. викладав етику в Переяславському та Харківському колегіумах) і розпочати життя мандрівного філософа. Він пішки обходив Лівобережжя та Слобожанщину, вступав у гострі філософські суперечки з найрізноманітнішими людьми. Передусім його цікавило те, як людина може стати по-справжньому щасливою. Він вважав, що потрібно за будь-яку ціну забезпечувати особисту незалежність і уникати непотрібного багатства і слави. На відміну від своїх сучасників, Г. Сковорода вважав, що людину може ошчасливити не розум чи знання, а серце й душа. Прагнучи вказати шлях до щастя, він розробив теорію «спорідненої праці», в основі якої лежить сократівська ідея самопізнання, розкриття своїх нахилів і таланту. Г. Сковорода вірив, що такий шлях приведе не лише до щастя окремої людини, а й до вдосконалення суспільства загалом. Писав «мандрівний філософ» тогочасною книжною українською мовою, а також латинською і грецькою. Г. Сковорода – автор поетичної збірки «Сад божественных песней», збірки байок «Басни Харківскія», філософських трактатів і діалогів «Разглагол о том: узнай себя», «Бесіда наречення двоє...», «Розговор п'яти путників о истинном щастія в

Певні зміни в XVII – XVIII ст. відбулись у музичній культурі українського народу. Зріс професіоналізм музичного мистецтва. З середини XVII ст. з'являються барокові світсько-духовні невеликі музичні твори-псалми і канти, складені здебільшого для хору «а capella» на три голоси з яскраво фігурованою басовою партією. Поширюються романси – специфічний жанр камерної вокальної музики, в основі яких були, як правило, народні мотиви, а їхні сюжети навіяні ліричними або ж гумористичними роздумами про людську долю.

Одним із талановитих народних композиторів початку XVIII ст. був С. Климовський, найбільше визнання якому принесла пісня «Їхав козак за Дунай», яка стала народною. На тему цієї пісні італійський композитор Т. Траєтті створив варіацію. Л. Бетховен двічі обробляв мелодію пісні, а К. Вебер аранжував. С. Климовський настільки був популярний у колах любителів музики, що про нього російський письменник О. Шаховський та композитор К. Ковач написали оперу-водевіль «Козак-стихотворець».

Найвідомішими осередками музичної освіти були Глухівська музична школа та згадувана Києво-Могилянська академія.

Глухівську музичну школу засновано в 1738 р., у ній й готували й професійні кадри для Санкт-Петербурзької придворної співочої капели. За музично-педагогічною діяльністю це була школа мистецтв – перша і єдина на той час у Російській імперії.

У стінах Глухівської музичної школи здобули освіту найяскравіші представники українського музичного мистецтва цієї доби: М. Березовський (1745–1777), Д. Бортнянський (1751–1825) та А. Ведель (1767–1808).**

жизни», «Кольцо» та інших, а також перекладів творів Цицерона, Плутарха, Овідія, Горация. Живучи в згоді із власним вченням, Г. Сковорода був популярним серед простого народу, тому багато його висловлювань увійшло до народних пісень і дум.

** У масштабах української культури фігура М. Березовського цілком співставна із феноменом Моцарта в західноєвропейському мистецтві. У 1758 р. М. Березовського запросили у придворну капелу в Петербурзі. Існує версія, що туди його привіз гетьман К. Розумовський. Незабаром М. Березовський став придворним капельмейстром, однак його становище було дуже хитким і він зрозумів, що існує єдиний шлях до визнання на батьківщині – стати відомим у Європі. У 1765 р. М. Березовський виїхав до Італії, де вчився у відомого

теоретика музики Джованні Мартіні. У 1771 р. композитора обрано академіком Болонської філармонічної академії. Найвище звання академії – «академік композиції» давало право на посаду капелмейстра без додаткових іспитів і це відкривало шлях для широкого визнання у світі. В цей період життя М. Березовський написав оперу «Демофонт», яка у 1778 р. була поставлена з великим успіхом у Ліворно. У 1774 р. композитор повернувся до Петербурга. З духовних композицій особливо славляться «Вірую», концерт «Не отвержи меня», деякі «Пречасні стихирі» та ін. У концертах композитора помітний вплив української народнопісенної творчості. Постійні придворні інтриги і неможливість знайти застосування своїм творчим силам привели до самотності. Велика частина його творів безслідно зникла, частина зберігається в бібліотеках різних міст світу.

Іншого композитора світової слави Д. Бортнянського поважні енциклопедії атестують як «реформатора церковного співу Східної Церкви». Про велич композитора свідчить той факт, що пам'ятник великому українцеві знаходиться в Нью-Йорку, в соборі святого Йоанна, у товаристві монументів одинадцяти найвидатніших європейських композиторів. У 1995 р. у Глухові зведено пам'ятник обом композиторам-землякам М. Березовському і Д. Бортнянському. Скульптору І. Коломійцю вдалось знайти тактовне, пластично виразне вирішення цієї композиції. Пам'ятник став непересічним явищем не тільки в сучасній українській пластиці, а й у практиці реконструкції центрів історичних міст.

Д. Бортнянський за гарний голос був прийнятий до петербурзької придворної капели. Після навчання у Венеції здобув посаду директора придворної капели, спів якої підняв до небувалої висоти. Д. Бортнянський автор опер «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій», які були поставлені на італійській сцені. Великою популярністю користувались опери «Сокіл», «Син-супутник», пасторальна комедія «Свято сеньйора». Композитор створив понад сто творів хорової церковної музики (зокрема близько 70 концертів і 2 літургії), в яких значно відобразились мотиви української народної пісенності. Серед хорових концертів найвідоміші: «Господи, силою твоею», «Слава во вишніх Богу», «Сей день», «Услыши, Боже, глас мій» та ін. Хоровий стиль Д. Бортнянського відзначається урочистістю та ліричністю.

Досить трагічно склалося життя у видатного українського композитора, хорового диригента, співака А. Веделя. До 1787 р. композитор навчався у Київській академії, де був співаком-солістом, пізніше регентом хору. Основи музики А. Ведель вивчав під керівництвом Дж. Сарті. З 1787 р. до 1790 р. він був регентом і капелмейстром хорової капели московського генерал-губернатора П. Єропкина. Після повернення в Україну А. Ведель категорично відмовлявся їхати до Москви і Петербурга, що робило його неблагонадійним. Як композитор він вважався консерватором, оскільки ігнорував італійську моду, а зосередився на опрацюванні власне українських музичних традицій. У 1796 р. А. Ведель переїхав до Харкова, де керував губернаторським хором і викладав музику в Харківському колеґіумі. Композитора завжди притягувала Києво-Печерська лавра з її особливими лаврськими розспівами. У 1798 р. він став послухником Києво-Печерської лаври, а через рік заарештований російським

5.1.3. Архітектура, скульптура та малярство бароко

Очевидним є те, що бароко як стиль найкраще розкриває мистецтво. Художню культуру України цього періоду прийнято поділяти на три періоди: ранній – друга половина XVII ст. (поєднання ренесансних і барокових мотивів); зрілий – кінець XVII – перша половина XVIII ст.; пізній – друга половина XVIII ст. (поєднання бароко і рококо). Ряд дослідників виводить «козацьке бароко» від спорудження Іллінської церкви (1653) на хуторі Б. Хмельницького Суботів. Суворість вигляду церкви пом'якшує вибаглива форма фронтона фасаду.

Культурними осередками «козацького бароко» були Київ, Чернігів, Ніжин, Полтава, Лубни, Стародуб, Харків, Батурин. До пам'яток бароко в архітектурі належали родові маєтки Б. Хмельницького в Суботіві, І. Мазепи в Батурині, І. Скоропадського в Глухові, К. Розумовського в Козельці та Батурині, які були зруйновані.

Серед трибаних храмів з яскраво вираженою вертикальністю і стриманим декором найвидатнішим є харківський двоповерховий Покровський собор (1689). Це справжня перлина української барокової архітектури другої половини XVII ст. Собор збудований на території старої харківської фортеці над р. Лопань. Покровський храм – два в одному: на першому його ярусі розташований теплий, зимовий храм, а вище – літній, «холодний». Загальна висота всього собору (від землі до вершечка хреста) – 45 м. Завдяки тому, що церква має нижній храм, а її вежоподібні об'єми щедро декоровані напівколонками, карнизами та поясками, святиня здається легкою та витонченою.

До п'ятибаних храмів раннього бароко належить Свято-Миколаївський собор у Ніжині (кінець 1650-х – 1660-ті). Могутній, спрямований вгору центричний об'єм споруди заввишки 55 метрів,

---

урядом за участь в антиімперських заходах. Був оголошений божевільним і утримувався у божевільні Кирилівського монастиря. До початку XX ст. твори А. Веделя зберігалися в архіві Київської духовної академії і практично не були відомі широкому загалу. Його творчість зосереджувалась переважно на релігійній тематиці, якій присвячені більшість з його 30 хорових концертів. Найпопулярнішими були і залишаються «Літургія», «Всеношна», «Херувимська».

із щільно стуленими п'ятьма банями, став в українській бароковій архітектурі прототипом мурованих хрещатих п'ятибанних храмів. Він повністю відтворює в цеглі звичні прийоми народного дерев'яного зодчества. Особлива, парадна роль споруди підкреслена і в інтер'єрі, де обабіч головного входу на підвищенні влаштовано спеціальні лоджії для полкової старшини.

У містах і селах України XVII ст. багато будували з дерева – від великих складних фортець та храмів до простих господарських будинків. Елементи дерев'яної палацової архітектури можна бачити в дерев'яних трапезах Києво-Печерської лаври та Межигірського монастиря під Києвом, якщо звернути увагу на їхні дахи з трьох-чотирма фронтонами та низькими прибудовами.

У Придніпров'ї сформувався новий тип культової архітектури центрично-вертикальної композиції. Видатна дерев'яна споруда XVII ст. цього типу – це Успенська церква в Переяславі. Цей дерев'яний храм з дев'ятьма візантійськими банями було збудовано в 1760 р. на місці згорілого в 1655 р. однойменного храму, збудованого у 1595 р. К. Острозьким, і де в січні 1654 р. козаки за-присяглись на вірність царю Росії.*

Найбільшою дерев'яною будовою XVIII ст. – заввишки близько 65 метрів, що мала своєрідну просторову композицію з дев'ятьма банями, був Троїцький собор у місті Новомосковську. Спорудив його в 1773–1779 рр. народний майстер Я. Погребняк з Нової Водолаги, який за переказами, перед тим, як будувати церкву, зробив її модель. Будівля подібна до дев'ятикамерних кам'яних церков XVIII ст., типу церкви в Сорочинцях. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями. У 1888 р. новомосковську церкву було перекладено, як свідчать документи «по старому образцу» за планом архітектора Харманського.

Вплив архітектури Києво-Печерської лаври особливо яскраво виявився в одній з найвидатніших пам'яток українського дере-

---

* У 1825 р. храм було перебудовано. Про церкву відомо з описів П. Аллепського. Ілюстраціями до описаних П. Аллепським дерев'яних церков можуть бути окремі гравюри XVII ст, де зображено дерев'яні будівлі Києва та його околиць. Відповідно до цього велику цінність мають малюнки А. Вестерфельда.

в'яного зодчества – церкви Покрови в Ромнах (1764). Своєю загальною композицією й стрункими, вишуканими пропорціями вона подібна на відомі муровані церкви – церкву над брамою в Києво-Печерській лаврі та Юріївську у Видубицькому монастирі.

Винятково стильового виразу епохи Бароко досягла мурована архітектура. З кінця XVII ст. і в першій половині XVIII ст. збагатілі монастирі та козацьку старшину вже не задовольняли дерев'яні церкви і вони віддають перевагу мурованим. Хоча значення дерева в будівництві збереглося.

Складними спорудами другої половини XVII ст. були храми, хрестаті в плані. Вони виглядають центричними (як монументи), оскільки споруджувались на честь славетних подій. До таких барокових храмів належить Благовіщенський собор у Ніжині та Катерининська церква у Чернігові. Благовіщенський собор (арх. Г. Устинов) у Ніжині споруджувався в 1702–1716 рр. з ініціативи С. Яворського.

Подібним за планом до ніжинського Свято-Миколаївського собору є Троїцький собор Густинського монастиря (1674–1676) та Преображенський собор в Ізюмі (1684). В останньому збереглися фрагменти фрескового розпису високого художнього рівня.

У період гетьманування І. Мазепи, крім національних мотивів, простежуються і західноєвропейські. У мазепинську добу велось і цивільне будівництво: добудовано другий поверх Києво-Могилянської академії, будинок київської ратуші, мур навколо Києво-Печерської лаври з вежами і брамами.

У 1687–1706 рр. І. Мазепа спрямував значні кошти на будівництво Миколаївської церкви на Печерську, Троїцької церкви Лаври, Братської на Подолі, Всіх Святих над Економічною брамою Лаври, Вознесенської в Переяславі та ін. Крім того, гетьман розбудував п'ять інших споруд старокняжої доби, які втратили первісні стилістичні риси та набули розкішних барокових форм. Так розширено розміри і зміцнено Софію Київську, примхливе завершення спорудили в Михайлівському Золотоверхому соборі.

Руйнівні наслідки пожежі 1718 р. спонукали до початку нових будівельних робіт у Києво-Печерській лаврі. У 1722–1729 рр. Свято-Успенський собор перебудували і заново прикрасили. Зведені раніше навколо храму каплиці були об'єднані між собою стінами.

Храм, як і решта будівель, отримав новий вигляд і архітектурні риси. Замість храму скромних розмірів, зведеного за візантійською традицією, церква перетворилася на величну, розкішно декоровану споруду. Саме тоді склався той бароковий архітектурний ансамбль монастиря, що зберігся до нашого часу.*

У першій половині XVIII ст. споруджено митрополичий будинок, що мало відрізнявся від звичайних келій. Оригінальною спорудою лаври є розташований за Успенським собором Ковнірський корпус, названий на честь будівничого – С. Ковніра. Поряд з митрополичим будинком на Софіївському подвір'ї, створюючи одну композиційну цілісність, розташована Брама Заборовського (створив архітектор Й. Шедель (1680–1752) на кошти митрополита Заборовського). Особливістю цієї споруди є фронтон, оздоблений рельєфом рослинного мотиву.

За проектом Й. Шеделя в 1731–1745 рр. будувалась дзвіниця Успенського собору Києво-Печерської лаври. Вежа восьмигранна в плані, чотириярусна, з тенденцією поступового звуження вгору, загальною висотою 96,5 м. За красою до неї рівняється дзвіниця Софіївського собору в Києві, збудована в 1701 р., а добудована Й. Шеделем у 1744–1748 рр. Ці дзвіниці з їхньою оригінальною композицією зараховують до кращих пам'яток українського бароко середини XVIII ст. В 1751–1761 рр. за проектом І. Шеделя майстр С. Ковнір побудував Лаврську дзвіницю на Дальних печерах.

У середині XVIII ст. закінчилось формування багатоярусної дзвіниці, конструктивно важливої для завершення ансамблю храмів. До таких барокових ансамблів належить собор Різдва Богородиці (1752–1763) та дзвіниця (1766–1770) в м. Козельцях.** Виник цей

---

* Урочисте відкриття Успенського собору відбулося 5 серпня 1729 р. Після відбудови собор мав такі розміри: 32,4 x 21,62 x 32,4 м. Пишним ліпним орнаментом були оздоблені стіни, особливо при входах і на східному фасаді. Ці роботи майстерно виконав у 1729–1731 рр. Й. Білінський. На східному боці звели додаткові фронтони. У 1761–1779 рр. форми фронтонів і фасадне ліплення замінив С. Ковнір (1695–1786). Храм завершували сім позолочених бань.

** Серед інших храмів з багатоярусними дзвіницями виділяються: Троїцька церква (1679–1695, арх. І. Баптіста) Троїцького монастиря Чернігова з дзвіницею (1771–1775) в п'ять ярусів, заввишки 58 м; Спасо-Преображенський кафедральний собор (1692, арх. І. Баптіста, собор побудований на кошти І. Самойловича та І. Мазепи) Мгарського монастиря з дзвіницею (1785), що на

прекрасний витвір архітектурного мистецтва завдяки клопотанням матері К. Розумовського Наталі Розумовської. Храм, який побудовано за проектом архітекторів І. Григоровича-Барського і А. Квасова, поєднує елементи петербурзького і українського бароко. Інтер'єр прикрашав розкішний іконостас із 72 ікон, виконаний у стилях бароко та рококо. Сьогодні сорок дві з них відреставровані і зберігаються в Чернігівському Національному архітектурно-історичному заповіднику. Про решту ікон нічого невідомо.

У першій третині XVIII ст. переважало будівництво п'яти-верхого на хрещатій основі, п'яти- або дев'ятидільних храмів. Хоча в таких пам'ятках архітектури, як церква Катерини в Чернігові (1715), Преображенський собор у Прилуках (1716), Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732)^{***} та інших панували форми та будівельні засади попереднього століття.

У барокових пам'ятках культового будівництва України середини XVIII ст. більш чітко простежується ордерна система. Їм властиві прямокутні чи напівкруглі форми бічних відгалужень хреста, розміщення бічних бань у п'ятибанних спорудах по діагоналі, як у давньоруських храмах. До кращих пам'яток належить: Андріївська церква в Києві (1747–1753)^{****}, згаданий вище собор

Полтавщині. Окремої уваги заслуговує Хрестовоздвиженський собор Полтави однойменного монастиря, будівництво завершено 11 лютого 1756 р., це рідкісна для України семибанна споруда в стилі бароко. Фінансову підтримку в будівництві надала родина В. Кочубея. Особливою окрасою собору був чотирирусний різьблений іконостас, який виконали у середині XVIII ст. майстри В. Реклінський та С. Шалматов. Дзвіницю збудовано 1786 р. і вона має форму чотирирусної дзвіниці, виконану у стилі пізнього бароко. Кожну з них вирізняє особливе художнє вирішення.

^{***} Преображенська церква у Великих Сорочинцях – резиденції гетьмана Д. Апостола, яку збудували місцеві майстри за його кошт. Це дев'ятидільна церква, спочатку мала дев'ять верхів, з-поміж них величиною виділялась центральна. Пізніше верхи над невеликими камерами були зняті. Преображенську церкву прикрашає іконостас завширшки в 20 м і заввишки 17 м. Це найвідоміший бароковий іконостас в Україні. Він семиярусний і складається із більш ніж ста ікон. Фасади церкви пишно оздоблені декоративними рельєфами.

^{****} Андріївську церкву в Києві збудовано за проектом архітектора В. Растреллі. Її будівництво очолив помічник славетного архітектора – І. Мічурін у 1747–1753 рр. У розв'язанні плану Андріївської церкви застосовано прийом грецького хреста, західна частина якого подовжена для влаштування притвору. Церква має п'ятибанне вінчання, до того ж бокові бані розташовані

Різдва Богородиці в Козельці (1752–1763), церква Антонія і Феодосія в Василькові (1756–1758), Покровський собор в Охтирці (1753–1762) і церква в селищі Вороніж на Чернігівщині (1781).

Єдність церкви з дзвіницею вперше в Україні досягнена завдяки творчій діяльності І. Григорович–Барського під час відбудови в 1748–1760 рр. Кирилівського монастиря в Києві. У межах цієї відбудови він спорудив надбрамну триярусну Благовіщенську церкву-дзвіницю, яка стала висотним композиційним акцентом і завершила формування унікального ансамблю монастиря – перлини українського бароко. Архітектор виявив себе і досвідченим конструктором, про що свідчить склепінчасте перекриття великого нефа Костянтино-Єленинської трапезної на Подолі в Києві.

Не менш активно розвивалось цивільне будівництво з дотриманням барокових стильових мотивів. Принцип простої камерної побудови, який зберігся в житлових і громадських спорудах Києва, Лівобережжя, Сло-божанщини, втілений у магістраті – полкова канцелярія м. Козельця (арх. І. Григорович–Барський). Складнішою і більшою спорудою був триповерховий будинок Малоросійської колегії в Глухові (1768–1782, арх. А. Квасов).*****

У середині XVIII ст. у Києві збудовано два палаци – Царський або Маріїнський (1750–1755, архітектори М. Васильєв, П. Неєлов, Ф. Неєлов, М. Сальников та ін.)***** і Кловський (1754–1758, архітектор П. Неєлов і С. Ковнір).

по діагоналі будівлі, що було незвичним для українського культового будівництва XVII – XVIII ст. Це єдина в Україні збережена робота В. Растреллі. Висота церкви – 60 м, довжина – 30 м, ширина – 23 м.

***** Будинок розібрано на початку XIX ст. після пожежі.

***** Маріїнський палацовий комплекс має строго симетричну композицію. Головний двоповерховий корпус і одноповерхові бокові флігелі утворюють широке подвір'я. Архітектура палацу вирішена у стилі бароко: чітке планування, виразне компонування об'ємів, багата пластика фасадів, що проявилася в пишних формах коринтського ордера, рустуванні стін, розкрепуванні карнизів, ажурному парапеті і ліпленні наличників вікон. У фарбуванні палацу використані типові для російського бароко кольори: бірюзовий для стін, світло-жовтий для колон та карнизів, білий для ліплення і балюстрад. Все це надає споруді святкового й урочистого вигляду. Упродовж своєї багаторічної історії палац неодноразово реконструювався. Найзначнішу реконструкцію здійснено в 1868–1870 рр. після великої пожежі, що знищила дерев'яний другий поверх і всі парадні приміщення.

Великого розвитку набула металопластика. До відомих пам'яток належать статуї на фасаді ратуші в Києві та Михайлівського Золотоверхого монастиря, де зображено архангела Михаїла.

Вищим досягненням окремої групи металопластики є царські врата іконостаса Софіївського собору в Києві, що їх створили Київські цехові майстри П. Волох, Ф. Таран, І. Завадський.

Розвиток скульптури в Києві та на Лівобережній Україні в XVIII ст. пов'язаний із діяльністю майстрів І. Равича та С. Шалматова. Серед творів І. Равича заслуговує на увагу монументальна дарохранительниця (1743) для Фроловського монастиря в Києві, яку автор оздобив скульптурними статуетками-алегоріями, що розповідають про діяльність церкви.

Майстер дерев'яної скульптури С. Шалматов є автором іконостаса для собору Мгарського монастиря, що поблизу м. Лубни (1762–1765), який завершувала оригінальна скульптурна група з чотирьох фігур на тему біблійної легенди про створення світу. Він виконав чотириярусний іконостас церкви Покрови в Ромнах (1768–1773) та іконостас міського собору в Полтаві, де в композицію ввів круглу скульптуру та барельєф.

Оформлення іконостасів різьбленням набуло великого поширення й на Придніпров'ї. Відомий мандрівник того часу П. Алеппський у своїх записах із захопленням описував своєрідні ознаки українського іконостаса: багатство скульптурного оформлення, витонченість різьблення, особливо ажурне, реалістичне відтворення рослинних мотивів, досконалість позолоти.

До цього періоду української культури доби Гетьманщини належить і особливе піднесення живопису. У широкому значенні живопис представлений здебільшого анонімними майстрами. Поза тим, залишилась значна кількість пам'яток, які сповна розкривають багатство цього виду мистецтва.

Вражають пишністю іконостаси Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря і Успенського собору Києво-Печерської лаври*,

---

* Іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври після перебування 1722–1729 рр., це новий п'ятиярусний іконостас. Його висота досягала 22 метрів. Ікони для іконостаса малювали художники Я. Глинський та С. Лубенський. Виконаний у стилі рококо іконостас був прикрашений 11 позолоченими колонами коринфського ордера та ажурним орнаментом. З роз-

які ймовірно творив чернігівський різьбяр по дереву Григорій. Йому належить й іконостас Гамаліївського монастиря, побудованого на кошти гетьмана І. Скоропадського та його дружини Анастасії.

Однією з найкращих пам'яток першої половини XVIII ст. є іконостас церкви в селі Бездрик (Сумська обл.). На жаль, невідомо ким і точно де було його виконано. Іконостас відзначається надзвичайним багатством скульптурного оздоблення, витонченою роботою майстрів.

В українському живописі XVII–XVIII ст. відбувся подальший розвиток тенденцій, що намітились ще на зламі XVI–XVII ст. Традиційні форми церковного живопису набували все більшого національного характеру. Одночасно з церковним живописом виняткового розквіту зазнав портретний жанр. Для українського барокового живопису визначальним став вплив фламандської аристократичної школи Рубенса. Цей вплив помітний вже в двох портретах 1625 р. дітей Б. Хмельницького – Тимофія і Розанди. Системно він виявився за гетьманування І. Мазепи і зокрема в парадному портреті самого гетьмана, написаного в кінці XVII ст. невідомим художником. Більшість парадних портретів козацьких полковників місцевої майстри написали в реалістичній манері. На жаль, до нашого часу дійшла незначна їх частина.

У другій половині XVII ст. найбільшою школою іконописців і граверів була школа Києво-Печерської лаври, для якої на роль наставників запрошено італійських майстрів. Найвідомішими зразками київської школи монументального живопису є розписи Успенського собору і Троїцької надбрамної церкви у Києво-Печерській лаврі. Так, фреска «Трійця» з Троїцької церкви вирізняється м'якою, пастельною формою письма, чуттєвістю, плавністю ліній. Драматичні ж сюжети, особливо сцени страстей виконані з передачею відповідного неспокойного напруження.

міщених у ньому 64 ікон, 42 образи нижніх ярусів мали позолочені ризи, 22 були оздоблені срібними вінцями. У 1748 р. київський майстер-золотар М. Юревич зробив ажурні срібні царські врата для головного іконостаса. Майже в усіх дванадцяти вітварях собору престололи були оправлені сріблом, а майстерно вирізьблені дерев'яні іконостаси в прибудовах були позолочені. В деяких іконостасах царські врата викарбувані із срібла. Наприкінці XIX ст., у зв'язку із затвердженням нового проекту живописних робіт у храмі, від головного іконостаса XVIII ст. залишився лише його нижній ярус.

У другій половині XVIII ст. в розвитку українського монументального живопису відбулись ґрунтовні зміни. Особливо вплив стилю західно-європейського бароко відчутний у живописному оздобленні Андріївської церкви в Києві, над яким, ймовірно, разом з О. Антроповим працював український митець Г. Левицький з сином. Крім іконостаса церкви, живописом було прикрашено й баню, поверхня якої декорована великими композиціями з зображеннями архангелів та херувимів. Зображеним постатям притаманна граціозність рухів, виразність облич.

Якісно нового вигляду набула графіка. Осередком її розвитку також була Києво-Печерська лавра, де з 1688 р. працював видатний мідеритник (гравіювання на міді) та офортист О. Тарасевич (1650–1727).^{*} Він впровадив у книжкову графіку нову західноєвропейську техніку гравюри – мідерит і офорт, підніс професійний рівень української графіки, вимагаючи від граверів знання усіх операцій – від рисунку до друкарських відбитків. У Вільно і Києві виховав плеяду майстрів: Л. Тарасевич, І. Щирський^{**}, С. Ялиновський, Д. Галаховський, І. Реклинський, І. Стрельбицький, З. Самойлович, М. Семенів та ін.

---

^{*} До київського періоду його творчості належать книжкові ілюстрації, тезові аркуші, барокові композиції, релігійні сюжети. У 1670-х рр. у Глуську (Білорусь) виконав 40 мідеритів до авґсбурзького літургійного календаря О. Полубинського «Rosarium» (1672–1677), портрет віленського єпископа М. Слупського (1677). У 1683 р. виконав дві гравюри до краківського видання Ф. Бартошевського «Philosophia rationalis ...». Твори О. Тарасевича виконані у бароковому стилі західно-європейського зразка (алегоричність, багатство символів та геральдичних знаків). У Києві виконав ілюстрації до книги «Три вінці молитовні» (1688), два аркуші до панегіриків на честь Варлаама Ясинського, портрети князя В. Голіцина (1690), архимандрита В. Вуяховича і архієпископа Л. Барановича (1693). На цих гравюрах можна помітити зв'язок з особливостями української ікони та його обізнаність з виробами народних різьбярів, ткачів та ювелірів (прикраси одягу).

^{**} До кращих робіт І. Щирського (1650–1714) зараховують 8 мідеритів до чернігівського видання панегірика Л. Крщоновича на честь єпископа Л. Барановича («Redivivus phoenix», 1683) і три мідерити до підручника риторики («Lias oratoria», 1698) того ж автора. Найвідоміший його тезис, виконаний у традиціях іконостаса, присвячений ректору Києво-Могилянської академії П. Колачинському (1697–1702), у центрі якого, на тлі будинку академії, зображена група студентів на чолі з ректором. І. Щирський працював переважно у панегіричній графіці в техніці мідериту, яку вперше застосував у кириличному виданні твору Л. Барановича «Благодать и истина ...» (1683). Офортом і дереворитом І. Щирський послуговувався дуже рідко.

5.2. Бароко в культурі західноукраїнських земель та Правобережжя

На західноукраїнських землях та Правобережжі, що після Національно-визвольної війни під проводом гетьмана Б. Хмельницького залишились у складі Речі Посполитої, розвиток національних культурних процесів не проходив так бурхливо, як на Лівобережжі. Це переважно пов'язано з тим, що мистецтво не мало такої меценатської підтримки, як на Гетьманщині. Острог і Львів як центри ренесансної української культури в добу Бароко втратили свої позиції. Із введенням Брестської унії православна церква на західноукраїнських землях значно втратила свій вплив. Уряд Речі Посполитої посилено проводив політику колонізації українського народу.

5.2.1. Стан освіти та науки

До середини XVII ст. після занепаду Острозької академії на підвладних Речі Посполитій українських землях не було жодного вищого навчального закладу. Шляхетська Польша чинила опір створенню української вищої школи, яка могла б стати освітнім, науковим та культурним центром. Українська молодь змушена була здобувати вищу освіту в стінах Києво-Могилянської колегії, Краківського та інших європейських університетів.

Згідно зі статтями Гадяцької угоди (1658) між Україною та Річчю Посполитою уряд останньої обіцяв у майбутньому відкрити в Україні дві вищі школи-академії з правами, якими користувався Краківський університет: одну в Києві, а другу там, де знайдеться для неї відповідне місце. Впливові кола Речі Посполитої враховували й те, що під тиском певних політичних обставин в Україні могли утворитися власні національні університети.

Тоді ж єзуїтський орден у справі захисту католицизму в Україні покладав особливі надії на свою колегію у Львові, яка була відкрита ще в 1608 р. До середини XVII ст. ця колегія занепала, але все ж єзуїти врятували її від закриття. Єзуїти розуміли можливість створення на основі братської школи у Львові університету, тому постійно домагались перетворення своєї колегії в академію. Після

неодноразових клопотань король Ян II Казимир (1609–1672) 20 січня 1661 р. підписав диплом, який надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету» з правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін, присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. Однак відразу ж після підписання диплома ініціатори створення академії стикнулись з рішучою опозицією Краківського університету та окремих впливових осіб держави, що його підтримували. Незважаючи на перешкоди, у Львівському університеті навчання велося за зразком інших європейських університетів. У 1758 р. польський король Август III затвердив диплом від 20 січня 1661 р. Від часу заснування і до 1773 р. Львівський університет повністю перебував під контролем єзуїтського ордену. Очолював університет ректор. Навчальний заклад будував і купував нові приміщення, мав свою бібліотеку та найбільшу у Львові друкарню.*

---

* Університет складався з двох відділів (факультетів): філософського і богословського. Роль середнього навчального закладу при Львівському університеті відіграла колегія, яка була підготовчим етапом для охочих продовжувати навчання.

Історичні джерела засвідчують, що в 1667 р. на філософському і теологічному відділах навчалось близько 500 студентів, а навчальний процес забезпечували вісім викладачів. У середині XVIII ст. кількість студентів збільшилася до 700 осіб, викладачів – до 15–17. Поляки становили 75 % студентів, решта були українцями та представниками інших етнічних груп.

Навчальний процес у Львівському університеті проводився за програмою єзуїтських шкіл, розроблену ще наприкінці XVI ст. Помітні зміни у цю програму стали вноситись лише в середині XVIII ст. На відділі філософії головно вивчали філософську систему Аристотеля, яка була сукупністю логіки, фізики й метафізики. У складі фізики розглядали також елементи математики, астрономії, біології, метеорології, а в складі метафізики – питання психології та етики. Вивчали, крім цього, історію, географію, грецьку мову. На відділі філософії навчання тривало два-три роки. Після закінчення цього відділу можна було здобувати богословську освіту. На теологічному відділі навчання тривало чотири роки. Тут проходили історію церкви, Старий і Новий Заповіт, догматичне і моральне богослов'я, канонічне право, казуїстику, староєврейську мову. Всі університетські дисципліни викладали професори.

У середині XVIII ст. у зв'язку з розвитком наукових знань, сталися зміни у навчальному процесі університету. У 1744 р. було відкрито кафедру математики, створено математично-фізичний кабінет, відкрито університетську астрономічну обсерваторію. Почали викладати польську, французьку, німецьку мови, географію та історію, як окремі предмети. Випускниками університету

Після розпуску в 1773 р. ордену єзуїтів, Львівський університет було закрито. Однак незабаром кілька підрозділів єзуїтської академії стали підвалинами Йосифінського університету у Львові після того, як у 1772 р. Галичина увійшла до складу Австрійської імперії, на чолі якої в той час був імператор Йосиф II (1741–1790).

Урочисте відкриття Йосифінського університету у Львові відбулось 16 листопада 1784 р. у складі чотирьох факультетів: філософського, юридичного, медичного і теологічного.

У найбільших містах Правобережжя та Західної України продовжували діяти єзуїтські та уніатські колегії. Інтенсивний наступ католицизму призвів до закриття багатьох братських шкіл та занепаду тих, що продовжували існувати.

Після занепаду братських шкіл справу розвитку шкільництва перейняли ченці-василіяни. Василіяни організували духовні семінарії у Володимир-Волинському, Сержні, Холмі, Радомишлі, Житомирі, Вільно, мали понад 20 своїх колегій і шкіл (в Барі навчалось 800 учнів, в Умані 700 учнів, в Овручі 400, а також у Каневі, Володимирі-Волинському, Острозі та інших містах). Після заборони в 1773 р. діяльності єзуїтів, у розпорядження василіян було передано їх шкільні будинки та майно. Доступ до навчання в таких освітніх закладах мали лише діти шляхти. У школах панувала сувора дисципліна, надзвичайно велику увагу зосереджували на релігійному вихованні. Василіянські школи піддавалися сильному колонізаційному впливу. Духовна і освітня робота василіян супроводжувалась і розвитком книгодрукування в Уневі та Почаєві.

Втім, після шкільної реформи 1776–1783 рр. на західноукраїнських землях організовано початкові та неповні середні школи, де, як правило, навчали німецькою мовою. Втім більшість дітей залишалась поза школою.

Навідміну від освітніх процесів, де не відбулось якихось особливих зрушень, архітектура, скульптура та малярство зазнали значного піднесення і збережені в багатьох пам'ятках.

були такі відомі люди, як І. Гізель, М. Слотвинський, Я. Богомолівський та багато інших.

5.2.2. Архітектура та образотворче мистецтво

Яскравими бароковими зразками архітектури є пам'ятки кам'яного будівництва українських земель на захід від Дніпра, що належали до Речі Посполитої. Один з кращих в Україні адміністративних будинків – ратушу в Бучачі споруджено близько 1750 р. Над її створенням працювали архітектор Б. Меретин (р. н. невід. – 1759) та скульптор Й. Пінзель (р. н. невід. – 1761). Фасади ратуші оформлені коринфським орденем і великою кількістю скульптур (спочатку їх налічувалось 30, збереглось 9). Ратуша вражає зібраністю, витонченістю пропорцій і закінченістю деталей.

На замовлення і при фінансовій підтримці графа М. Потоцького (1712–1782), Б. Меретин та Й. Пінзель звели низку визначних пам'яток пізнього бароко, які сформували образ міста: придорожня фігура св. Іоанна (1750), міська ратуша і придорожня фігура св. Анни (1751), монастир отців Василіянів (1751–1753), Парохіальний костел (1761–1765), церква Покрови Пресвятої Богородиці (1764).

Архітектурний стиль бароко та рококо знайшов різний вияв у чотирьох шедеврах Галичини: церкві св. Юра та Домініканському костелі у Львові, Домініканському костелі у Тернополі й Успенському соборі Почаївської лаври.

Спорудження собору св. Юра на місці середньовічної святоюрської церкви розпочалось стараннями єпископа львівського (1715–1746) і митрополита київського (1729–1746) Атанасія Шептицького. У жовтні 1744 р. завершено встановлення фундаменту для собору. Головним архітектором і будівничим Святоюрського храму став Б. Меретин. У Львові архітектор з'явився в 1738 р. і своїм талантом привернув до себе увагу фундаторів. Продовжити та довершити будівництво катедри А. Шептицький доручив своєму братові та право-наступникові, єпископові львівському Левові Шептицькому (1749–1779).*

---

* Будівельними роботами на Святоюрській горі у 1762–1764 рр. керував М. Урбанік, який у цей самий час будував Домініканський костел у Львові. З 1765 р. будівництво собору продовжив К. Фесінгер. Фактично, будівництво собору св. Юра було закінчене в 1764 р., але декоративні роботи продовжувались до 1780 року. В основі цей собор – це чотиристовпний хресто-

З прилеглими приміщеннями собор св. Юра піднімається на високому пагорбі, створюючи просторову пірамідальну композицію в стилі пізнього бароко та рококо. За інтер'єрним та екстер'єрним оздоблення собор належить до найпишніших рококових храмів Східної Європи.

Митрополичі палати, які знаходяться в центральній частині оці собору, збудовані в 1760–1762 рр. за проектом К. Фесінгера (син С. Фесінгера) у стилі, який пов'язують з французьким королем Людовіком XIV (1643–1715) – поєднання бароко та класицизму.

Водночас у Львові будувався костел Домініканського монастиря (1749–1764) за проектом військового інженера Яна де Вітте. Спорудження очолював М. Урбанік, фасад закінчував С. Фесінгер. Костел будувався за європейськими зразками в стилі пізнього бароко з елементами рококо.**

Домініканський костел (1749–1779) у Тернополі зведений за проектом архітектора А. Мошинського. Тернопільський костел тринефний, середній неф овальної форми, йому підпорядковані вузькі бокові нефи, перекриті півциркульними та хрестовими склепіннями.

У стилі пізнього бароко збудовано костел Святих Ігнатія Лойоли і Станіслава Костки в Кременці (1731–1743, арх. П. Гижицьким, П. Фонтана).

Свято-Успенський собор (1771–1782, арх. Г. Гофман) Почаївської лаври, що в 25 км від Кременця, – це пам'ятка перехідного періоду від бароко до класицизму.***

купольний храм з бічними виступами, що разом творять тринефний прямокутник (25x22 м), до якого примикають видовжені вітвар і бабинець, що дорівнюють ширині центрального нефа. Чотири стовпи-пілони підтримують систему склепіння з головним куполом. Високе хрестове склепіння перекиває поздовжній і поперечний нефи. До входу ведуть двомаршеві сходи, декоровані скульптурою, якою прикрашений собор в інтер'єрі й екстер'єрі.

** Домініканський костел у плані витягнутий хрест з овальною середньою частиною і двома каплицями з боків. Центральному овалу відповідає великий еліптичний купол з чудовим ліхтарем (перебудований 1895). Спарені колони підтримують лоджії та галереї, прикрашені дерев'яними скульптурами. Могутній барабан розчленований колонами, які підтримують купол. Урочисто величавим виглядає портал з арковим завершенням, збагаченим скульптурою. За проектом львівського архітектора Ю. Захаревича 1865 р. збудована чотирярусна дзвіниця.

*** Собор побудований на кошти, згаданого вище, графа М. Потоцького та має вигляд тринефної центральнокупольної базилики з прямокутним

Помітною пам'яткою бароко є костел Здвиження та св. Йосипа (1752–1766, арх. Ц. Романуса), який розташований навпроти Підгорецького замку (Львівська обл.), а побудований на кошти господаря замку В. Жевуського. Храм збудований у формі ротонду в стилі італійського бароко з внутрішнім діаметром 12 м. На головному фасаді – 14-колонний портик коринфського ордеру.

Яскраву сторінку національного зодчества епохи Бароко становить дерев'яна архітектура. Якщо дерев'яне світське будівництво XVII ст. засвідчують лише описи та художні зображення, то храмове будівництво представлено низкою збережених пам'яток Волині, Галичини, Закарпаття. Кожна територія використовувала лише певні засоби будівництва, але найважливіше – у них домінує власне неповторне художньо-образне вирішення. Дерев'яні церкви будували народні майстри. Лише деякі з них залишали свої прізвища у врізаних написах над вхідними дверима.

У Галичині поширився тип дерев'яної тризрубною церкви з трьома верхами. Найвизначнішими спорудами, де найповніше і найяскравіше сконцентрувались творчі досягнення народних майстрів галицького дерев'яного будівництва, є церква св. Юра та Воздвиженська церква в Дрогобичі. Дзвіниця (1678) церкви св. Юра поєднує традиційні риси дерев'яних оборонних веж з формами храмової архітектури. Дзвіниця (друга половина XVII ст.) Воздвиженської церкви квадратна в плані, триярусна, каркасної конструкції, завершена шатром і творить образ суворої величі, нагадуючи оборонні вежі. Ці храми належать до кращих надбань дерев'яної архітектури.

До рідкісних конструкцій належить кілька церков центричного зразка, що нагадує ротонду. Прикладом може бути церква св. Параскеви в Буську (1708) – восьмигранний зруб зі шатровим восьмигранним верхом та східним п'ятигранним зрубом.

Особливо ошатна Миколаївська церква та дзвіниця (1762) у м. Кам'янка-Бузька.^{****}

вівтарним об'ємом. Нефи перекриті півциркульними склепіннями. Архітектоніка інтер'єру достатньо стримана, ближча до класицизму, на відміну від екстер'єру, де яскраво виражена декоративна насиченість.

^{****} Церква складається з квадратного центрального зруба та гранених, п'ятистінних бабинця й вівтаря. Середній зруб значно вищий від бокових, а всі

Дерев'яна архітектура Івано-Франківщини – своєрідний перехід до архітектури Закарпаття. Тут більше одноверхих і хрестових у плані храмів, з обов'язковим піддашшям та шатровим завершенням: Богородична церква (1736) із дзвіницею в Тисмениці, Успенська церква (1739) – село Гвозд та інші. Більшість храмів такого зразка збудовано в ХІХ ст.

Дерев'яні церкви Гуцульщини переважно п'ятизрубні з однією банею в центрі (Ясиня, Татарів). Вони мають піддашшя на кронштейнах з великим виносом. Бойківська церква ХVІІІ ст. вирізняється високими верхами.

У Закарпатті в селах Торунь, Висока Бистра, Буковці, Іски, Горб, Смерекове та інших збереглися невеликі лемківські дерев'яні церкви ХVІІІ ст. *****

На Волині в бароковий період будувались тризрубні та п'ятизрубні храми. Яскравий зразок волинського типу триверхової, тризрубної, рівновисоких зрубів із підкресленням вертикального членіння масивів – церква Різдва Богородиці (1772) у с. Троянівка Маневичського району.

Храми Поділля мають стильові ознаки, що утвердилися на Волині та Вінниччині. Класичним зразком є Михайлівська церква (1752) у с. Вороновиці (Вінницька обл.), тризрубна і триверха.

Розвиток архітектури сприяв піднесенню скульптури. Головним напрямом розвитку української скульптури в добу Бароко залишалася система оздоблення іконостасів. Її традиції були закладені ще на рубежі ХVІ–ХVІІ ст. і суттєвих змін не зазнали, обмежуючись лише вдосконаленням техніки виконання робіт. Основним матеріалом було дерево та камінь.

Значного поширення в другій половині ХVІІ ст. набуває надгробна скульптура. Найцікавішими зразками є надгробок Адамові

три частини завершені високими боковими верхами на восьмериках з декоративними банями.

***** В основу композиції покладено тип бойківської тризрубної церкви з квадратними дво- чи триступневими наметами над центральним і східним зрубами. Втім є дерев'яні церкви, які суттєво відрізняються від барокових зразків галицьких пам'яток. Класичний зразок Михайлівська тризрубна церква (1777). Яскравою ознакою цієї та їй подібних пам'яток є завершення, різні за висотою і художнім вирішенням, та дзвіниця, що висотно здіймається над притвором. Наростання верхів зі сходу до заходу.

Кисілю (1653) у селі Низкиничках (Волинська обл.) та пам'ятник Іонну Тарнавському у Львові (1670), автором якого був львівський скульптор О. Прохенкович.

Наприкінці XVII ст. в Галичині не було своїх майстрів і для виконання скульптурних робіт запрошували митців із-за кордону. На особливу увагу заслуговує творчість А. Шлютера (1662–1714) – провідного європейського майстра пізнього бароко, директора Берлінської академії мистецтв у 1702–1704 рр., якого називали «північним Мікеланджело». У Жовкві збереглися його роботи – надгробки Якоба Собеського (батька короля Яна III Собеського) і С. Даниловича (дядька короля), що належать до найкращих зразків мистецтва того часу.

Одним з найяскравіших періодів розвитку скульптури в Україні, який засвідчує її європейський художній рівень, вважається рококо (1730–1770-ті). Якщо в скульптурі перехід від бароко до рококо чітко визначався, то в архітектурі переважали форми бароко. Декоративні прийоми рококо яскраво виявились лише в греко-католицьких церквах Галичини.

Змінилось співвідношення між архітектурою і скульптурою. Скульптура стала невід'ємним елементом архітектурного середовища, його доповненням. Рококова скульптура характеризується видовженими пропорціями, динамікою, грандіозністю.

У 1730–1740-х рр. у Галичині творили такі відомі німецькі скульптури, як Т. Гуттер та К. Кученрайтер – автори нового скульптурного оздоблення костелу Бернардинів у Львові.

Помітним майстром в Україні був французький скульптор Й. Леблан, який прибув до Галичини в 1740 р. на запрошення князя М. Радзівіла. Й. Леблан автор скульптур з групи «Розп'яття» – статуї Марії та Йоанна Богослова (костел м. Жовкви), а також великих вівтарних статуй (костел єзуїтів у Львові). Й. Леблан та С. Фесінгер автори восьми скульптур святих на атику костелу Здвиження та св. Йосипа в Підгірцях. Тепер скульптур сім, оскільки одну знищено в роки Другої світової війни. Крім того, Й. Леблан – автор фігур в парку навколо палацу в Рівне і, ймовірно, деяких ліпних прикрас на замку в Олеську та шістьох алегоричних фігур із Жовкви.

Етап пізнього рококо (1760–1770-ті) уособлюють три скульптори: С. Фесінгер (р. н. невід. – 1769), А. Осинський (1720–1765) та Й. Пінзель.*

Окремої уваги заслуговує скульптурне наповнення собору св. Юра, перед подвір'ям якого монументальні аркоподібні ворота.**

---

* Скульптор та архітектор, німець за походженням С. Фесінгер виконав кам'яні статуї на фасадах костелів Марії Магдалини і Домініканського у Львові. Його творчості притаманна витонченість і контрастна збалансованість.

Творчість представника галицької скульптури третьої чверті XVIII ст. львів'янина А. Косинського пройшла помітну еволюцію – від спокійних фігур у костелі села Лешнева до динамічних статуй у Збаражі. Виконана ним статуя св. Ружа – приклад гармонії руху та грації. На особливу увагу заслуговує світська алегорія «Скульптура» у вигляді розкішно одягненої й модно зачесаної молодої жінки з долотом у руці.

** Фігурне обрамлення воріт оздоблене постатями святих, що символізують церкву «Римську» і церкву «Грецьку». Скульптурну групу створив у 1770 р. М. Філевич. На третій брамі в металевій огорожі височать дві скульптурні постаті «Віра» і «Надія». Значно легша за формою, з аржурними кам'яними вазами декоративна східна брама, з металевою огорожею. Навколо соборного подвір'я брами з металевими огорожами, які виконали майстри-ковалі І. Микулевич і С. Коваль у 1770–1771 рр.

До храму ведуть тесані білокам'яні двомаршеві сходи. Композиційну єдність головного входу собору підтримує балкон, продовжує його високе вікно, над яким плавню по периметру всієї архітектури розкрепований карниз. Загальний об'єм церкви сприймається чітко та ясно. Вище над карнизом головного фасаду розміщений гербовий щит з аттикою, який завершується на фронтоні кінною статуєю святого Юрія Зміборця (скульптор Й. Пінзель). Ажурні балюстради й аттики є основними домінантними елементами архітектурних прикрас собору. Й. Пінзель для фасаду собору св. Юра виконав дві великі статуї святих Афанасія і Лева Шептицьких (1759–1761). Під балюстрадою сходів у штучній печері розташовано скульптуру св. Онуфрія (1771–1772, скул. С. Стажевський).

У стилі рококо виконаний різьблений чотирирусний іконостас (скул. К. Фесінгер, І. Оброцький, С. Стажевський, С. Фесінгер, М. Філевич). Ікони написали Ю. Радивиловський (1770–1771) та Л. Долинський (1778–1781). За вівтарем велична композиція – «Христос Учитель», яку написав художник Ф. Смуглевич (1745–1807). Цей образ подарувала К. Косаковська в час художнього оформлення собору. До речі, інтер'єр костелу Здвиження та св. Йосипа розписали в 1765–1766 рр. художники Л. Смуглевич та його син Ф. Смуглевич.

З творчістю Й. Пінзеля пов'язують статуї костелу в містечку Монастирськ (Тернопільська область), над якими він працював у 1761 р. Особливо привертають увагу фігури двох ангелів та Іоакима й Анни. Вважається, що Й. Пінзель автор багатьох анонімних, високохудожніх творів. Серед них – група вівтарних статуй, виконаних на дереві для костелу в Городенці (Івано-

Учень Й. Пінзеля М. Полейовський виконав архітектурний проект і роко-кове скульптурне оздоблення іконостаса церкви Крехівського монастиря, а також брав участь у переобладнанні катедрального костелу у Львові Латинського обряду в 1765–1776 рр. Кращими творами М. Полейовського є фігури великого вівтаря, у яких відчувається індивідуальний стиль автора.

Мистецтвознавці стверджують, що після XVIII ст. не було іншого періоду з такою кількістю декоративної різьби, статувної кам'яної та дерев'яної пластики, архітектурної екстер'єрної ліпнини.

Єдиною галуззю скульптури, що розвивалася безперервно, було декоративне оздоблення іконостасів. У Галичині активним центром іконостасного різьблення було місто Жовква, де з кінця XVII ст. працювали скульптори Ю. Шимонович, С. Путятницький, О. Кулявський, В. Сакович і Г. Стобенський. Вони виконали іконостаси для церкви св. Трійці в Жовків (бл. 1720), монастирів у Крехові (1740-ві), Межигір'ї, Краснопуші (II-га чверть XVIII ст.), які дивують ясністю і тектонічністю композицій, пишністю скульптурного оздоблення.

На Правобережжі та в Галичині розписів мурованих споруд домінує живопис костелів і магнатських палаців. Європейський досвід сюди перенесли вихованці Римської академії св. Луки – Ю. Шимонович (близько 1660–1711) та А. Альтомонте (1659–1745), творча діяльність яких у Жовкві та Львові сприяла збагаченню художнього процесу.^{***}

Франківська обл.), вівтарні композиції та фігури для інтер'єру костелів у селах Наварія та Годовиця (на Львівщині) та ін.

^{***} Ю. Шимонович–Семигоновський навчався в Римі у відомих живописців-монументалістів Лаззаро Бальді та Карло Маратта. Після закінчення академії його два малюнки на тему «Будівництво Вавилонської вежі», подані на конкурс, були високо оцінені і автор отримав не лише першу нагороду, а й звання академіка. Після повернення додому він став придвірним художником, працюючи в Жовкві, Варшаві, Кракові, Львові. Залучений до розпису віланувського палацу короля Яна III Собеського (1629–1696). Він створив чотири плафони на тему пір року, де у міфологічних образах прославлялись король Ян III і королева. Міфологічність і театралізованість притаманна і портретам, які створив Ю. Шимонович. До кращих з них належать «Портрет Марії Казиміри з дітьми», «Портрет Яна III Собеського», «Портрет королеви Якуба Собеського».

Величністю та декоративністю відзначаються розписи костелу єзуїтів у Львові, які виконав в другій половині XVII ст. живописець з Моравії Я. Екштейн і його син.

У Львові на початку XVIII ст. виник один із значних осередків монументального ілюзійністичного живопису, тісно пов'язаного з мистецькими течіями Польщі. У 1733–1740 рр. місцеві живописці Р. Бартницький, Й. Сорочинський та П. Волинський на чолі з досвідченим майстром В. Мазуркевичом працювали над розписом львівського костелу бернардинів. Саме завдяки ілюзорним аркам, колонам, обрамленням порталів художники значно змінили вигляд інтер'єру.

Захоплення ілюзійністичним живописом досягло апогею в другій половині XVIII ст. Посилення цієї тенденції відчутно в творчості С. Строїнського (розпис центрального нефа домініканського костелу в Тернополі) – визначного художника-монументаліста, який фактично очолив львівську школу ілюзійністичного живопису.

У другій половині XVII–XVIII ст. іконопис залишився видом живопису, провідна роль якого зумовлена релігійною особливістю української культури. Іконопис поступово еволюціонує, з'являються елементи нової іконографії, зміцнились реалістичні риси, виразно визначались впливи тодішніх мистецьких стилів.

Саме з іконописним живописом пов'язана творчість найвідоміших українських майстрів того часу. На відміну від попередньої епохи, коли художники дуже рідко підписували свої твори, з середини XVII ст. митці почали відступати від старого звичаю. Однак більшість творів, особливо на Лівобережній Україні, залишились анонімними і тільки індивідуальна манера письма дає можливість визначити приналежність певного кола пам'яток якомусь одному художнику або принаймні майстерні.

Для виконання монументальних робіт залучали й іноземних майстрів. Так, італійський живописець М. Альтамонте працював над створенням двох величезних за розміром баталій «Битва під Віднем» та «Битва під Парканами», які доповнювали попередньо намальовані дві битви. Картини розміщувались у жовківському костелі св. Лаврентія, що став храмом слави роду Жолкевських-Собеських.

Наприкінці XVII ст. значний художній осередок сформувався в місті Жовква. Найвизначнішими майстрами бароко були Іван Руткович, Йов Кондзелевич та Василь Петранович.*

* І. Руткович (друга половина XVII ст. – початок XVIII ст.) – його першою значною роботою вважається семия-русний іконостас у монастирській церкві с. Волиці Деревлянської Буського району на Львівщині (1680–1682), нерівний за виконанням, проте вже з певними рисами, що стануть характерними для автора згодом. Глибиною психологічної характеристики персонажів, декоративністю форм і колориту вражають композиції на дияконських вратах, намісні ікони та сценки цокольного ярусу.

Наступний етап у творчості І. Рутковича – доповнення двох іконостасів у церкві Михайла в с. Воля Висоцька, що поряд із Жовквою, та св. П'ятниці у с. Крехів (1688–1689). У першому разі доповнювались верхні ряди – апостольський, пророчий і розп'яття з пристоячими, в другому – дописано апостолів Петра, Павла і центральну ікону Деїсус.

Шедевром іконостаса із с. Воля Висоцька є група «Пристоячих жон», традиційно обрізана по контуру. До Рутковича в українському мистецтві так зворушливо і трагічно предати людський біль не вдалось нікому.

Нові художні здобутки відобразив І. Руткович в іконі св. Дмитрія (1693; церква св. Дмитрія, Львів), образ якого сформувався під впливом портретів Собеських, батька і сина Якуба, героїв Віденської битви, створених Ю. Шимоничом. Із цих творів запозичені до ікони обладунок, орнаментальні прикраси, мотив червоної киреї, що спадає з плечей до землі, а також трактування образу воїна.

Талант І. Рутковича досяг апогею в монументальному восьмиярусному іконостасі із Скваряви-Нової (нині зберігається у Національному музеї у Львові), виконаному в 1697–1699 рр. та призначеному першочергово для міської церкви Різдва Христового в Жовкві. Під час перенесення іконостаса до малої сільської церкви втрачено послідовність розташування ікон, до того ж частина ікон загубилась. У композиціях іконостаса привертають увагу впевненість малюнка, пластичне моделювання форм, вміння оживити традиційні канонічні схеми деталями, взятими безпосередньо з життя. Серед однофігурних композицій виділяються монументальні зображення архангелів Михайла та Гавриїла на дияконських вратах.

Творчості І. Рутковича притаманне органічне злиття нового зі старим, традиційним, намагання звести потойбічне з євангельських легенд до земного, матеріального, відхилення від звичного канону.

Не менш прославленим є художник, життя якого було пов'язане переважно з Білостоцьким монастирем на Волині, Й. Кондзелевич (1667 – після 1740) родом із Жовкви.

Ранніми творами Й. Кондзелевича вважають фрагменти Білостоцького монастиря, що складаються із зображень шести апостолів та ікони «Успіння». В 1695 р. Й. Кондзелевич виконав престол для Загоровського монастиря з зображенням Іоакима та Анни, Трійці, Хрещення, мучениці Варвари, архиєпископа Стефана. Ці твори позначені творчою самотутністю та прагненням до вдосконалення художніх засобів.

Отже, зважаючи на історичні обставини середини XVII ст., розвиток української культури в добу Бароко отримав два регіональні напрями: «козацьке бароко» на Лівобережжі та Слобожанщині в умовах існування української держави – Гетьманщини; бароко на західноукраїнських землях та Правобережжі. У першому разі здебільшого йдеться про самобутнє українське бароко, а в другому – про розвиток європейських барокових традицій на українському культурно-історичному просторі. Загалом розвиток культури був одним з чинників, які консолідували український народ у складних суспільно-політичних умовах того часу, сприяли формуванню української нації та її самобутньої культури. Українські митці створили значний доробок у різних культурних сферах,

---

У 1698–1705 рр. Й. Кондзелевич з групою монастирських живописців виконав найвідоміший твір свого життя – п'ятиярусний іконостас для монастирської Воздвиженської церкви у Скиті Маняківському. Після закриття монастиря у 1785 р. австрійською адміністрацією, іконостас продали до м. Богородчан, тому він і названий Богородчанським (з 1924 р. зберігається у Національному музеї м. Львова). Найцінніше в іконостасі, що належить пензлеві Й. Кондзелевича, великі образи «Успіння» та «Вознесіння», архангели Михаїл та Гавриїл на південних та північних дияконських вратах, «Тайна вечеря», «Розп'яття», «Христос з самарянкою», «Христос і Никодим». Створені образи сповнені складного людського внутрішнього життя, тонкої гармонії та в них відчуваються глибокі життєві спостереження митця.

Творча діяльність В. Петрановича (близько 1680–1759) пов'язана із містом Жовквою, де він народився і прожив усе життя. Як придворний художник королевіча Константина Собеського опікувався художніми збірками замків та резиденцій королівської родини, виготовляв копії, декорував інтер'єри, був експертом мистецьких творів. Ікони та іконостаси він писав переважно для васильянських монастирів Бучача, Краснопуща, Крехова, Віциня, Жовкви. У них художник хоча і дотримувався традицій, проте простежується намагання використовувати нові виражальні можливості, узгоджені з художніми нормами західноєвропейського мистецтва. В. Петранович – автор складних за змістом портретів, вирішених у традиціях меморіальних зображень («Ференц II Ракоці» та «Ілона Зріні перед Богородицею» і «Королевіч Якуб Собеський з патроном»). У зображеннях розкрито суто барокову проблему, що полягала у зміненому, порівняно з Ренесансом, розумінні людської особистості, сповненої суперечностей, постійної боротьби з собою і навколишнім світом. У портреті Якуба Собеського простежується містика та сентиментальний пафос, що відповідало церемоніальному призначенню картини.

Найкращим портретом В. Петрановича вважається зображення львівського архієпископа Миколи Визницького, де немає залежності від зразків. Автору вдалося майстерно передати індивідуальну неповторність архієпископа. Парадності портретові надають відзнаки – орден Білого орла та хрест на золотому ланцюгу (нагорода Папи Бенедикта XIV).

характерними рисами якого стали урізноманітнення форм культурного життя, методів і засобів художнього самовираження, підвищення рівня освіти, перехід до нового етапу розвитку зі світською і демократичною домінантою. Водночас українська культура, попри складні історичні реалії, відображала і кращі освітні та художні зразки європейських культурних тенденцій.

Питання для самоконтролю

1. Етимологія та суть визначення «козацьке бароко».
2. Освітня діяльність Києво-Могилянської академії.
3. Наукова діяльність Києво-Могилянської академії.
4. Літературна спадщина доби Бароко в українській культурі.
5. Театральне та музичне мистецтво.
6. Барокова архітектура на території Гетьманщини.
7. Барокова скульптура та образотворче мистецтво Гетьманщини.
8. Особливості культурно-історичних процесів доби Бароко на західноукраїнських землях та Правобережжі.
9. Стан освіти на західноукраїнських землях та Правобережжі.
10. Архітектура бароко Львова та інших міст Західної України.
11. Дерев'яна архітектура доби Бароко в Україні.
12. Пам'ятки скульптури на західноукраїнських землях та Правобережжі.
13. Барокове образотворче мистецтво.

Найважливіші факти

1636 р. – закриття Острозької академії.

20 січня 1661 р. – король Ян II Казимир підписав диплом, який надавав єзуїтському колегіуму у Львові «гідність академії і титул університету» з правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін.

1674 р. – у друкарні Києво-Печерського монастиря вийшов перший систематизований підручник з вітчизняної історії «Синописис».

1689 р. – завершено будівництво Покровського собору в Харкові.

1689 р. – перенесено Новгород-Сіверську колегію до Чернігова.

1620 – 1689 рр. – жив і працював український письменник, педагог, церковний та громадський діяч другої половини XVII ст. І. Галятівський.

Літопис Самовидця описує події на Україні 1648–1702 рр.

Літопис Г. Граб'янки подає історію України з давніх часів до 1709 р.

Літопис С. Величка описує події на Україні 1648–1700 рр.

26 вересня 1701 р. – Києво-Могилянській колегії надано статус академії.

1710 р. – вийшла праця П. Орлика «Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького».

1720 р. – заборонено книгодрукування українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1734 р. – відкрито Харківський колегіум.

1738 р. – відкрито Переяславську колегію.

1738 р. – відкрито Глухівську музичну школу.

16 листопада 1784 р. – відкрито Львівський університет після закриття в 1773 р.

Л. Баранович (1616–1693) – визначний представник ораторсько-проповідницької прози.

Г. Сковорода (1722–1794) – український просвітитель-гуманіст, філософ, поет, педагог.

Д. Бортнянський (1751–1825), М. Березовський (1745–1777) та А. Ведель (1767–1808) – українські композитори, диригенти та співаки.

1722–1729 рр. – спорудження Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври.

1731–1745 рр. – будівництво дзвіниці Успенського собору Києво-Печерської лаври.

1732 р. – завершилось будівництво Преображенської церкви у Великих Сорочинцях.

1747–1753 рр. – за проектом В. Растреллі споруджувалась Андріївська церква в Києві.

1744–1764 рр. – будівництво собору св. Юра у Львові (арх. Б. Меретин), декоративні роботи продовжувались до 1780 року.

1749–1764 рр. – будівництво Домініканського собору у Львові (арх. Ян де Вітте).

1749–1779 рр. – будівництво Домініканського костелу в Тернополі (арх. А. Мо-щинський).

1773–1779 рр. – спорудження Троїцького собору в м. Новомосковську – найбільший дерев'яний храм цієї доби.

1750–1755 рр. – спорудження Маріїнського собору у Києві.

1771–1782 рр. – будівництво Свято-Успенського собору Почаївської лаври (арх. Г. Гофман).

Й. Пінзель (р. н. невід. – 1761) – виконав для фасаду собору св. Юра у Львові дві великі статуї святих Афанасія і Лева Шептицьких (1759–1761).

Ф. Смуглевич (1745–1807) – автор величної композиції – «Христос Учитель» (Собор св. Юра у Львові).

І. Руткович (друга половина XVII ст. – початок XVIII ст.) – у 1697–1699 рр. виконав восьмиарусний іконостас для храму в с. Скваряви-Новій (нині зберігається у Національному музеї у Львові).

І. Кондзелевич (1667 – після 1740) – виконав п'ятиарусний іконостас для монастирської Воздвиженської церкви в Скиті Маняковському (з 1924 р. зберігається в Національному музеї м. Львова).

Розділ 6

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

- 6.1. Розвиток української культури в складі Російської імперії
  - 6.1.1. Освіта та наука
  - 6.1.2. Література, театр і музика
  - 6.1.3. Архітектура, малярство та скульптура: від класицизму до модерну
- 6.2. Національна культура на західноукраїнських землях
  - 6.2.1. Освіта та наука
  - 6.2.2. Література, театр і музика
  - 6.2.3. Архітектура, малярство та скульптура: від класицизму до модерну

6.1. Розвиток української культури в складі Російської імперії

Історичні зміни останньої третини XVIII ст. суттєво позначились на подальших культурно-історичних процесах в Україні. Внаслідок цих змін зникли держави, які традиційно впливали на розвиток подій в Україні. За нових обставин українські землі виступили у зміненій політичній конфігурації: після першого розподілу Польщі (1772) до складу Австрійської імперії були включені Галичина, частина Волині і Поділля; 1774 р., після чергової війни з Туреччиною, Росія приєднала до себе Крим і північнопричорноморські степи; 1775 р. Австрія приєднала Буковину, яка була частиною Османської імперії; після другого поділу Польщі (1793) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); після третього (1795) – західна смуга Волині й Берестейщина. Такий територіальний розподіл українських земель зберігався до 1914 р.

Політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток українських земель у складі двох імперій характеризувався суперечливими тенденціями. З одного боку, він сприяв територіальній інтеграції українських земель, які раніше перебували в складі різних держав, з іншого – поглиблював розмежування між російською та

австрійською частинами. Забезпечити національну інтеграцію українських етнічних земель за таких обставин міг лише рух, який ставив собі за головну мету об'єднання всіх українських етнічних земель в єдину національну державу. Без перебільшення основою для розгортання цього руху стала українська культура.

6.1.1. Освіта та наука

Культура українського народу в складі Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. розвивалась в умовах постійних утисків. Після ліквідації Гетьманщини (1764) і зруйнування Запорозької Січі (1775), юридичного оформлення кріпосного права на Лівобережжі та Слобожанщині (1783), скасування чинності магдебурзького права (1831) і Литовського статуту (1840) на Правобережжі Україна фактично перетворилась у безправну колонію Російської імперії – Малоросію.*

---

* У складі Російської імперії перебувало близько 80 % українських етнічних територій. Найвища частка українців наприкінці XVIII ст. була на Лівобережжі (95 %) , Правобережжі (88 %) і Слобожанщині (85,9 %). За сто років у більшості регіонів частка українців зменшилася на 5–10 %, на Півдні України – на 15 %. Це відбувалося внаслідок асиміляції, масової міграції поза етнічні українські території, а також внаслідок швидких темпів зростання неукраїнського населення.

Українська еліта довго залишалась єдиним європеїзованим й найосвіченішим східнохристиянським народом. З часу заснування в 1632 р. й аж до відкриття Московського університету (1755) Києво-Могилянська академія залишалась найбільшим і найважливішим освітнім центром у православному світі. На середину XIX ст. з шести університетів Російської імперії в Україні було два – Харківський та Київський. Вищий рівень освіти місцевої еліти відкривав значні можливості для кар'єри.

Український вплив на російську культуру залишався сильним впродовж XIX ст. Із зростанням освіти росіян посилюється політика обмеження доступу українців до управління різними сферами життєдіяльності. Навіть в українських губерніях частина українців серед правлячого апарату впродовж XIX ст. зменшилась з 50 % (1800) до 13 % (1914), натомість зростає частка росіян – з 33 до 63 %. Відповідно зростала кількість прихильників асиміляції, які зберігали певні симпатії до «малої батьківщини», навіть могли оплакувати її долю, але майбутнє бачили в складі Росії. Інша частина, так звані автономісти, наполягали на відновленні свого правового статусу. Політичні настрої автономістів найкраще відображені в трактаті «Історія Русів».

Утвердженню самодержавної влади мала слугувати «теорія – офіційної народності», сформульована на початку 1830-х рр. міністром освіти Росії

Проте накопичена за попередні століття величезна культурна спадщина сприяла поступовому відродженню української культури.

Стосовно освіти, то, якщо в XVIII ст. її загальний рівень, особливо на Лівобережжі, був доволі високим, то в першій половині XIX ст. він різко знизився. До цього спричинилися кріпосне право та незацікавленість уряду і поміщиків в освіті селян-кріпаків. Шкіл було дуже мало. На початку XIX ст. почали впроваджувати такі типи навчальних закладів – церковно-парохіяльні, повітові, губернські (гімназії) та університети.

Початкові школи були переважно церковно-парохіяльними й утримувалися зубожілим селянством. На 1856 р. у початкових школах Наддніпрянщини навчалось всього 67 тис. учнів (на 13,5 млн. населення) і налічувалося лише 19 гімназій.

На Харківщині на сотні сіл у 1813 р. було лише 33 парохіяльні школи. У Київській губернії таких шкіл було 15, у Волинській – 56, в Подільській – 29. Середні школи існували лише у великих містах. У першій половині XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії існувало всього 10 гімназій, у яких вчилися переважно діти дворян і чиновників. Надзвичайно мало вихідців з народу було у вищих навчальних закладах. На першу чверть XIX ст. в Україні було лише два ліцеї – Одеський (1817) і Ніжинський (1820), які були проміжною ланкою між середньою і вищою школами.

У кінці 1850-х – на початку 1860-х рр. інтелігенція почала засновувати так звані недільні школи в Харкові, Полтаві, Одесі, Чернігові. У 1862 р. в Україні діяло вже 67 таких шкіл. Невдовзі їх функціонувало вже 110. Для недільних шкіл почали видавати букварі і підручники українською мовою, зокрема Т. Шевченко написав для них «Букварь южнорусскій». Навчання в більшості цих освітніх закладів проводилося українською мовою. Однак царський уряд у 1892 р. закрити недільні школи.

На початку 1860-х рр. Російська імперія стояла на порозі кардинальних змін в освітній сфері. З одного боку, самодержавство розуміло, що чим нижчий рівень освіти народу, тим простіше ним управляти за допомогою централізованого бюрократичного апарату,

---

С. Уваровим (1786–1855). Основні засади якої – православ'я-самодержавство-народність. Імперська тріада, що базувалася на централізації науки, освіти й культури, була основою виховання русифікованого українського дворянства XIX ст.

з іншого – розпочата модернізація суспільства зумовлювала гостру потребу у високоосвічених, кваліфікованих робітниках, піднесенні загального освітнього та культурного рівня народу. Адже тільки за таких умов можна було масово запровадити новітню техніку, передові технології, ефективніші форми організації праці.

Під тиском цих обставин царизм у 1864 р. проводить освітню реформу, суть якої полягала в створенні єдиної системи освіти. Початкову освіту давали початкові народні училища, що працювали за єдиним навчальним планом та програмою. Мета цих освітніх закладів полягала в навчанні учнів Закону Божого, читання, письма та чотирьох дій арифметики. Викладали російською мовою.

Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл в Україні порівняно з 1856 р. зросла приблизно в 13 разів і досягла майже 17 тис., проте навіть таких зрушень було недостатньо, адже поза школою залишилося понад 70 % дітей. Через це відсоток грамотних в українському суспільстві, на зламі століть був ще досить низьким і приблизно становив у різних губерніях України від 15,5 до 27,9 % (рівень грамотності у Російській імперії загалом становив 21%).

Наступною ланкою відповідно до реформи системи освіти були гімназії, в яких здобували середню освіту і в яких могли навчатися діти всіх станів з відповідною підготовкою. Навчання в гімназіях було платним. Гімназії були двох типів: класичні та реальні.* Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 129 гімназій, 19 реальних та 17 комерційних училищ. Однак такі темпи ледве задовольняли потреби суспільства.

Упродовж XIX ст. основними вищими закладами були Харківський, Київський та Новоросійський (заснований на базі Рішельєвського ліцею в Одесі 1865 р.) університети. Характерно, що у пореформену добу статус університетів зазнав істотних змін. Спочатку вони функціонували на основі демократичного статуту 1863 р., який надавав автономію цим навчальним закладам, розширював права

---

* У класичних гімназіях велику увагу зосереджували на вивченні грецької та латинської мов, а в реальних ширше викладалися європейські мови і точні науки. Закінчення класичної гімназії давало право вступу без іспитів до університету, а реальної – лише до вищих технічних навчальних закладів. На початку 1870-х рр. відбулася нова реорганізація, внаслідок якої класичні гімназії залишилися, а реальні гімназії стали училищами.

університетських рад тощо. Статутні засади від 1884 р. ліквідували університетську автономію: було скасовано право виборності викладацьких та адміністративних посад, встановлено державний контроль за благонадійністю професорсько-викладацького складу.

До вищих навчальних закладів належали Київська духовна академія, яка була відкрита в 1819 р. і працювала до 1919 р. В академії навчалися випускники дев'яти православних духовних семінарій, що впродовж XIX – початку XX ст. діяли в Україні. У кожній з дев'яти семінарій навчалось 200–300 учнів. Київська академія з чотирирічним навчанням готувала викладачів для семінарій, а також кадри для керівництва Православною Церквою.

Урочисте відкриття Харківського університету під офіційною назвою «Харківський Імператорський університет» відбулося 29 січня 1805 р.** Заслуга відкриття Харківського університету належить В. Каразіну (1773–1842).** Цей університет став третім університетом у Росії.

---

* Перший ректор російський літературознавець і філолог І. Рижський (1759–1811). За підрахунками вітчизняних дослідників, напередодні відкриття університет налічував 25 викладачів, серед котрих було 9 професорів. Університет став коліскою національного культурного відродження, відіграв провідну роль у перетворенні Харкова на провідний інтелектуальний, промисловий і культурний центр та став родоначальником понад 20 вищих навчальних закладів Харкова та інших міст України.

Упродовж XIX – початку XX ст. Харківський університет мав 4 факультети: фізико-математичний, історико-філологічний, медичний і юридичний. У 1839 р. при ньому створено ветеринарну школу, що стала згодом самостійним інститутом (1851). Університет мав лабораторії, клініки, астрономічну обсерваторію, ботанічний сад, бібліотеку. У 1811 р. при ньому було засноване філотехнічне товариство, а у другій половині XIX ст. – Харківське математичне товариство, Харківське історично-філологічне товариство, товариства дослідників природи, фізичне, хімічне, юридичне та інші. З ініціативи діячів університету з'явилися перші періодичні видання на Слобожанщині: «Харьковский Еженедельникъ» (1812), «Украинській Вестникъ» (1816–1819), «Украинській Журналь» (1824–1825) й ін. За перший період свого існування університет (1805–1835) мав вплив на організацію шкільництва на Слобожанщині. З 1874 р. університет видає «Учені записки». У другій половині XIX ст. Харківське історично-філологічне товариство розвинуло дослідження історії і побуту Слобожанщини та Гетьманщини.

** В. Каразін видатний учений і просвітитель, належав до активних діячів харківського культурного осередку, що діяв у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. Був одним з ініціаторів створення першого у Європі Міністерства народної освіти. У 1819–1820 рр В. Каразін був віце-президентом

У 1834 р. засновано Київський університет св. Володимира, відкриття якого громадськість домагалася впродовж багатьох десятиліть. Першим ректором університету став учений-природознавець, філолог та історик, професор М. Максимович (1804–1873). Російське самодержавство побоювалось, щоб він не став центром національно-визвольного руху в Україні. І ці побоювання були небезпідставні. Адже цей університет справді згуртував передових діячів епохи, став центром формування національної свідомості українства. Влітку 1834 р. Київський університет прийняв перших 62 студенти на філософський факультет з двома відділеннями – історико-філологічним та фізико-математичним. У 1835 р. відкрито юридичний, а в 1847 р. – медичний факультет. Філософський згодом розділився на два самостійних факультети. З такою структурою університет працював до 1917 р. У 1834 р. при університеті організовано бібліотеку. Основою її фондів стала Кременецька колекція, яка налічувала 34378 томів. Учені й викладачі Київського університету зробили гідний внесок у розвиток науки та суспільно-політичної думки України.

13 травня 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею відкрито Одеський університет. Він є одним із найстаріших університетів України і разом з Львівським, Київським, Харківським університетами фактично визначав стан і перспективи розвитку освіти, науки та культури України.

У наступні десятиліття відкрито Ніжинський історико-філологічний інститут (1875, сучасний Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя), технологічний інститут в Харкові (1885, сучасний Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), політехнічний у Києві (1898, сучасний Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»), вище гірниче училище в Катеринославі (1899, сучасний Національний гірничий університет України) та інші.

У 1914 р. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, функціонувало 27 вищих навчальних закладів, у

Вільного товариства любителів російської словесності, редагував журнал «Соревнователь просвещения и благотворения». Він залишив після себе ґрунтовні праці в різних галузях знань, але особливо цінними були його відкриття та винаходи в галузях харчової промисловості, метеорології та хімії.

яких навчалоя 25 тис. студентів. Однак до 1917 р. не було жодної школи чи вищого навчального закладу з українською мовою викладання.

Очевидно, що розвиток вищої освіти сприяв і розвитку науки. Хоча істотні відмінності між історичним розвитком українських земель у складі Австро-Угорської, Російської імперій та розвитком європейських країн призвели до того, що процес становлення науки в Україні розпочався із запізненням щонайменше на два століття, а саме лише в XIX ст. Тобто коли в Україні розпочали роботу згадані університети. Їх професори та викладачі, водночас із викладанням, роботою на кафедрах, відкривають лабораторії, своєрідні дослідницькі центри, товариства, де розпочинають займатись науковою роботою, формувати перші наукові школи тощо.*

---

* Центрами розвитку науки були університети та наукові товариства, в яких працювало багато видатних учених, які здобули світову славу та заснували наукові школи. У Харківському університеті плідно працювали професори математики Т. Осиповський (1766–1832) і О. Ляпунов, хімік-органік, один із основоположників фізичної хімії О. Ходнев (1818–1883) та М. Бекетов (1827–1911). Останній проводив широкі термохімічні дослідження, метою яких було розкрити природу сил хімічної спорідненості. Серед його термохімічних досліджень основними є визначення теплот утворення окисів лужних металів і вивчення динаміки хімічних явищ. Праці М. Бекетова і його учнів поклали початок харківській фізико-хімічній школі.

Заслугують уваги винаходи М. Кибальчича (1853–1881). У 1881 р. він розробив проект літального апарату для польоту в космос.

В Одеському університеті плідну діяльність розгорнув І. Мечников – один з основоположників ембріології, порівняльної патології, імунології і мікробіології. У 1886 р. разом з українським мікробіологом та епідеміологом М. Гамалією (1859–1949) створив в Одесі першу українську і другу в світі бактеріологічну станцію. І. Мечников установив спільні закономірності в розвитку хребетних і безхребетних тварин, запропонував теорію походження багатоклітинних організмів. У 1882 р. відкрив явище фагоцитозу (процес активного поглинання і внутрішньо-клітинного перетравлювання живих та неживих частинок одноклітинними організмами або окремими клітинами (фагоцитами) багатоклітинних тваринних організмів), за що був удостоєний найвищої світової наукової нагороди – Нобелівської премії (1908). Велику увагу вчений зосередив на розробленні проблем імунітету, доволіття, вивчення інфекційних хворіб. До речі, М. Гамалія вперше в Росії здійснив вакцинацію людей проти сказу.

Розвиток генетики пов'язаний з Л. Симиренком (1855–1920) і М. Кащенко (1855–1935), які досліджували селекцію і гібридизацію рослин. Л. Симиренко створив свою систему вирощування садового матеріалу, розробив нові

агротехнічні прийоми, що їх і тепер з успіхом використовують. Значний внесок зробив у розвиток помології (галузі науки, що вивчає сорти плодкових і ягідних культур), займався також клоновим відбором. У 1900 р. М. Кашенко видав перший визначник ссавців Томського краю, описав нові роди, види і кілька підвидів ссавців Сибіру і Алтаю.

У галузі фізіології успішно працював В. Данилевський (1852–1939), один із засновників ендокринології, автор підручника «Фізіологія людини». Його праці присвячені питанням фізіології нервової системи (встановив наявність у головному мозку центрів, які регулюють діяльність внутрішніх органів), електрофізіології (вперше зареєстрував електричні явища у головному мозку собаки), вивченню гіпнозу в людини і тварин, ендокринології, протистології тощо.

Великий вплив на розвиток медицини справила діяльність В. Образцова (1849–1920), Ф. Яновського (1860–1928), М. Стражеска (1876–1952), які створили київську терапевтичну школу. Ф. Яновський з В. Образцовим у 1909 р. вперше в світі описали клінічні ознаки тромбозу вінцевих артерій серця, що зробило діагностику інфаркту міокарда доступною практичним лікарям. М. Страженко (1876–1952) став одним із засновників київської школи клінічної медицини, що зробила прогрес у кардіології.

На початку XX ст. розпочав діяльність всесвітньо відомий хірург-офтальмолог В. Філатов (1875–1956), який 1912 р. зробив першу операцію з пересадки рогівки ока. Він успішно працював над проблемами офтальмохірургії, лікування глаукоми тощо, запропонував і впровадив оригінальний метод відновлювальної хірургії, який набув поширення в багатьох країнах світу.

Авіаконструктор та один з піонерів авіації І. Сікорський (1889–1972) під час навчання в Київському політехнічному інституті спроектував і побудував (1908–1912) кілька вертольотів, літаків-біпланів. 1911 р. на літаку власної конструкції С-6 встановив перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (три особи) – 111 км/год. Під його керівництвом побудовано перші в світі багатомоторні літаки «Руський витязь», «Ілля Муромець» та ін.

У XIX – на початку XX ст. значні здобутки мали гуманітарні науки, зокрема в збиранні, систематизації та публікації історичних джерел. Якщо в XVIII ст. історичні розвідки писали на дозвіллі переважно аматори: канцеляристи, урядовці, військові, шляхта тощо, то на початку XX ст. на українських землях зароджується наукова форма історіописання. В Україні, як і в Європі, цей процес проходив паралельно зі створенням університетів, що разом з науковими товариствами стали осередками дослідження історії та підготовки когорти професійних істориків.

У Київському університеті аналогічну роботу проводили М. Костомаров (1817–1885), М. Максимович (1804–1873) та ін. Значні заслуги в публікації історичних джерел належать відомому філологу, історику, письменнику та перекладачеві О. Бодянському (1808–1877). Він видав багато матеріалів з історії України, серед яких «Історію Русів» (1846 р.) невідомого автора. За редакцією О. Бодянського видано «Літопис Самовидця», з його ініціативи вийшли друком «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» Я. Головацького та ін. Історична наука збагатилася працями М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (1875), «Руїна» (1879–1880), «Мазепа» (1882) та ін.

Історичну школу в Київському університеті створив історик, археолог, археограф, етнограф, нумізмат та громадсько-політичний діяч В. Антонович (1834–1908). Його праці присвячені козацтву, гайдамаччині, селянству, містам і міщанству, церкві. Він високо підносив роль культури в історії народу, всі нещастя України вбачав у «малій культурності українського суспільства, в браку української інтелігенції, культурного і політичного виховання». Одним із багатьох учнів В. Антоновича був історик, організатор української науки, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, громадсько-політичний і державний діяч М. Грушевський (1866–1934). Історик О. Лазаревський (1834–1902) автор праць переважно з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., Дмитро Багалій (1857–1932) – Слобідської, Лівобережної і Південної України XIV–XVII ст., а Д. Яворницький (1855–1940) – запорізьких козаків. Останній увійшов в історію української науки і культури як видатний історик, фольклорист, етнограф, археолог, археограф, лексикограф, краєзнавець, письменник, громадський діяч, людина різнобічного таланту. Майже все своє життя вчений провів у мандрівках – пошуках архівного, етнографічного, фольклорного, археологічного матеріалу.

Велике значення для розвитку археології в Україні мали відкриття В. Хвойка (1850–1914), який досліджував кирилівську палеолітичну стоянку у Києві, пам'ятки бронзового віку, городища й кургани лісостепових племен скіфського часу, східних слов'ян VII–X ст., Київської Русі, насамперед Києва тощо. З його ім'ям пов'язане відкриття і розкопки так званих полів поховань (стародавніх могильників без будь-яких наземних ознак, тобто курганів). У 1896 р. В. Хвойка відкрив перші пам'ятки трипільської культури в Середньому Подніпров'ї.

До визначних українських антропологів, етнографів і археологів другої половини XIX – початку XX ст. належав Ф. Вовк (1847–1918). Своїми дослідженнями він розвінчував вигадки російських імперських істориків, котрі доводили, що Україна – це усього лиш «юг России», її «окраина», й заперечували існування українського народу, його мови, культури. У працях з археології, антропології та етнографії («Відмінні риси південноруської орнаментики» (1873) та ін.) вчений переконливо довів, що українці – окремий, відмінний від сусідніх слов'янських народів, антропологічний тип, що має цілком оригінальні етнографічні особливості. Завдяки Ф. Вовку, українська археологія та етнографія початку XX ст. піднялася на один щабель з найрозвиненішими європейськими народознавчими науками того часу.

Розвиток правознавства пов'язаний з іменем професора О. Кістяківського (1833–1885) – одного з видатних криміналістів і дослідників звичаєвого права. Він зібрав, систематизував і видав «Права за якими судиться малоросійський народ» (1879).

Професор Харківського університету О. Потебня (1835–1891) залишив ґрунтовні дослідження із загального мовознавства, фонетики, граматики, семантики, етимології, діалектології української мови, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови й мислення тощо. Заслугують на увагу його праці «Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (1895), «Із записок з теорії словесності» (1905) та ін.

Загалом у XIX ст. наука в Україні, була вузівською і розвивалася лише зусиллями окремих вчених. До того ж професорами були здебільшого росіяни за походженням, які закінчували Петербурзький, Московський чи Казанський університети або іноземці. Їхні роботи в університетах України часто відзначалися науковими досягненнями світового рівня. Варто згадати математика В. Єрмакова (1845–1922), механіків О. Ляпунова (1857–1918) та В. Кирпичова (1845–1913), фізиків М. Умова (1846–1915), М. Авенаріуса (1835–1895), астронома М. Хандрикова (1837–1915), хіміка М. Бекетова (1827–1911), біолога О. Ковалевського (1840–1901) та ін.

Національні наукові кадри з'явилися в Україні лише в другій половині XIX ст., серед яких необхідно відзначити фізика М. Пильчикова (1857–1908), хіміка Ф. Шведова (1840–1905), математиків М. Остроградського (1801–1862), Г. Вороного (1868–1908), М. Ващенко-Захарченка (1825–1912), біолога І. Мечникова (1845–1916). Ці вчені працювали у руслі європейської науки. Вони провели чимало досліджень першорядного значення і отримали вагомні результати, що вписувалися в логіку розвитку світової науки.

6.1.2. Література, театр і музика

Не викликає сумніву, що найкраще потенціал українського культурного відродження розкрила література. Традиційно визначають, що після бароко нова епоха в історії української культури починається з появою україномовних творів Івана Котляревського (1769–1838). Все більше зростає інтерес до власної історії, фольклору, джерел – літописів, документів, національних символів тощо. Ще в 1777 р. Г. Калиновський видав «Опис весільних українських обрядів».

Започатковану Г. Сковородою традицію використання живої народної української мови в літературному процесі закріпив І. Котляревський. Видана в 1798 р. у Петербурзі поема «Енеїда» стала

Відомим економістом України став М. Туган-Барановський (1865–1919), автор праць з теоретичних засад кооперативного руху, один із засновників Всеукраїнської академії наук (1918).

першим твором нової української літератури.* І. Котляревський все життя продовжував роботу над «Енеїдою». Він встиг закінчити всі шість частин твору, але світ вони побачили тільки в 1842 р., після його смерті. Взнявши за основу сюжетну канву однойменної поеми Вергілія, І. Котляревський у традиціях давнього українського бурлеску** створив свій оригінальний художній твір. У поемі автор відтворив різні сторони життя українського суспільства другої половини XVIII ст. Національне забарвлення і співчуття до долі простого народу зумовили великий успіх «Енеїди» серед сучасників. Життя І. Котляревського було тісно пов'язане з Полтавою, де він помер і похований. У цьому місті від 1817 р. до 1821 р. він був директором і актором Полтавського вільного театру.

Основоположником української прози був Г. Квітка-Основ'яненко (1778–1843), а також театру в Харкові (1812). Комедія «Сватання на Гончарівці» (1835) відзначається багатством жанрових сцен, які стали класикою української драматургії. Прозові твори Г. Квітки-Основ'яненка поділяються на дві основні групи: бурлескно-реалістичні («Мертвецький великдень», «От тобі і скарб», «Пархімове снідання», «Підбрехач», повість «Конотопська відьма») та сенти-ментально-реалістичні повісті («Маруся», 1834; «Козирдівка», 1838; «Сердешна Оксана», 1841; «Щира любов»).

З 1820-х і до 1860-х рр. для української літератури характерний романтизм. Одними з перших праць у романтичному стилі вважаються твори: П. Гулака-Артемовського (1790–1865) «Твардовський», твір опублікований в «Вестнике Европы» в 1827–1828 рр.; Л. Боровиковського (1808–1889) «Молодиця» та «Пир Володимира Великого»; М. Максимовича «Малороссийские песни» (1827).

І. Срезневський (1812–1880) у атмосфері захоплення народною поезією, переказами про бувальщину, легендами створив у Харківському університеті літературний гурток. Членами гуртка були переважно романтично налаштовані студенти (брати Ф. і О. Євецькі, І. Розковшенко, О. Шпигоцький та ін.). Однак їхній романтичний

---

* У 1798 р. видано три частини поеми, у 1808 р. знову без згоди автора їх передруковано, а в 1809 р. І. Котляревський сам видав у Петербурзі чотири частини твору.

** Бурлеск (жарт) – вид комічної поезії.

ентузіазм, що в 1820–1830-ті роки виявився в нечисленних поетичних творах і записуванні зразків народної словесності, в участі у підготовці збірників «Запорожская старина», не приніс значних творчих наслідків. З поетичних творів самого І. Срезневського найвідоміша балада «Корній Овара».

Розквіт української романтичної поезії припадає на 30–40 рр. ХХ ст. (Л. Боровиковський, А. Метлинський, Є. Гребінка, М. Костомаров, Т. Шевченко та ін.)^{*}

Не менш яскравою особистістю цієї доби був український письменник, поет, драматург, перекладач, видавець П. Куліш (1819–1897). Найбільшим своїм творчим успіхом П. Куліш вважав двотомну збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси». З'явилися вони в Петербурзі в 1856–

---

^{*} Письменник, педагог та видавець Є. Гребінка (1812–1848) автор слів російського романсу «Очи черныя» (уперше було надруковано в «Літературній газеті» 17 січня 1843 р.). У 1831 р. побачив світ перший друкований твір Є. Гребінки – вірш «Рогдаев пир». У 1834 р. переїздить до Санкт-Петербурга, де восени вийшла його збірка байок «Малороссийские приказки». У червні 1835 р. художник І. Сошенко познайомив Гребінку з Т. Шевченком. Бере участь в організації викупу Т. Шевченка з кріпацтва, у 1840 р. допоміг у виданні «Кобзаря». Збирає твори українською мовою й клопочеться про випуск їх у додатках до журналу «Отечественные записки». Одержавши відмову, із зібраних для додатків матеріалів укладає альманах «Ластівка», який вийшов 27 квітня 1841 р.

М. Костомаров історик, поет-романтик, мислитель, громадський діяч, у 1833 р. вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет. Свої поетичні твори М. Костомаров друкує в різних альманахах і видає у вигляді збірників «Українські балади» (1838) і «Гілка» (1840) під псевдонімом «Ієремія Галка». Тоді ж під впливом творчості В. Шекспіра створює історичну драму «Сава Чалий» (1838) і трагедію «Переяславська ніч» (1841). Перша історична наукова праця присвячена Берестейській унії 1596 р. Основними працями стали «Богдан Хмельницький» (перше видання – 1857 р., третє, вже в 3-х томах, – 1876 р.), «Руїна» (1879–1880), присвячена трагічним подіям, що настали після смерті Хмельницького, «Мазепа» і «Мазепинці» (1882–1884), а також фундаментальна праця «Російська історія в життєписах її найважливіших діячів» (1874–1876), де подані критичні біографії основних героїв давньоруської, української та російської історії. У грудні 1845 р. – січні 1846 р. М. Костомаров разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем та О. Маркевичом став засновником української таємної політичної організації «Кирило-Мефодіївське товариство», яке проіснувало до березня 1847 р. Особлива роль М. Костомарова полягала в тому, що він став автором програмного документа товариства «Книга буття українського народу».

1857 рр. у двох томах і викликали подив та захоплення. Збірка написана «кулішівкою», яку придумав П. Куліш як перший український фонетичний правопис. Творчо багатим і успішним був для П. Куліша 1857 р. Виходить «Чорна рада», український буквар і читанка – «Грамматика», «Народні оповідання» М. Вовчка, які він відредагував і опублікував, відкривається власна друкарня. П. Куліш переклав Біблію, твори У. Шекспіра, Дж. Байрона, А. Міцкевича та ін.

В українській романтичній поезії (це стосується великою мірою й прози) 1820–1860-х рр. можна виділити такі основні тематично-стильові течії: фольклорну, фольклорно-історичну, громадянську та психологічно-особистісну, в межах яких проявилися різні ідейні позиції письменників. До того ж явним є те, що фольклорні витоки в українській романтичній поезії виразно домінують.

Завершують романтизм в українській літературі збірки «Поезія Іосифа Федьковича» (1862), «Українські оповідання» (1863) О. Стороженька (1806–1874) та романтичні казки М. Вовчка (1833–1907) 1860-х рр.

Втім з середини 1840-х рр. спочатку в поезії, а пізніше і в художній прозі формується критичний реалізм, який стає основним художнім напрямом, що визначає провідні закономірності ідейно-художнього розвитку і приносить найбільші творчі здобутки. Романтична творчість в Україні розвивалася не тільки синхронно з критичним реалізмом, а й у багатьох випадках органічно з ним перепліталася (Т. Шевченко, Марко Вовчок* та ін.).

Величезний вплив на розвиток української літератури мала творчість Тараса Шевченка (1814–1861) – видатного українського поета і прозаїка, художника, ідеолога та символу українського націоналізму. Не буде перебільшенням твердження, що Т. Шевченко є справжньою національною гордістю українців, навіть попри

---

* Творча спадщина Марко Вовчок представлена: дві книги «Народних оповідань» (1857 – перший том, 1862 – другий том); соціальна повість «Інститутка» (1859–1861) (початкова назва «Панночка»); історичні казки-повісті «Кармелюк», «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», «Невільничка», незавершені – «Гайдамаки», «Сава Чалий»; повісті «Три долі», «Павло Чорнокрил», «Сестра», «Дяк» та ін. збірка російською мовою «Рассказы из русского народного быта», повісті «Тюлевая баба», «Записки причетника» та ін. близько ста перекладів.

сучасні спроби розвинути шевченкофобію і тим же зруйнувати один із непорушних стовпів української національної культури.

Т. Шевченко навчався в Петербурзькій академії мистецтв (1838–1845). У березні 1846 р. приєднався до Кирило-Мефодіївського товариства. Політв'язень російських тюрем, концтаборів і заслання в Оренбурзі, Орській та Новопетровській фортецях (1847–1857). 1840 р. побачила світ перша збірка поезій «Кобзар» (за життя «Кобзар» видавався ще двічі – 1844 р. та 1860 р.). Ця збірка стала епохальним явищем, позаяк у ній українська мова досягла літературної досконалості. Т. Шевченко розширив гнучкість, експресивні можливості і ресурси української мови, синтезувавши кілька українських діалектів, сільську і міську говірки, а також елементи церковнослов'янської мови. Він автор балад «Причинна» (1837), «Утоплена» (1841), поем «Катерина» (1838), «Гайдамаки» (1841), «Сон» (1844), «Кавказ» (1845), послання «І мертвим, і живим...» (1845), «Заповіту» (1845) та ін. Т. Шевченко надав українській мові статусу літературної, тим самим заклавши міцну основу модерної української літератури, а в ширшому значенні – українську національну ідентичність.*

---

* Поезія Т. Шевченка не обмежувалася, як в інших українських романтиків, оплакуванням героїчного минулого, пробуджувала національні почуття і давала бачення майбутнього. Своєю поезією він продемонстрував здатність української мови неперевірено передавати розмаїття почуттів і думок.

У Т. Шевченка осмислював Україну через призму історичного минулого, знаковими прикметами якої були Дніпро, степ, червона калина, високі могили тощо. Степ, Дніпро, червона калина символізували історичне безсмертя української землі, її народу, природну силу й цілісність. Високі могили – це символ історичної пам'яті, шана до минулого, втраченої волі. Все це об'єднується в єдине україноцентричне бачення. У цьому контексті для нього Україна неповторна і унікальна в світі «Нема на світі України, немає другого Дніпра».

У своїх творах Т. Шевченко порушив найгостріші питання суспільного життя, пропагував радикальні методи усунення несправедливості в суспільстві, формував національну свідомість українців. Значна частина його поетичної спадщини стосується осмислення історичного шляху України на тлі українсько-польських і українсько-російських відносин, намагався також з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки цього. Винуватцем історичного прогистояння українців і поляків вважав ксьондзів, єзуїтів і магнатів, українців і росіян царя. Поезія Т. Шевченка відкидала конформістську модель «малоросійства», що ґрунтувалася на ідеї нероздільної Малої і Великої Русі та лояльності до імператора. Його заклик до одночасного національного та соціального визволення

У другій половині XIX ст. українська література, незважаючи на репресії та перешкоди з боку влади, царського уряду, не лише вижила, а й розцвіла. До цього спричинилося успішне освоєння нових літературних стилів, зокрема реалізму. Все ще зберігаючи елементи романтизму, український реалізм нарешті сягнув за межі етнографічності, розпочавши дослідження соціальних і психологічних проблем.

У 1861 р. А. Свидницький (1834–1871) написав перший український соціальний роман «Люборацькі»^{**}, а О. Стороженко

і поєднання ідеї нації з найвищими гуманістичними ідеалами стали ідеологічним наріжним каменем модерного українського націоналізму, а слова «Борітеся – поборете!» – гаслом боротьби за незалежність для майбутніх поколінь.

На його думку, історична вага козацтва – це боротьба за волю і формування навиків керувати, хоч ці мотиви мають романтичні особливості. Загибель козацтва – це загибель батьківщини. Ці думки були викладені в таких поезіях: «Гополя» (1839), «Іван Підкова» (1839), «Тарасова ніч» (1839) та ін.

Тема Переяславського договору з Московією опосередковано заторкнена в «Катерині» (1838). Стосунки українки Катерини і росіянина Івана не ґрунтуються на щирих почуттях кохання і не ведуть до сімейного щастя, а завершуються зрадою, що переносить паралель на українсько-російські взаємини. В поемі «Розрита могила» дорікає Б. Хмельницькому: «Ой Богдане! Нерозумний сину».

У творі «Сон» (1844) Т. Шевченко назвав Петра I і Катерину II «катами» і «людоїдами». Тут він не возвеличує козацьку старшину, а пише, що вона стоїть поруч з ними, тобто несе відповідальність за долю України.

У творчості Т. Шевченка помітні спроби накреслити перспективи для України. Зокрема, у вірші «Стоїть в селі Суботіві...» (1845) описує Україну своєї доби в образі домовини, але прогнозує, що «церков-домовина розвалиться ... і з-під неї встане Україна ...». У поемі «Кавказ» пише: «Встане правда! Встане воля». Викриває і підступних провідників: «Доборолась Україна до самого краю. Гірше ляха свої діти її розпинають».

У поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим» пише про переваги життя у вільному або незалежному просторі «В своїй хаті своя й правда і сила, і воля» та оптимістично заявляє «І оживе добра слава, слава України».

Культурологічна цінність творчості Т. Шевченка полягає і в пропагуванні соціальної справедливості.

З погляду того часу Т. Шевченко точно порушив проблему причин історичної несамодостатності українства, а саме наголосив на внутрішньому рабстві, меншовартості, провінційності та яничарстві, тобто на всьому, що призвело до «паралічу волі».

Загалом спадщина Т. Шевченка є цілком оригінальною, яка стала результатом синтезу досвіду народної мудрості і власного життя.

^{**} Роман «Люборацькі» – це хроніка (здебільшого автобіографічна) занепаду священничого роду Люборацьких у трьох поколіннях, на реалістично

(1806–1874) дещо пізніше – повість із селянського життя «Марко проклятий». У 1865 р. з'являється один з перших творів класика української літератури – Івана Нечуя-Левицького (1838–1918)^{***} – «Дві московки», в 1878 р. повість з народного життя «Микола Джеря», ще через рік «Кайдашева сім'я». У 1876 р. Панас Мирний (Панас Рудченко, 1849–1920) з братом завершує роботу над реалістичним твором «Хіба ревуть воли, як ясла повні».

На зламі століть нова генерація письменників вдавалася водночас і до реалістичних, і до модерністських (новітніх, сучасних) прийомів в описі особистих переживань. Український модернізм був закономірним явищем у розвитку українського письменства. Прикметною його особливістю було те, що на перший план виступала національна проблематика. Прихильники модернізму збагатили літературу психологізмом, зосередженістю на внутрішніх переживаннях та суб'єктивних враженнях героя за мінімуму дій та загальної характеристики тла зображуваних подій. Реальний персонаж часто перетворювався на символ. Заслуга українських модерністів полягала в тому, що вони примусили українську літературу вир-

---

відтвореному тлі панування польських панів на Поділлі, утисків царського режиму і ворожого українству офіційного православ'я. Широке тематичне полотно твору дало підставу І. Франкові назвати його першим реалістичним романом на побутовому тлі. На тогочасну літературу роман впливу не мав, бо його опублікував І. Франко в «Зорі» (1886) – 25 років по смерті автора.

^{***} І. Нечуй-Левицький увійшов у історію української літератури як видатний майстер художньої прози. Створивши багато високохудожніх соціально-побутових оповідань та повістей, відобразивши в них тяжке життя українського народу другої половини XIX ст., показавши життя селянства й заробітчан, злиднями гнаних з рідних осель на фабрики та рибні промисли. І. Нечуй-Левицький увів в українську літературу нові теми й мотиви, змалював їх яскравими художніми засобами. Свої погляди на народну творчість виклав у праці «Світогляд українського народу» (1876), яка й нині є корисним дослідженням у галузі української міфології. У ній письменник виводив українську міфологію ще з дохристиянських часів, розглядав українську культуру в її історичному розвитку серед інших слов'янських і неслов'янських культур від її найдавніших витоків як питомо національну. Своєрідною рисою стилю в інших творах І. Нечуя-Левицького є тонке поєднання реалістичної конкретності описів, великої уваги до деталей портретів та особистісних характеристик, побуту, обставин праці, особливостей мови та поведінки персонажів з живописною образністю, емоційністю, тяжінням до яскравих епітетів. Усе це разом ставить твори українського прозаїка в один ряд з творами кращих тогочасних західноєвропейських письменників.

ватись з кола побутописання, відмовитися від шаблонного патріотизму, звернули увагу на психологію вчинків і таким чином підняли нашу літературу на якісно новий рівень.

Першим в українській літературі під гаслами модернізму виступив Микола Вороной (1871–1940). У 1901 р. в «Літературно-науковому віснику» він опублікував відкритий лист програмного характеру, в якому закликав письменників до участі в альманасі, «який змістом і формою міг би хоч трохи наблизитись до нових течій і напрямів сучасних літератур». Перша збірка М. Вороного «Ліричні поезії» вийшла в 1911 р. у Києві. Вірші сповнені музичальністю, свіжістю образів. У наступній збірці «У сяйві мрій» (1913) М. Вороной іде шляхом певної естетизації, самозамилування ліричного героя.*

Для цього часу характерні дві тенденції – збереження національно-культурної ідентичності (народництво) та пересадження на український ґрунт новітніх європейських зразків художнього самовираження (модернізм). Своєрідним синтезом народництва і модернізму стала проза М. Коцюбинського (1864–1913), який в творчості органічно поєднував традиційні для української літератури розповіді від першої особи з новітніми європейськими здобутками – символізмом та психоаналізом. У повісті «Фата Моргана» (1903–1910) використання слова подібне до того, як художник-імпресіоніст застосовує фарби, торкаючись найпотаємніших струн у душі людини, створюючи відчуття тривожного напруженого чекання, письменник майстерно вдається до глибокого аналізу психологічного стану своїх героїв, тонко відтворює зміни в наст-

---

* Поезія М. Вороного дедалі глибшає змістом, порушує загальносвітові теми, філософські питання («Мандрівні елегії»). Він один із перших вводить у лірику тему міста, переймає багато традиційних мотивів європейської поезії, в якій протиставляється поетична одухотвореність і буденність, утверджує нестримне прагнення людини до краси світла, осягнення космосу («Ікар», «Сонячні хвилини»), розкриває трагізм духовної самотності (цикл «Осокорі»). Тяжіння до модернізму не перешкоджало Вороному писати твори, пройняті щирою любов'ю до народу, шаную до його кращих синів («Краю мій рідний», «Горами, горами», «Привид», вірші присвячені Т. Шевченку, І. Франку, М. Лисенку). Водночас поет створив поезії, в яких висміяв національну обмеженість, псевдопатріотизм, його антигуманістичну, аморальну сутність («Мерці» та «Старим патріотам»).

роях, точно фіксує миттєві враження. Одним із найцікавіших творів письменника є «Тіні забутих предків» (1911), автор зумів передати багатий духовний світ гуцульського краю та його мешканців. Імпресіоністична вишуканість виявилась у надзвичайній тонкості психологічного проникнення в усі душевні щілини та все те, що творить силу барв самого зображення.

Характерним для розвитку українського варіанта модернізму в літературі був значний вплив романтизму, що пояснюється як традицією, так і ментальністю українського народу, для якого романтизм є органічним елементом світобачення будь-якої доби.

Яскраво модернізм проявився і в творчості Лесі Українки (1871–1913, справжнє ім'я та прізвище Лариса Косач-Квітка). Глибока й витончена поезія Лесі Українки («На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902) та ін.) сповнена натхнення, енергії і оптимізму. У творах вона не обмежується суто українською проблематикою, а порушує загальнолюдські проблеми – конфлікт між владою та свободою, взаємини між поетом і народом, між високим ідеалом і похмурою дійсністю.* Вершиною творчості поетеси є драма «Лісова пісня», в якій утверджує людську мрію, високі почуття, красу життя.

Серед молоді плеяди майстрів художнього слова виділявся В. Винниченко (1880–1951), який в оповіданнях і повістях яскраво змалював життя мешканців провінційних містечок та наймитів у селі, а також страхіття царських в'язниць, у яких самому довелося побувати. Появу перших його творів вітали І. Франко і Леся Українка.

Упродовж XIX ст. з літературою тісно був пов'язаний український театр, для якого – це час переходу з аматорського до

---

* Поезія Лесі Українки великої емоційної напруги, сповнена глибоких патріотичних почуттів до України. Призначення поета вона вбачала в творчій праці для духовного і національного визволення свого народу. Звертаючись до образів і сюжетів, взятих із світової літератури, історії, міфології, розглядала соціально-політичні та морально-етичні проблеми, які хвилювали тогочасне українське суспільство. Леся Українка модернізувала поезику української драми творами «Одержима» (1901), «Осінь казка» (1905), «В катакомбах» (1905), «Кассандра» (1907), «У пуші» (1897–1909), «Бояриня» (1910), «Адвокат Мартіан» (1911), «Лісова пісня» (1911), «Камінний господар» (1912), «Оргія» (1913), «На полі крові» (1910) загостреністю діалогу, багатопроblemністю, перенесенням наголосу із зовнішньої дії на внутрішню тощо.

високопрофесійного. На початку XIX ст. у великих містах Наддніпрянщини почали будувати театральні приміщення, створювати постійні театральні трупи. Однак на Лівобережжі вони були переважно російськими, на Правобережжі – російськими й польськими, а в Галичині – австрійськими і польськими.

Становлення класичної української драматургії пов'язане з іменами І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка. І. Котляревський у 1819 р. написав для Полтавського театру п'єсу «Наталка Полтавка» (надрукована 1838) і водевіль* «Москаль-чарівник» (надрукована 1841). П'єси І. Котляревського стали першими творами нової української драматургії, що спиралися на традиції так званого просвітницького реалізму. Вони заклали основи українського театру, розвиток якого, оминувши класицизм та сентименталізм, одразу пішов шляхом романтизму і реалізму.

На початку 1840-х рр. до драматургії звертається Т. Шевченко. Єдина його п'єса українською мовою «Назар Стодоля» (1843) стала важливим кроком у розвитку української історично-побутової драми.

Видатними акторами першої половини XIX ст. були М. Щепкін (1788–1863) та К. Соленик (1811–1851).

Поза тим були створені умови, в рамках яких придушувалась активність української творчої еліти. Передусім слід згадати про розгром царським урядом Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847).

Не останню роль відіграли загальновідомі рішення: циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва від 18 липня 1863 р., який призупинив офіційне використання та друк на українській мові книг; Емський указ імператора Олександра II від 18 травня 1876, в доповнення до циркуляру заборонив ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, ставити театральні вистави і проводити публічні читання.

На цьому тлі доречно згадати заснування в 1861 р. в Санкт-Петербурзі журналу «Основа», який видавався українською та

---

* Водевіль – різновид легкої комедії з куплетами, які виконуються під музику.

російською мовами та проіснував до 1862 р. На його сторінках друкувались етнографічні, фольклорні, літературно-художні та критичні праці В. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова та ін.

У 1860-х рр. своєрідними будителями українського народу виступили студенти Київського університету В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, Т. Рильський, М. Лисенко, Ф. Вовк та інші, які утворили просвітню організацію «Київська громада» (1859–1863). Навколо громади об'єдналось до 200 осіб. Її структури були відкриті в Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах. В основі діяльності була віра в можливість національного самовизначення українців, гордість за надбання духовної та матеріальної культури. Займались збором етнографічного та фольклорного матеріалу, видавництвом підручників, відкрили мережу недільних шкіл тощо. Неформальним лідером виступав В. Антонович, який доручив П. Чубинському (1839–1884) написати для «Київської громади» вірш. Восени 1862 р. П. Чубинський на одному із зібрань громади в Києві, де були присутні сербські студенти, пише вірш «Ще не вмерла Україна». Цей текст був створений під впливом сербської національної пісні «Серце біє и крив ліє за свою свободу».

У ці роки активізується рух «хлопоманів» – вихідці з сполячених поміщицьких родин, які порвали зі своїм аристократичним оточенням й ідентифікували себе з простими людьми. Вони перейшли з римо-католицької віри у православну і в побуті свідомо дотримувалися народних звичаїв. До них належав один із лідерів київської громади В. Антонович. Діяльність «хлопоманів» дала російському уряду підстави вважати, що український рух є польською інтригою.

На початку 1870-х рр. «Київській громаді» вдалося відновити свою діяльність. У 1873 р. вона створила в Києві Південно-західну філію імператорського географічного товариства. Товариство силами В. Антоновича та М. Драгоманова (1841–1895) видало «Історичні пісні українського народу» (1874–1875), збірку казок М. Драгоманова, чумацькі пісні І. Рудченка (1845–1905, псевдонім Іван Білик, старший брат П. Мирного), працю П. Чубинського з етнографії Правобережної України. «Київська громада» придбала газету «Київський телеграф», яка певний час пропагувала українську націо-

нальну ідею. Видання Емського указу суттєво обмежило національний культурно-просвітній рух та видавничу справу громади.

У 1881 р. було пом'якшено умови Емського указу, а саме уряд уповноважив губернаторів забороняти чи дозволяти «малоросійські» п'єси. Цим досить вдало скористався М. Кропивницький (1840–1910). У 1882 р. він у Єлисаветграді з учасників аматорських гуртків створив професійну театральну трупу в складі М. Старицького, М. Кропивницького, М. Заньковецької (1854–1934), родини Тобілевичів* та інших. У 1883 р. директором трупи став М. Старицький (1840–1904), а М. Кропивницький – режисером і актором. Співпраця корифеїв українського театру сприяла творчому зростанню всього акторського колективу, до якого належало близько 100 осіб.** Музичним керівником вистав був М. Лисенко. Роль цієї трупи у встановленні українського театру відобразив М. Старицький у драматичні п'єсі «Талан».

Театр М. Кропивницького став справжнім джерелом української культури. То були найкращі українські акторські сили, з яких М. Кропивницький виплекав зірок сцени. Недарма сучасники називали його «Батьком» українського театру. За своє довге сценічне життя М. Кропивницький зіграв більше 500 ролей українського, російського і західноєвропейського репертуару. Це були справжні шедеври, в яких актор сягав глибини розкриття і розуміння сценічного образу. Він прагнув, щоб його побачили і почули в найвіддаленіших куточках країни.

До розвитку українського театру спричинилася трупа артистів під керівництвом М. Садовського, яка 1900 р. почала свою діяльність у Полтаві. До її складу увійшли відомі митці – М. Заньковецька, Г. Борисоглібська, І. Мар'яненко, О. Полянська, Л. Лі-

---

* Іван Тобілевич (псевдонім – Карпенко-Карий, 1845–1907) – драматург, режисер, Панас Тобілевич (псевдонім – Саксаганський, 1859–1940), Микола Тобілевич (псевдонім – Садовський, 1856–1933) та сестра Марія Садовські-Барілотті (1855–1891).

** Неповторні та своєрідні характери відтворив на сцені М. Садовський (Назар у п'єсі «Назар Стодоля» Т. Шевченка, Микола у п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревського). Натхненною грою чарувала глядачів М. Заньковецька. Вона була першою виконавицею ролей у п'єсах «Безталанна», «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Доки сонце зійде...» М. Кропивницького, «Циганка Аза» М. Старицького, «Лимерівна» П. Мирного.

ницька, Є. Хуторна, С. Стаднікова, Г. Маринич та ін. У 1907 р. М. Садовський взяв у Києві в оренду Троїцький народний будинок (тепер театр оперети) і заснував перший український стаціонарний музично-драматичний театр, який, окрім драматичних творів, ставив опери і оперети.*

У тісному зв'язку з театром розвивалася музика. Видатним оперним співаком і композитором був С. Гулак-Артемівський (1813–1873). Він написав вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля» (1851), музику до водевілю «Ніч напередодні Іванового дня» (1852), пісню «Стоїть явір над водою», а в 1862 р. створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм».

Талановитим композитором був П. Сокальський (1832–1887), якому належить понад 40 творів: опери «Мазепа» (1859), «Майська ніч» (1876; незакінчена), «Облога Дубна» (1884); фантазії «Вечори в Україні», «На берегах Дунаю»; фортепіанні твори, солоспіви, серед них твори на слова Т. Шевченка, обробки народних пісень.

Композитор П. Ніщинський (1832–1896) збирав та опрацьовував українські народні пісні («Байда», «Ой, гук, мати, гук»), писав музичні твори, організовував музичні колективи і керував ними. У музичних творах він передав непереборне прагнення українського народу до свободи. Найкраще це відтворено у «Вечорницях», написаних 1875 р. для п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля» (її вперше виконав в цьому ж році артистичний гурток М. Кропивницького у Єлисаветграді).

Засновник української класичної музики, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, громадський діяч М. Лисенко (1842–1912) підніс українську музику на рівень світового мистецтва.

---

* Це був, насамперед, загальнодоступний театр. За короткий період часу український театр став повноправним членом театрального життя Києва. М. Садовський сформував постійну трупу. З чоловічого складу, крім нього самого, слід виділити І. Мар'яненка, І. Загорського, С. Паньківського, І. Коваленка. З артисток – М. Заньковецьку, Л. Ліницьку, Г. Борисоглібську. В основі репертуару театру були твори І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького, Л. Українки. М. Садовський перший поставив на українській сцені «Ревізора» і «Одруження» М. Гоголя, «Тепленьке місце» О. Островського. У такий спосіб М. Садовський привчав до нового репертуару на національній сцені не тільки критиків, але й глядачів, які звикли до п'єс із сільського життя. Слід мати на увазі, що в театрі певний період літературною частиною керував С. Петлюра.

Він створив близько тисячі різноманітних творів у всіх музичних жанрах. Це – 7 випусків народних пісень для голосу у супроводі фортепіано, 12 збірників пісень для хору з фортепіано, 6 збірників обрядових пісень, близько 60 романсів і хорових пісень до творів Є. Гребінки, С. Руданського, І. Франка та інших поетів. Це нарешті прекрасні опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба» за мотивами М. Гоголя; «Наталка Полтавка» та «Енеїда» за творами І. Котляревського.

Низку творів високого національного звучання написали учні і послідовники М. Лисенка. Серед них К. Стеценко (1882–1922), який до 35-річчя М. Лисенка написав кантату «Слава Лисенкові». У його творчості простежуються волелюбні мотиви, зокрема, хори «Заповіт» (на слова Т. Шевченка), «Содом», «Прометей» (на слова О. Коваленка), опера «Кармелюк» та ін. Він створив музично-вокальні твори на слова Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Грабовського та ін. У творчому доробку композитора – 50 опрацювань колядок і щедрівок, літургійні твори, численні музикознавчі дослідження.

М. Леонтович (1877–1921) – автор класичних опрацювань українських народних пісень (понад 150 хорових опрацювань, 4 хорових композицій, серед яких «Козака несуть», «Дударик», «Женчикок-бренчикок», «Ой, з-за гори кам'яної», «Щедрик»), хорових поем «Легенда», «Моя пісня», церковних хорів. У 1904–1908 рр. він працював у залізничній школі на станції Грушине (тепер м. Красноармійськ Донецької обл.), де вперше в Україні організував хор залізничників.

6.1.3. Архітектура, малярство та скульптура: від класицизму до модерну

Культурно-історичні зміни по-особливому відтворені в архітектурі. Активне впровадження класицизму на українських землях здійснювалось через три великі центри: Санкт-Петербург, Варшаву, Відень. Вплив Санкт-Петербурга позначився на архітектурі Києва, Лівобережжя, Слобожанщини, де споруджено грандіозні громадські будівлі і палаци. Варшавський вплив простежується у палацовій архітектурі Волині та Поділля, а віденський – на західноукраїнських землях.

Класицизмом позначено античне мистецтво як зразкове, досконале, віртуозне тощо. Для класицизму як художнього стилю в мистецтві характерний раціоналізм, нормативність, монументальність, благородність та зрозумілість. Естетика класицизму почала розвиватись ще в добу пізнього Відродження в Італії, але як цілісна художня система класицизм сформувався і найповніше розкрився у Франції в другій половині XVII ст. і домінував в Західній Європі до початку XIX ст.

Найяскравіше цей стиль відображено в архітектурі, а саме в грандіозних палацах та громадських будівлях. До найвідоміших в Україні палацових комплексів належить палац Ганських у с. Верхівня, що на Житомирщині. Він збудований на замовлення графа В. Ганського в стилі пізнього класицизму близько 1780 р. Тут у грудні 1840 р. перебував Оноре де Бальзак, який був знайомий з дружиною В. Ганського Евеліною.

На Вінниччині в місті Тульчин окрасою класицизму є палац Станіслава Потоцького (1753–1805), представника одного з найбагатших родів Польщі. Це двоповерховий палац, який збудований у 1782 р. у класичному стилі і повернутий обличчям до міста. Проектував палац французький архітектор Ля Круа, внутрішні роботи виконував голландець Меркс, парк Міллер. Палац був покритий мідним дахом, складався із головного двоповерхового корпусу з прикрашеним парадним під'їздом на 10 колонах з 8 пілястрами, а далі два бокових корпуси в такому ж стилі. З головним корпусом бокові споруди з'єднані скляними галереями. Тульчинський палац має розмір 400 м на 250 м і є найбільшим палацовим комплексом в Україні.

Палади проектувались із обов'язковим високомистецьким парковим оточенням, що підкреслювало красу класицистичної архітектури. Тут діяв контраст симетрії й асиметрії, порядку та природної стихії. Оформлення численних парків, зокрема на Волині та Поділлі, розробляв ірландець за походженням садівник-пейзажист Діоніс Макклер, відомий ще як Міклер. Він упорядкував близько 45 парків, зокрема у Млинові, Мізочі, Порицьку, Боремлі, Ботанічний сад у Кременці, «Софіївку» поблизу Умані (парк заснований у 1796 р.).

У цей період переважає створення садибних палаців, які вирізняються гармонійною закінченістю, вишуканою відповідністю класичним зразкам та обов'язковим узгодженням з природним

оточенням. Внаслідок цього зазнають зміни сади-парки. Романтика парків в Україні підсилювалась мальовничою територією. Тому художній вигляд паркового оточення палаців ніколи не повторювався.

Поряд із іноземними майстрами працювали українські паркобудівники – Заремба, Бондаренко, Герасименко, Діброва та ін. До найвідоміших паркових ансамблів належить парк «Олександрія» помістя Браніцьких (закладений 1793 р.) у Білій Церкві. Цей ландшафтний парк збудовано в мальовничому місці на березі р. Рось із численними містками, альтанками, колонадами, системою штучних озер і декоративними деревами.

У 1799 р. колишній гетьман України граф К. Розумовський (1728–1803) у своєму маєтку в Батурині почав будувати палац. Проект у стилі класицизму належить шотландському архітектору Ч. Камеронау. Палац будували в 1799–1803 рр. Палаців подібної мистецької вартості в Україні одиниці.

Серед храмових споруд, побудованих у стилі класицизму, виділяється церква св. Миколая (1794, арх. М. Львов) в родинному маєтку Кочубеїв у Диканці. У 1800 р. у Диканці розпочато будівництво двоповерхового палацу Кочубеїв (за проектом архітекторів Дж. Кваренгі, Фераре, Таманте). Головною спорудою став мурований, двоповерховий палац з флігелями. Він налічував понад 100 приміщень, які прикрашали картини, статуї, дорогий фаянс і скло, вишукані меблі, серед них безцінна бібліотека раритетних книг. Ікони, портрети та живопис виконували українські художники Марченко та Петрашів. У 1817 р. садибу Кочубеїв на запрошення її господаря міністра внутрішніх справ В. Кочубея відвідав цар Олександр I. На честь перебування царя в 1820 р. недалеко від маєтку споруджено Триумфальну браму в стилі класицизму. Палац був зруйнований у 1917 р.

Довершеним втіленням рис раціональності й виразності планових та об'ємних рішень класицизму став палац П. Галагана в Сокиринцях (Чернігівська обл.), збудований у 1824–1830 рр. за проектом П. Дубровського.

Особливості класицизму відобразилися в архітектурі багатьох шкільних споруд і міщанських будинків. Яскравий приклад таких об'єктів класицизму кінця XVIII ст. – житловий будинок у Вінниці; будинок декабристів, заїзди і магазини в Тульчині (XVIII–XIX ст.);

гімназія (чоловічий корпус, 1838 р.) і торгові ряди в Немирові; єпископський будинок (початок XIX ст.) на території замку в Луцьку; бурса в Шаргороді (кінець XVIII ст.) тощо.

Архітектура класицизму за тривалий час в Україні мала три етапи розвитку, кожний з яких позначений специфічними рисами: а) ранній класицизм, 1760–1780-ті рр. – перехід від бароко та формування нових стилевих норм; б) зрілий або високий класицизм, 1790–1830-ті рр.; в) пізній класицизм, 1840–1850-ті рр. – занепад стильових форм і поява архітектурних рис іншого стилю.

Такий розподіл сприяє пізнанню спадщини класицизму на Слобожанщині та півдні України. Саме тут класицизм виявився в усій стильовій повноті: вирішення міських ансамблів, реконструкція старих міст і планування нових, гармонійне поєднання архітектурного об'єкта з природним оточенням.

Спорудження основних пам'яток класицизму в Україні припадає на другий етап, коли розбудовували міські ансамблі та нові міста та, крім того, розробляли генеральні плани реконструкції старих міст. Містобудівні плани вирізняла більша раціональність, вводилися геометрично чіткі периметри, прямі та широкі вулиці, геометричний розподіл районів. Змінились способи будівництва – класицизм на початку XIX ст. в Україні досяг найповнішого виразу. У стильовому вирішенні архітектури великого значення набула творчість російського архітектора, одного із засновників російського класицизму І. Старова (1744–1808).*

Очевидно, в містобудівних заходах в Україні вольовими методами впроваджувалася адміністративна політика царського уряду, особливо після знищення автономії та ліквідації Запорозької Січі. Адміністративна роль багатьох міст (Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Одеса) стимулювала будівництво різноманітного призначення – від апартаментів владних структур до житла та споруд цивільного спрямування. В Україні поширювалась творча думка російських і західноєвропейських архітекторів, які розвивали буді-

---

* На рубежі 1790-х рр. І. Старов багато працював в Україні. У 1790 р. виконав проекти планування Миколаєва, а в 1792 р. за дорученням князя Г. Потьомкіна Катеринослава (тепер Дніпропетровськ). У Катеринославі за проектом І. Старова побудував палац Г. Потьомкіна (1787–1789); у Миколаєві спроектував будівлі магістрату, адміралмейства та ін.

вельну культуру. Міський центр переважно забудовували адміністративними спорудами, які визначали його особливість. Стильові норми класицизму в цьому разі підпорядковували призначенню споруд, що виражалось у стриманості загальної композиції та обмеженні декоративних елементів. Однак чимало офіційних споруд стали відомими творами архітектури, насамперед театри, які тоді з'явилися і були першими будівлями в стилі класицизму (їхньою головною ознакою є обов'язковий колонний портик головного фасаду).

Прикладом міста, який будувався за цілеспрямованим задумом, стала Одеса, генеральний план якої почали втілювати в 1794–1814 рр. у період діяльності градоначальника Рішельє.^{*} Забудова тих років визначила архітектурний вигляд міста, що формувався під впливом Санкт-Петербурга. Серед споруд Одеси слід виділити Одеський театр (1809, проєкт Томи де Томона), пам'ятник Рішельє, встановлений по осі Потьомкінських сходів (скульптор І. Мартос, 1823–1829), сходи на Приморському бульварі (1837–1841 рр., проєкт Ф. Боффо) та ін.

Інші міста півдня України формуються і забудовуються також наприкінці XVIII ст.: Єлисаветград (1765), Херсон (1778), Катеринослав (1776), Миколаїв (1787). Розташування міст на берегах Дніпра поступово збагачувалося будовами з дотриманням ансамблів площ. Окремі споруди цих міст належать до визначних пам'яток, зокрема Чорноморський шпиталь у Херсоні (1808–1810, арх. А. Захаров).

Завершує класицизм півдня України архітектура Криму. У Севастополі та Сімферополі центр заповнював комплекс парадних споруд: адміністративний палац, кадетський корпус і храм. Міський собор у Сімферополі збудований за проєктом архітектора Л. Шарлеманя. Проте еллінська класика бездоганно втілена в Петропавлівському соборі Севастополя (1843, арх. В. Рульов), нагадуючи доричним ордером і периптером^{**} храм Тесея в Афінах. У Севастополі

---

^{*} Генеральний план передбачав комбінацію двох прямокутних вуличних мереж, викликану потребами транспортного сполучення. Більшість вулиць мали відкриту перспективу до моря, виділялись три головні паралельні магістралі: одна вела до початку приморського бульвару, друга – до монументу Рішельє, третя – це бульвар з двома ринковими площами.

^{**} Периптер – основний тип давньогрецького храму, прямокутний у плані і оточений зі всіх сторін колонами.

збудовано ще кілька пам'яток, відповідних давньогрецьким: дорична Графська пристань (1846, арх. С. Уотсон) та Морська бібліотека з вежею. Вежа нагадує Вежу вітрів у Афінах, яку прикрашають вісім барельєфів із зображенням на кожному міфічних посланців бога вітрів Еола у вигляді крилатої людини в польоті.

Нові вимоги до реконструкції міст, прагнення до ансамблю були застосовані у забудовах Полтави, Чернігова, Харкова, Києва, де класицизм залишив виняткові ансамблі та чимало різноманітних споруд, що визначило художній престиж міст. Тут чітко планувалися центральні площі, розширювалися та випрямлялися вулиці.

За винятком території фортеці, Полтава зазнала докорінної перебудови (1803–1811), що суттєво змінило її вигляд. Центром стала кругла площа (345 м²), до якої сходяться вісім вулиць. Домінанта всієї площі – монумент Слави. Це від нього вісім промінців-вулиць розбігаються на всі сторони світу. Високу мармурову колону тут встановили на честь 100-річчя перемоги над шведським військом. Весь ансамбль площі з навколишніми забудовами, що належить до найкращих ансамблів класицизму, спроектував М. Амвросимович. Більшість будинків, що оточують площу і на прилеглих вулицях побудовані за проектом арх. А. Захарова (1761–1811). Це будинки генерал-губернатора, губернатора, віце-губернатора, губернських присутніх місць, дворянського зібрання, а також Мало-російський поштамп (арх. Е. Соколов, 1809). Кадетський корпус – одна з найпізніших споруд на площі. Зведена в 1840 р. під керівництвом архітектора-художника Т. Бонч-Бруєвича.

У Харкові реконструкція розпочалася з визначенням головної площі – Соборної, біля Успенського собору, де сформувався адміністративний центр. Тут зокрема звели будинок генерал-губернатора Слобожанщини. Над стильовим вдосконаленням площі працював харківський архітектор П. Ярославський. Розбудовував місто професор архітектури Харківського університету Є. Васильєв, який проектував державні й приватні замовлення: будинки дворянського зібрання, поштамт, колегіум, головний корпус університету та приватні будівлі. Проектована ним дзвіниця Успенського собору (1820–1844 рр., висота 81 м) стала доміантою міста.

Наймасштабніше за генеральним планом (1787 р.) проводилась реконструкція Києва, провідним виконавцем якої був А. Ме-

ленський (1766–1833).^{*} До пам'яток класицизму цього часу належить Контрактовий дім (1815–1817, арх. В. Гесте).

Після А. Меленського губернським архітектором став П. Дубровський, продовжувач класицизму. Він затвердив новий генеральний план розбудови міста (1837), з'явилися площі та вулиці, зокрема паралельна до Хрещатика – Володимирська, а також нові, масштабніші споруди – Київський університет (1837–1843, арх. В. Беретті), Інститут шляхетних дівчат (1839–1843, арх. В. Беретті).

Буквальний шквал архітектури в стилі класицизму не загальмував традиційного будівництва, яке продовжувалося у дерев'яних церквах по всій території України, особливо в другій половині XVIII ст.

Порівняно з першою половиною XIX ст., коли класицизм залишався провідним і визначальним стилем, для другої половини XIX – початку XX ст. характерне зростання духовних і матеріальних запитів суспільства, що дівіше позначилося на масштабах будівництва.

З бурхливим розвитком виробництва, торгівлі, промисловості в Україні перед архітектурою поставали нові масштабні завдання. Загалом змінилося ставлення до міста, насамперед великих міст. Здійснювалася їх реконструкція, змінювалася мережа вулиць, зносились навіть забудовані квартали й ансамблі для вирішення економічно доцільних комунікацій. Приватна власність на землю в містах диктувала задоволення інтересів, смаків і потреб господарів, радше вигідних у функціональному відношенні всупереч художньому. Щоправда, приватний сектор дещо вносив хаос в архітектуру, а також простежувалась загальна безпорадність щодо питань будівництва. Під час спорудження будівель звертались до архітектури минулого: від античності, через Середньовіччя (неоготика, неороманіка) – до ренесансу і бароко, часто не розуміючи історичних умов виникнення запозичених форм. Звертались і до візантійських

---

^{*} Як губернський архітектор він упродовж 1799–1829 рр. сміливо втілював генеральну лінію на перетворення Києва, об'єднавши воедино три великі його райони – Старе княже місто, Поділ і Печерськ. Це перетворило Київ на сучасне європейське місто. А. Меленський визначив головну магістраль Києва – Хрещатик з прилеглими вулицями, які почав забудовувати, творчо використовуючи складний рельєф території.

та готичних стильових забарвлень. Відповідно архітектура цього часу мала складну стилістику, в якій перепліталися класичні форми історичних епох, що зумовило безсистемне змішування різних стилів – наслідування художньо-архітектурних форм із мистецтва минулого, або так званий еkleктизм (вибираючий). Еkleктиці властивий був процес «розумного вибору» того або іншого стилю. Такий стильовий підхід позитивно вплинув на естетичне піднесення міст, архітектурні художньо-стильові та образні пошуки. Такі споруди прикрашали міста.

Архітектура минулого вирішувала значно вужче коло завдань. Проте тепер будівництво за масштабом було грандіозніше, що не мало аналогій у минулому. Причому індустріальний і технологічний розвиток ставився вище від проблем краси. Будувалися фабрики, заводи, адміністративні й торгівельні споруди, вокзали, лікарні, спортивні й розважальні заклади, школи й виставкові зали, розкішні палаци й фінансові будинки, а також кладовища на периферії міста. Важливими були зміни в плануванні міст з урахуванням транспортних систем, поліпшення санітарних умов та побутових потреб.

Важливу соціокультурну функцію виконували парки та сади як місця для відпочинку і прогулянок. За поширеними в Європі початку XIX ст. проектами таким чином урбаністичний краєвид поєднували з фрагментами живої природи. В кожному місті та містечку першочерговим вважалось завдання засадження деревами пішохідних вулиць, створення садів і парків.

Мода на використання художніх стилів попередніх епох з дотриманням усіх стильових особливостей чи тільки декоративних торкнулась і приватних садиб. У селищі Червоне, що на Житомирщині, в середині XIX ст. збудовано в неоготичному стилі палац польського шляхтича А. Грохольського. Дещо пізніше цей палац перейшов у власність українського підприємця та благодійника М. Терещенка (1819–1903). У сусідньому з Червоним місті Андрушківка зберігся палац М. Терещенка. Збудований у другій половині XIX ст. у стилі неоренесанс, через перебудови він втратив свій автентичний вигляд. У 1894–1917 рр. в Немирові на замовлення М. Щербатової – останньої немирівської поміщиці було побудовано палац у неокласичному стилі (арх. Г. Грімер та Є. Крамарж).

У псевдовізантійському стилі в 1862–1882 рр. споруджено Володимирський собор (арх. І. Шторм і П. Спарро) у Києві. Розписували собор найкращі художники – В. Васнецов, М. Несторенко, М. Врубель, М. Пимоненко та ін. Зокрема, пензлю В. Васнецова належить центральна композиція храму «Богоматір із немовлям», композиція страшний суд та ін.

В ансамблі міст чільне місце посідали споруди театрів і музеїв. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з-поміж театральних споруд вирізняється формою архітектура оперних театрів низкою принципів елементів: склепінчасте покриття над партером, сцена і просценіум, галерея, фойє. Під впливом паризької «Гранд-Опери» в стильових нормах ренесансу, за проектом В. Шретера, збудована споруда Київського оперного театру (1898–1901). На той час сцена Київського оперного була найбільшою в Росії (ширина 34,3 м; глибина 17,2 м; висота 22,7 м). Театр мав системи парового опалення, кондиціонування повітря, прекрасне сценічне обладнання.

У 1884–1887 рр. австрійські архітектори Г. Гельмер та Ф. Фельнер спорудили оперний театр в Одесі, поєднавши в ньому ренесансні та барокові мотиви.

У тодішній Україні після Києва, Одеса і Харків – належали до найбільших за кількістю населення та значенням у торговельному, промисловому і культурному житті.*

---

* У другій половині XIX ст. Одеса швидко розросталась за рахунок численних заводів, фабрик (на 1910 р. їх налічувалось 430) та приросту населення. Все, що будувалося, мало підкреслено репрезентативний характер. А. Бернардацці – автор готелю «Брістоль» (1890) і нової біржі (1899). За проектом В. Шретера зведено вокзал (1879–1883), будувалося чимало громадських споруд і житлових будинків, які визначали розвиток міста в північному і західному напрямках. Тут споруджені цирк (1894), поштамт, критий ринок (1911), міська бібліотека (1907), розширилася будівля Одеського університету. Будували переважно в історичному стильовому напрямі архітектури міста, визначальною була класика.

Швидко зростав Харків, що зумовлювалося історично сформованою радіальною схемою вулиць з одним центром – Університетською гіркою, де розташовувались магістрат, Покровський собор, університет. Однак перспективи зростання міста визначав генеральний план 1890–1895 рр., розроблений групою архітекторів. Нерідко забудова велася всупереч планам.

Вагомий внесок у будівництво Харкова зробив провідний архітектор О. Бекетов, прибічник класичних стильових норм. Серед його споруд –

Популярним стає модерн, який дещо протиставлено історизму й еkleктиці. Велика увага приділялась опрацюванню функціональних питань, використанню нового будівельного матеріалу – залізобетону, металу, скла, кераміки. Відбулося створення системи конструктивних і художніх ознак нового архітектурного стилю, прагнення загального оновлення мистецтва, відмова від ордерної системи і будь-яких форм минулого.

Стиль модерн склався в умовах швидкого розвитку індустриального суспільства і піднесення національної свідомості. Розрізняють три різновиди стилю: чистий модерн, стилізаторський, раціоналістичний (у раціоналістичному закладені риси майбутнього функціоналістичного конструктивізму).

У модернізмі відбувалися важливі процеси осмислення нових художніх ідей, пошуку форм. Копіювалися природні форми, передусім рослинні з підкресленням їхньої динаміки – це в'юнки лінії, лілеї, очерет, цикламен, іриси. Орнамент був основним виразним засобом – криволінійний, пронизаний експресивним ритмом, переплетення, лінія якого несла духовно-емоційний і символічний зміст. Декор вільно komponувався на площинах, часто асиметрично. У конструктивних засадах нової архітектурної системи асиметрія визначала її виразну сутність.

Модерн набув поширення переважно у середовищі заможних власників палаців, котеджів, вілл, прибуткових споруд.

Раціоналістичний модерн (стриманий від декору) вирізнявся бездоганними пропорціями прорізів (вікна, двері), м'якими окресленнями вікон і балконів. У цьому стилі у Києві зведені споруда міської залізничної каси на Пушкінській вулиці (1912–1914, арх. О. Вербицький), критий Бессарабський ринок (1909–1912, арх. Г. Гай).

Найвідомішою спорудою Києва виконаною в стилі модерн є «Будинок з химерами» (1901–1903), який спроектував для себе геніальний архітектор В. Городецький (1863–1930). Він перетворив будівництво свого помешкання на авантюрну історію: для початку обрав кручу, яку всі вважали цілком непридатною для жодного будівництва; потім використав цілком новітній для тих часів

матеріал – бетон; нарешті, сам будинок перетворив на химерну казку в камені. Химери на цьому будинку, що дивують нас своєю загадковістю, майстерно виконав з бетону за рисунками В. Городецького відомий на той час італійський скульптор Е. Саля (Сала). Внутрішній інтер'єр відзначався винятковим шиком, адже собі архітектор залишив десятикімнатну квартиру (площа 380 м²), а решту сім (на шести поверхах будинку) винаймали київські багатії.

За проектами В. Городецького в Києві споруджено: в неокласичному стилі приміщення для міського музею (1897–1899, сьогодні Національний художній музей України); у неготичному стилі римокатолицький храм св. Миколая (1899–1909), скульптор Е. Саля та ін.

Значно модерн відобразився у спорудах центру Харкова: на Николаївській і Павлівській площах зводилися банківські й житлові споруди, будівлі Міської думи, ломбарди (1908), страхові товариства, готель «Версаль» (1915); на вулицях Сумській і Пушкінській багатоповерхові доходні споруди. Центральний район відповідно розвивався, як фінансовий і культурний центр міста.

У багатьох містах тодішньої України модерн набув національних рис, запозичуючи мотиви з народного дерев'яного будівництва – форми дахів, віконних і дерев'яних прорізів, майолікові вставки з національною орнаментикою й інші декоративні елементи народного мистецтва.

До Першої світової війни з національними рисами будувались лікарні, школи, деякі споруди в Миргороді, Чернігові й інших містах. Окрасою Полтави став будинок Полтавського губернського земства (1905–1909; автор художник-архітектор В. Кричевський). Згодом В. Кричевський цими засадами керувався у спорудах Києва.

Архітектуру глибоко народну за своєю сутністю реалізовано в споруді школи імені І. Котляревського в Полтаві (1903–1905; арх. Є. Сердюк, М. Стасюков). У такому стилі 1913 р. за проектом архітектора К. Жукова споруджено художнє училище в Харкові, згодом – художню школу в Вовчанську. За ескізами художника О. Слатьона зведено будинок Миргородського курорту з високою вежею перед входом (1914–1917) та школу в Млинцях (1909–1911). У стилі національного модерну будували в Катеринославі, Чернігові та ін.

Крім модерну, на початку ХХ ст. важливим стильовим керунком був неокласицизм, викликаний прагненням до архітектури

високої художньої виразності. Неокласицизм заохочувався в спорудах державних установ, банків, для створення величних будівель. Це явище було типово російське, воно не мало будь-яких зарубіжних виявів.

Про неокласицизм в Україні засвідчує незначна кількість споруд: Київ – Педагогічний музей і Ольгінська гімназія (1911; арх. П. Альошин), Харків – Сільськогосподарський і Мечніковський інститути (1911–1914; арх. О. Бекетов), Дніпропетровськ – Дитячий пансіон (1914–1915; арх. О. Красносельський).

У малярстві на межі XVIII–XIX ст. на зміну бароковим мотивам приходить класицизм. Серед жанрів домінує портрет. До європейського рівня портретний жанр піднесли українські художники Д. Левицький (1735–1822) та В. Боровиковський (1757–1825). Д. Левицький сприймав козацький портрет як образ героїчного минулого і тодішніх прагнень незалежності. У портретах В. Боровиковський утвердив свідоме ставлення до життя, він зберіг піднесений погляд на людину і захоплення реальною природою.

Велике значення для розвитку українського живопису, зокрема портретного, мала творчість російського художника В. Тропініна (1776–1857). Він створив реалістичні портрети подільських селян-кріпаків – «Дівчина з Поділля», «Українець», «Хлопчик з соплікою» та ін.

Органічне поєднання людини з природою прозвучало в творчості В. Штен-берга (1818–1845).^{*} Вихований у душі класицизму, він проникнувся романтичною концепцією природи і став типовим представником романтизму.

Живописні твори, в яких любовно змальована природа України, залишив художник, ініціатор визволення Т. Шевченка і його друг І. Сошенко (1807–1876). Це картини «Продаж сіна на березі Дніпра», «Біля річки», «Хлопчики-рибалки». Його перу належать пейзажі та ікони.

На добу Романтизму припадає і становлення як художника Т. Шевченка, діяльність якого ослабила засилля академізму. У час творчої діяльності Т. Шевченка і пізніше активно розвивались такі

---

^{*} В. Штенберг навчався в Петербурзькій академії мистецтв у класах К. Брюллова та М. Воробйова. Під час навчання товаришував з Т. Шевченком. В. Штенберг розкрив красу українського села в картинах «Садиба Г. Гарновського в Качанівці» (1837), «Вулиця на селі» (1837–1838) та інших.

жанри як портрет, краєвид, побутова картина.* Його талант яскраво виявився у галузі станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури. Він досконало володів технікою акварелі, олії, офорта**, рисунка олівцем і пером.

На розвиток українського мистецтва помітно вплинула творчість російського художника І. Рєпіна (1844–1930), який народився в м. Чугуєві (Слобожанщина). Враження дитинства давали йому творчу наснагу впродовж усього життя. Він написав відомі картини

---

* Т. Шевченко одержав ґрунтовну фахову освіту в Санкт-Петербурзькій академії мистецтв у майстерні К. Брюллова. Т. Шевченко – автор понад 1 тис. творів образотворчого мистецтва. З них близько 450 творів періоду заслання і це попри заборону писати і малювати, 350 з яких присвячені природі Казахстану, життю та побуту казахів. На жаль, не збереглося понад 165 його творів. Провідним жанром мистецької творчості Т. Шевченка був портрет. У цьому жанрі художник створив понад 130 робіт. У 1860 р. за серію офортів за творами К. Брюллова й автопортрети Т. Шевченко удостоєний звання академіка гравірування.

Перший твір Т. Шевченка, що вирвався із академічних пут був «Автопортрет» (1840). За оцінкою авторів праці «Українське мистецтво», цей твір за складністю змісту, свіжим композиційним рішенням і сміливістю вкладених ідей не має в українському та російському малярстві аналогів.

Його славетна «Катерина» (1842) намальована подібно до народних картин, де кожен елемент зображення є символом. Центральна постать картини уособлює Україну; дуб – її силу та непокору. Для утвердження романтизму цей твір мав велике значення. Т. Шевченко одним із перших правдиво змалював життя і побут селян-ства («На пасіці», 1843 р., «Селянська родина», 1843 р.). У 1844 р. вийшов перший випуск серії офортів «Живописна Україна», яку художник задумав як періодичне видання про історію, народний побут, звичаї, природу, історичні пам'ятки. У 1845 р. аквареллю намальовані картини «Богдана церква в Суботіві» та «Будинок І. Котляревського в Полтаві». Центральне місце посідає офорт «Дари Богданові і українському народові» (1844).

Автопортрети Т. Шевченка 1843 р. і 1845 р. позбавлені романтичного захоплення і наближені до реалізму. В ескізі «Розп'яття» (1850) трагічна тема набула іншого змісту і не стільки узалежнювалась від його власних переживань, скільки розкривала програму романтизму – це свобода духу, свобода творчих можливостей, вільний розвиток людини, визволення від будь-якого сковування і поневолення. У неволі Т. Шевченко малював портрети, краєвиди, побутові сцени, просякнуті поетичністю і тонкою емоційністю.

** Офорт – різновид гравюри на металі, отриманий методом гравіювання «аквафорта». На металевій дошці голкою роблять малюнок, а заглиблення елементів зображення посилюють травленням металу кислотами, витравлені місця наповнюють фарбою і на спеціальному станку віддруковують на зволоженому папері.

на українську тематику – «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880), «Вечорниці» (1881), портрет Т. Шевченка (1888), «Гопак» (1930, незакінчена).

Багатогранною та масштабною була постать С. Васильківського (1854–1917), званого українського пейзажиста, чудового майстра історичного, монументального живопису та портрета (понад 3 тис. картин). Однією з найвідоміших є «Козацька левада» – пейзаж-картина, сповнена оптимістичного настрою.

Провідним художником у національному живописі був М. Пимоненко (1862–1912). У 1901 р. він – один з організаторів Київського художнього училища. Неперевершено відтворював працю, побут й звичаї селянства. У 1910 р. за картину «Гопак» одержав міжнародну премію.

Батальна тема посіла провідне місце в творчості М. Самокиша (1860–1944). Серед намальованих ним робіт до Першої світової війни особливо відомі з часів російсько-японської війни: «Після бою, забутий», «Сутичка роз'їздів».

Над розробленням художніх творів історичної та побутової тематики активно працював І. Їжакевич (1864–1962). Низку високохудожніх творів створив видатний художник-колорист О. Мурашко (1875–1919). Він надавав перевагу неоромантичній історичній тематиці («Похорон Кошового») та захопленню тогочасної публіки імпресіонізмом («Портрет Н. Некрасової», «Дівчина в червоному капелюшку» та ін.).

Видатним художником, творчість якого розвинулась на початку XX ст., був Ф. Кричевський (1879–1947). Він разом з братом В. Кричевським у 1905 р. організував Всеукраїнську мистецьку виставку, що продемонструвала духовну єдність західноукраїнських і наддніпрянських митців.

На початку XX ст. діяли видатні художники, які плідно працювали в галузі модерністського живопису. Серед них К. Малевич (1878–1935), який належав до художників-авангардистів. Перші картини виконані ним у імпресіоністичній манері, світлій кольоровій гамі «Жінка з квіткою» (1903). Експресіоністичний напрям у галузі живопису розвивали талановиті українські художники світового рівня О. Богомазов (1880–1930) «Львівська вулиця у

Києві» (1914), Г. Нарбут («Алегорія на зруйнування Рейнського собору», 1914 р.).

Скульптура кінця XVIII – першої половини XIX ст. в Україні розвивалась під впливом класицизму. Найвидатнішим представником високого класицизму на схід від р. Збруч був Іван Мартос (1754–1835). Йому належать надгробки генерал-фельдмаршалу П. Рум'янцеву-Задунайському (1797–1805), що стоїть в Успенському соборі Києво-Печерської лаври та К. Розумовському (1803–1805) в Батурині. Він автор пам'ятника Дюку Рішельє в Одесі (1823–1829).

Для скульптури другої половини XIX – початку XX ст. характерна світоглядна й стильова тенденція переходу з класицизму в академізм та реалізм.

У Києві 1853 р. на мальовничому березі Дніпра за проектом скульптора В. Демут-Малиновського (1779–1846) й архітектора К. Тона спорудили пам'ятник князю В. Великому. Завершив спорудження пам'ятника П. Клодт. Це бронзова статуя висотою 4,5 м, яка встановлена на п'єдесталі висотою 16 метрів.

У дні святкування 900-річчя хрещення Русі (липень, 1888) у Києві відбулося урочисте відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому, автором якого був російський скульптор М. Микешин (1835–1896).

Помітне місце в українській скульптурі займає Л. Позен (1849–1921). Особливо широкого громадського резонансу набуло відкриття пам'ятника І. Котляревському (1903). Портретне погруддя встановлено на високому постаменті складної форми, який прикрашають три горельєфні композиції на теми творів письменника: «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник».

Поширеним було пластичне оздоблення в архітектурі класицизму та модерну. У цій сфері активно працював скульптор Ф. Балавенський (1864–1943). У його творчому доробку є серія класичних статуй у Києві: «Милосердя», «Життя», «Любов», «Медицина» – на порталі іподрому (1915–1916, тепер адміністративний будинок). У реалістичній манері він виконав понад 20 скульптурних портретів Т. Шевченка, портрети М. Лисенка, І. Котляревського, надмогильне бронзове погруддя корифея українського театру М. Кропивницького (1914, Харків).

6.2. Національна культура на західноукраїнських землях

Культура українського народу в складі Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорська) наприкінці XVIII – на початку XX ст. розвивалась у складних умовах. У Східній Галичині українців на кінець XVIII ст. було 74,3 %, на Буковині – 73,7 %, на Закарпатті – 61,9 %. Найпотужніше українська культура себе проявляла на території Східної Галичини з центром у Львові. Втім її розвиток, великою мірою залежав від австрійсько-українсько-польських взаємин. Оскільки у внутрішній політиці австрійський уряд використовував менш економічно, суспільно та політично організовані нації як інструмент протидії та стримування громадсько-політичної активності більш суспільно та політично організованих націй. У цьому контексті українці об'єктивно поступались суспільно-політичній організації та економічній потужності поляків. Відповідно все зводилось до того, що поляки визначали умови розвитку та характер відносин з українцями, а часто й ігнорували українські інтереси. Загалом у цій системі австрійсько-українсько-польських координат збереження українцями власної культурної та релігійної ідентичності було ціною, за яку віденський уряд купував прихильність українців і стримував активність поляків.

6.2.1. Освіта та наука

З утвердженням австрійської влади на західноукраїнських землях «русинська» (українська) спільнота стала предметом особливої турботи австрійського абсолютизму. У 1770–1780-х рр. імператриця Марія Терезія (1717–1780) та її син Йосиф II (1741–1790) скасували низку дискримінаційних положень стосовно некатолицького населення, які діяли за часів Речі Посполитої. Греко-Католицька Церква була підпорядкована державі, а священники за статусом були прирівняні до державних службовців. Було вжито спеціальних заходів щодо піднесення освітнього рівня священників. У 1774 р. при церкві св. Варвари у Відні засновано греко-католицьку семінарію для навчання українського духовенства (Барбареум), а в 1783 р. переведено до Львова.

16 листопада 1784 р. у Львові урочисто відкрито Львівський університет. У перші десятиліття навчання велось німецькою та латинською мовами. У 1825 р. було відкрито кафедру польської мови і літератури. З часом польська мова стала мовою викладання в університеті. Після того, як 27 квітня 1869 р. польська мова спеціальним розпорядженням імператора була визнана як офіційна в усьому краї, розпочалася поступова полонізація Львівського університету.*

З 1787 р. до 1809 р. при теологічному факультеті діяв український інститут «Студіум рутенум» з дворічними курсами українською мовою. Інститут був призначений для підготовки кандидатів на посади греко-католицьких священників і складався з двох відділів: філософського (термін навчання 2 роки), де вивчали логіку, етику і метафізику, математику, фізику; богословського (5 років), мав у своєму складі шість кафедр (церковної історії, єврейської мови і герменевтики Старого Завіту, грецької мови і герменевтики Нового Завіту, догматики, морального богослов'я, церковного права).

Реформи М. Терезії та Йосифа II мали незворотну дію принаймні щодо формування еліти з новим освітнім і культурним рівнем.

Слід пам'ятати, що в першій третині XIX ст. у Східній Галичині центром національної культури був не Львів, а Перемишль, де в 1816 р. під опікою перемишльського єпископа М. Левицького (1774–1858) організувався «гурт українських греко-католицьких священників для поширення письма, просвіти і культури серед вірних». Серед них, І. Лаврівський (1773–1846) та І. Могильницький (1778–1831). До основних надбань і заслуг І. Лаврівського належить відкриття капітульних бібліотек у Львові і Перемишлі, укладення «Українсько-польсько-німецького словника». І. Могильницький у Перемишлі в 1817 р. створив перший у Галичині дяко-вчительський інститут – своєрідна педагогічна школа-інтернат. У 1823 р. написав

---

* У 1870 р. польською мовою викладали 13 предметів, німецькою – 46 латинською – 13 і українською – 7. 4 липня 1871 р. імператор Франц Йосиф I видав розпорядження про скасування обмежень на читання лекцій польською і українською мовами на юридичному і філософському факультетах. Уже в 1906 р. польською мовою читали 185 предметів, німецькою – 5, латинською – 14 і українською – 19.

українською мовою «Граматику язика славено-руського», а в 1829 р. вступ до цієї роботи «Відомості о руськім язичі», у якій визнав українську мову самобутньою східнослов'янською мовою. Стараннями цих людей відкривались і початкові школи.

На початку 1830-х рр. центром національно-культурного життя стає Львів. Це пов'язано з виходом на арену молодого покоління творчої еліти, так званих «будителів», вихованців Львівської семінарії: М. Шашкевича (1811–1844), Я. Головацького (1814–1888) та І. Вагилевича (1811–1866). Організувавши літературне об'єднання «Руська трійця» (1833–1837), вони взяли за спасіння українського фольклору, який на той час був на межі забуття. Для цього організовувались експедиції селами Галичини, Буковини та Закарпаття. На відміну від старшого покоління, яке було тісно пов'язане з церковними традиціями і старослов'янською мовою, вони прагнули впровадити в тогочасну літературу народну мову.

Після смерті М. Шашкевича національне життя на західноукраїнських землях дещо притихло. Оскільки духовенство, яке було схильне до консерватизму, не наважувалось більш радикально діяти в розвитку української культури.

Формально в рамках сформованої системи суспільно-політичних координат викладання в початкових школах українською мовою не заборонялося. Однак у Східній Галичині насаджувалися польські, в Закарпатті – угорські, а в Північній Буковині – румунські школи. Наприклад, у Східній Галичині 1890 р. працювало 4250 класів з польською мовою навчання і лише 2250 – з українською. Гіршою була справа з суто українськими школами. У Львові першу народну школу з українською мовою викладання відкрили в 1877/1878 н. р. Це була чотирикласна змішана школа, але в четвертому класі хлопці та дівчата навчались окремо.

8 липня 1886 р. засновано другу змішану українську чотирикласну народну школу імені М. Шашкевича (сучасна загальноосвітня середня школа № 34 м. Львова). На прохання керівництва школи фундаторами шкільної бібліотеки виступили товариства «Просвіта», Українське педагогічне товариство, «Товариство імені Шевченка». У 1892/1893 н. р. у Львові при вчительській семінарії відкрили українську дівочу чотирикласну школу, але за навчання в цій школі треба було платити.

Велике національно-просвітне та видавниче значення мало товариство «Просвіта», яке за підтримки українського громадсько-політичного діяча Ю. Лаврівського (1819–1873) * відкрито 8 грудня 1868 р. Ініціатором та першим головою «Просвіти» став А. Вахнянин. На початку 1870 р. Ю. Лаврівського обрали головою «Просвіти», цю посаду обіймав до травня 1873 р. До основних заслуг Ю. Лаврівського зараховують те, що він, будучи в той час віце-маршалком Галицького Сейму, ініціював ухвалу рішення про постійне державне фінансування товариства. Одночасно Ю. Лаврівський спромігся добитися видання за державні кошти майже всіх українських гімназійних підручників. Напередодні Першої світової війни «Просвіта» налічувала 77 філій, близько трьох тисяч читалень та понад 130 тисяч членів.

Середніми загальноосвітніми школами в регіоні були гімназії та реальні училища. До 1887 р. існувала одна українська гімназія у Львові. Пізніше на території Східної Галичини відкрито ще чотири українські гімназії (у Перемишлі, Коломиї, Тернополі та Станіславі**) і паралельні українські класи в польських гімназіях у Бережанах та Стрию. Окрім того, на 1910 р. в краю існувало 67 державних гімназій.

У боротьбі за освіту українці засновують у першій декаді ХХ ст. чотири приватні гімназії в Копичинцях, Яворові, Городенці, Рогатині. Зокрема, в Галичині працювало 7 чоловічих і 3 жіночі учительські семінарії, всі двомовні (польсько-українські). Не було державних українських професійних шкіл. Тільки в 1908 р. для організації планового господарського навчання організовано «Господарську школу» в с. Миловані, біля Станіслава, а в 1911 р. заходами «Просвіти» у Львові постала «Торговельна школа» з дворічним курсом навчання.

Здобуття класичної вищої освіти забезпечували два університети: Львівський*** і Чернівецький (1875 р.).

---

* У енциклопедіях, довідковій літературі вказано, що рік народження Ю. Лаврівського – 1821 р., на надгробній плиті (родинна гробниця Лаврівських на Личаківському кладовищі – п. 56) – 1819 р.

** Сучасний Івано-Франківськ.

*** У Львівському університеті до кінця ХІХ ст. діяло три факультети: юридичний, філософський і теологічний. Найбільше українців навчалось на

Наявність українських наукових інституцій у Львівському університеті була результатом доволі активної та наполегливої громадсько-політичної боротьби, що сконцентрувала увагу на українській мові. Прояви цієї боротьби стали очевиднішими під час революційних подій 1848 р., відомих як «Весна народів». 2 травня 1848 р. у Львові була створена перша українська політична організація Головна Руська Рада, яка хоч і стояла на позиції лояльності до австрійського уряду, оголосила, що галицькі українці є частиною великого українського народу на схід від р. Збруч. Серед найбільших здобутків слід назвати з'їзд української інтелігенції «Собор руських учених» (19 жовтня 1848 р.), відкриття у Львівському університеті кафедри української мови та літератури (1848) під керівництвом Я. Головацького та наукового товариства «Галицько-руська матиця» (1849).

Кафедра української мови та літератури під керівництвом Я. Головацького в 1848–1867 рр. фактично стала першим українським науковим осередком в університеті. До речі, у 1858–1859 рр. Я. Головацький займав посаду декана філософського факультету, а в 1862–1864 рр. – ректора університету.

У жовтні 1869 р. згідно з політикою унормування українсько-польських відносин українські депутати Галицького крайового сейму внесли законопроект, у якому в разі позитивного голосування передбачалось вільне використання української чи польської мов у

теологічному факультеті, хоча вдавалось вступати і на інші факультети. Зокрема випусником юридичного факультету був громадсько-політичний діяч Ю. Лаврівський (1819–1873), військово-політичний діяч Д. Вітовський (1887–1919) та десятки інших. Випусниками філософського факультету були Я. Головацький, І. Франко та ін. Серед науковців у галузі природничо-математичних наук плідно працював В. Левицький (1872–1956), який у 1893 р. надрукував першу працю з вищої математики українською мовою.

Юридичний факультет був провідним в університеті як за кількістю студентів та викладачів, так і за державними пріоритетами. У листопаді 1891 р., після тривалих зволікань, австрійський імператор Франц Йосиф I (1830–1916) видав розпорядження про відкриття медичного факультету, що й відбулося урочисто 9 вересня 1894 р. Упродовж другої половини XIX ст. тривала боротьба за право жінок відвідувати університетські студії. У 1897 р. жінкам було дозволено навчатися на філософському факультеті, а в 1900 р. – на медичному факультеті та відділі фармацевтики. Жінки неодноразово вимагали дозволити їм навчатися на юридичному факультеті, але уряд не підтримав цього.

відносінах з автономною та урядовою владою. До того ж, зберігався статус польської мови як урядової. В освітній галузі законопроект передбачав: перетворення Академічної гімназії у Львові на сповна українську; створення українських паралельних класів у Перемишльській, Станіславській, Самбірській, Бережанській та Тернопільській гімназіях; викладання деяких предметів у Львівській політехніці українською мовою; перетворити Львівський університет на двомовний (з польською і українською мовою викладання) і відкрити українські кафедри на правничому та філософському факультетах; у місцевостях з мішаним населенням встановити обов'язковим вивчення двох крайових мов у всіх середніх навчальних закладах. Втім цей законопроект через польську більшість у сеймі таки не прийняли.

У Львівському університеті лише наприкінці XIX ст. відкрито кілька українських кафедр, зокрема в 1894 р. кафедру всесвітньої історії на чолі з М. Грушевським. Напередодні Першої світової війни в університеті діяло 10 українських кафедр. Хоча в політичній боротьбі українські громадсько-політичні сили доволі активно розвивали ідею відкриття українського університету в Австро-Угорській імперії.

З 4 листопада 1844 р. важливим науково-освітнім осередком Галичини стає Цісарсько-королівська технічна академія – сучасний Національний університет «Львівська політехніка».*

---

* У перші роки діяльності Академії у Львові в її складі функціонували (з 1847–1848 н. р. – трирічний) технічний відділ, однорічний торговий відділ, а також реальна школа з дворічним терміном навчання. Працювали кафедри фізики й природознавства, вищої математики й механіки, технічної хімії. Навчання здійснювалось німецькою мовою, хоча пізніше перейшли на польську.

З роками академія здобуває визнання як осередок якісної технічної освіти та науки. У 1851 р. кафедру математики очолив українець Л. Жмурко (1824–1889), який став одним із перших творців так званої львівської математичної школи. У 1871 р. академія отримала права вищого навчального закладу. Було створено три факультети: інженерії, архітектури, технічної хімії, а в 1877 р. – машинобудівний. 8 жовтня 1877 р. академію перейменували на «Політехнічну вищу школу». До речі, день перед цим у політехніці відбулася перша на теренах Австро-Угорської імперії публічна лекція із демонстрацією нового винаходу – телефону. Серед відомих українських професорів та викладачів, які працювали в цей час у політехніці слід відзначити: О. Волощак (1835–1918) – завідувача кафедри зоології, ботаніки й товарознавства; Ю. Гірняка (1881–1970) – дослідника хімічної кінематики, автора українського підручника з хімії для гімназій

Підготовка науково-педагогічних кадрів у системі класичних університетів України була важливим напрямом формування вітчизняної педагогічної освіти XIX – початку XX ст. У цей період розроблено та апробовано ефективні форми, методи і шляхи науково-педагогічної підготовки професорсько-викладацького складу, сформовано типову структуру педагогічного корпусу вищих навчальних закладів та відповідну сфєрахію вчених звань і ступенів. Постійне зростання чисельності кваліфікованих університетських викладачів, посилення їхнього науково-педагогічного та світоглядного рівнів створювало необхідні передумови для розвитку національної педагогічної думки.

Особливе культурне значення мало заснування в 1873 р. Літературно-наукового «Товариства імені Шевченка». Засновниками товариства були письменник та громадський діяч О. Кониський (1836–1900), Є. Милорадович (1830–1890) із роду Скоропадських (поміщиця з Полтавщини), колишній член Кирило-Мефодіївського братства Д. Пильчиков (1821–1893). Статут товариства, який за дорученням громади склали Д. Пильчиков та М. Драгоманов, галицьке намісництво затвердило 11 грудня 1873 р. Перші загальні збори відбулися 4 червня 1874 р. Головою товариства обрали К. Сушкевича (1840–1885), видавця першого повного «Шевченкового Кобзаря» (1867).

У перші 20 років свого існування товариство обмежувалось завданням передбаченим статутом – літературною та видавничою діяльністю. Зокрема видано близько 20 книжок, серед них чотиритомну історію української літератури О. Огоновського, твори Т. Шевченка в чотирьох томах, твори С. Руданського в семи книгах та інше. У 1880-х рр. товариство розпочало випуск українських книжок для гімназій. Засновники товариства прагнули розширити спектр діяльності, створивши потужний науковий осередок, що міг би стати предтечею національної академії наук. З ініціативи

(1914), фізика, громадського діяча, викладача у Кам'янець-Подільському університеті, одного із засновників Українського таємного університету у Львові; Ю. Медведського (1845–1918) – його тричі обирали ректором політехніки, він започаткував дослідження в галузі мінералогії й петрографії Прикарпаття; І. Левинського (1851–1919) – архітектора, творця української течії львівської сецесії.

О. Кониського, О. Барвінського та В. Антоновича цю пропозицію винесено для обговорення в квітні 1890 р. Заручившись підтримкою членів товариства, ініціативна група підготувала проект нового статуту, який схвалили 13 березня 1892 р. З цього часу товариство стало називатися «Науковим товариством імені Шевченка» (НТШ). Воно набуло чіткої структури і складалося з трьох секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природничо-лікарської.

З 1892 р. почали виходити «Записки НТШ» – основний друкований орган товариства, редактором якого з 1895 р. став М. Грушевський, котрий за рік до того приїхав з Києва до Львова. Його зусиллями випуск журналу збільшився з одного до шести разів на рік. Крім «Записок НТШ», товариство видавало спеціалізовані збірники секцій, праці комісій та ін. Для інформування наукової спільноти про роботу організації чотири рази на рік виходили «Хроніки» українською та німецькою мовами. У 1893 р. О. Кониський заклав бібліотеку, подарувавши близько 400 книжок. Цей приклад наслідувала вся українська культурна громада. У 1895 р. М. Грушевський налагодив обмін книжками з іншими науковими установами. У результаті цього бібліотека НТШ стала однією з найбільших українських книгозбірень. З 1893 р. інтенсивно почав поповнюватися музей товариства.*

---

* У 1897 р. НТШ очолив М. Грушевський. Прагнучи поставити товариство на академічні рейки, він у 1898 р. змінив статут. У новому статуті було закладено поділ на дійсних членів – осіб високої наукової кваліфікації та звичайних членів, які не мали особливих заслуг перед наукою, але бажали нею займатися. Перші 32 дійсні члени НТШ (12 у першій секції, 10 – у другій і 10 – у третій) були обрані на загальних зборах 1 червня 1899 р., згодом дійсних членів обирали секції і додавали їхні кандидатури на затвердження. Лише дійсні члени мали право обіймати керівні посади, що забезпечувало ведення справ на належному науковому рівні. Членами НТШ обиралися також іноземні вчені. Першими з них стали відомий хорватський філолог Ватрослав Ягич (1838–1923) та російський історик літератури Олександр Пипін (1833–1904).

Уведення в дію статуту 1898 р. надало наснаги усім секціям НТШ. Історико-філософська секція, очолювана М. Грушевським, згуртувала в своїх лавах відомих українських істориків С. Томашівського, І. Джиджору, І. Крип'якевича, М. Кордубу, В. Герасимчука, І. Кревецького, О. Терлецького. У 1895 р. М. Грушевський очолив створену ним у межах секції археографічну комісію, яка мала видавати літописи та хроніки, матеріали з історії літератури, етнографії, юриспруденції, церкви та освіти в Україні. З 1895 р. почали

виходити серії «Джерела до історії України-Руси» та «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури». Перебравши на себе в 1894 р. випуск «Руської історичної бібліотеки», НТШ опублікувало цінні монографічні праці В. Антоновича, О. Єфименка, М. Костомарова, Я. Шульгіна, І. Линниченка та ін.

У історико-філософській секції працювали археологічна (Я. Пастернак, Ю. Полянський, І. Раковський та ін.) і статистична (С. Баран, М. Гехтер, С. Дністрянський, В. Дорошенко, М. Лодзинський, Я. Шульгін та ін.) комісії. Саме в цей період коштом НТШ почали виходити фундаментальні праці М. Грушевського «Історія України-Руси», «Розвідки і матеріали до історії України-Руси», завдяки яким він став найвідомішим істориком України. У 1904 р. у Санкт-Петербурзі М. Грушевський надрукував статтю «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій сформулював концепцію самостійного розвитку українського історичного процесу.

Вагомими були досягнення НТШ у галузі філології, зокрема літературознавства. У цій царині наук провідне місце зайняв І. Франко (1856–1916). У 1899 р. він очолив філологічну секцію, до якої входили О. Огоновський, О. Кониський, К. Студинський, М. Возняк та ін. З 1899 р. почав виходити «Збірник філологічної секції НТШ».

До складу етнографічної комісії, головою якої став В. Гнатюк (1871–1926, з 1898 р. – генеральний секретар НТШ), входили Ф. Вовк, І. Франко, Ф. Колесса. Комісія провела низку антрополого-етнографічних досліджень, результати яких друкувалися в «Етнографічному збірнику» та «Матеріалах до української етнології». В. Гнатюк навколо комісії зосередив кілька сотень збирачів фольклору. Вони надсилали йому свої записи, які в його упорядкуванні друкувалися у «Етнографічному збірнику» (22 томи) та «Матеріалах до українсько-руської етно-логії» (12 томів). Підсумком багаторічних етнографічних експедицій стала підготовлена В. Шухевичем (1849–1915) фундаментальна п'ятитомна монографія «Гуцульщина» (1899–1908), в якій висвітлено етнографічну характеристику гуцулів.

До складу математично-природничо-лікарської секції ввійшли 54 члени, керівником обрали природознавця, філолога і письменника І. Верхратського (1846–1919). Серед членів секції були представники різних наукових напрямів: математики В. Левицький, П. Огоновський, К. Глібовицький; хімії І. Горбачевський, Р. Залозецький; фізики І. Пуллой, М. Пильчиков. Їхні наукові досягнення є вагомим внеском у світову науку.

У 1898 р. при секції створено лікарську комісію, головою якої обрали Ш. Сельського (1852–1920), а заступником С. Озаркевича (1861–1916) – відомі медики та громадські діячі. Праці членів лікарської комісії друкувалися українською мовою в «Збірнику математично-природничо-лікарської секції», спеціальними випусками «Лікарська частина». Твори медиків, як і інших природознавців НТШ, – математиків, хіміків, фізиків, що публікувалися у «Записках» та «Збірнику», звернули увагу наукової громадськості на недосконалість тогочасної української наукової термінології. Це розуміли насамперед самі автори наукових робіт, що і пояснює активну роботу І. Верхратського, В. Левицького, І. Горбачевського та інших членів секції над

В історії української науки і культури НТШ – яскравий приклад добровільного наукового об'єднання, яке вирішувало проблеми гуманітарних та природознавчих напрямів. До утворення в Києві Українського наукового товариства (1907), НТШ відіграло роль неформальної національної академії наук. Створена в 1918 р. Українська Академія Наук запозичила від нього організацію, структуру і високий рівень досліджень.

У роки Першої світової війни важливу роль у збереженні і розвитку української культури відіграла перша національна військова формація – легіон Українських січових стрільців (УСС). На початку 1915 р. при легіоні було відкрито «Пресову квартиру», завданням якої було збереження матеріалів з історії УСС та об'єднання людей з літературно-мистецьким хистом. При Коші УСС діяла бібліотека, курси для неписьменних, стрілецька гімназія, відбувалися періодичні читання лекцій з історії України тощо.

Пресова квартира розгорнула інтенсивну роботу в фотографії, малярстві, музиці, скульптурі та різьбярстві. Серед художників у рядах УСС були: О. Курилас, випускник Краківської академії мистецтв, – намалював близько двох сотень стрілецьких портретів; Л. Гец – автор численних акварелей і малюнків; О. Сорохтей – художник-карикурист.

У літературі УСС розвивали спогади та нариси: В. Дзіковський («Різдвяні свята УСС 1914», «З внутрішнього життя Українського січового війська»), Р. Купчинський («На Галич!»), Д. Вітовський («Похорон стрільця»), М. Угрин-Безгрішний («Живі картини...») та ін. Серед поетів-усусів особливо плідно працювали Р. Купчинський, А. Лотоцький, Л. Лепкий.

У середовищі УСС розвивалась і видавнича справа: «Вісник Пресової квартири УСС», «Антологія стрілецької творчості», збірка пісень – «Стрілецьким шляхом. 1914–1916» та інші видання.

Особливо впливала просвітня робота, яку УСС впродовж 1914–1918 рр. проводили в Закарпатті, Галичині, Волині, Наддніпрянщині та Буковині. У цьому контексті УСС відновлювали діяльність «Просвіт», «Рідної школи».

створенням спеціальних наукових термінів, укладанням словників, написанням оригінальних українських підручників.

6.2.2. Література, театр і музика

У Галичині ознаки нової літератури активно формували члени «Руської трійці», – М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, на Закарпатті – О. Духнович (1803–1865), а на Буковині – Ю. Федькович (1834–1888). Хоча такого літературного сплеску, як на українських землях, у складі Російської імперії не доводиться спостерігати.

Захоплені народною творчістю та героїчним минулим українців і, перебуваючи під впливом творів передових слов'янських діячів, «Руська трійця» укладає першу рукописну збірку поезії «Син Русі» (1833). У 1834 р. підготували до видання фольклорно-літературну збірку «Зоря», в якій збиралися надрукувати народні пісні, твори членів гурту, матеріали, що засуджували іноземне гноблення і прославляли героїчну боротьбу українців за своє визволення. Проте цензура заборонила її публікацію, а упорядників збірки поліція взяла під пильний нагляд.

Стараннями «Руської трійці» було видано альманах «Русалка Дністрова» (1837 р., Будапешт), який, замість язичія, впровадив живу народну мову. Вступне слово М. Шашкевича до альманаху було своєрідним маніфестом культурного відродження західноукраїнських земель. Втім поширення «Русалки Дністрової» заборонили. Лише близько 250 із 1000 примірників упорядники встигли продати, подарувати друзям і зберегти для себе, решту конфіскували.*

---

* Матеріал альманаху поділений на чотири частини: перша частина – фольклористична («Пісні народні») відкривається науковою розвідкою І. Вагилевича «Передговор к народним русским пісням», за якою подавано зразки дум, обрядові, історичні та ліро-епічні пісні, записані в різних районах краю; друга частина – оригінальні твори видавців – «Складання», куди ввійшли ліричні поезії М. Шашкевича («Згадка», «Погоня», «Розпука», «Веснівка», «Туга за милою», «Сумрак вечерний»), його ж оповідна казка «Олена», дві поеми («Мадей» та «Жулин і Калина») І. Вагилевича і наслідування народної пісні «Два віночки» Я. Головацького; третя частина – «Переводи» – сербські народні пісні в перекладах М. Шашкевича і Я. Головацького та уривок із чеського «Корольдвірського рукопису»; четверта частина – це історико-літературний розділ «Старина» (з передмовою М. Шашкевича), де опубліковані історичні та фольклорні твори, діловий документ, бібліографічну відомість про слов'янські й українські рукописи, що зберігаються в Онуфріївському монастирі Львова та рецензію М. Шашкевича на етнографічну розвідку Й. Лозинського «Рускоє весіле».

Помітне місце в літературному житті Західної України XIX ст. посідає письменник, громадський і політичний діяч, греко-католицький священник А. Могильницький (1811–1873). Літературну популярність він здобув завдяки поемі «Скит Манявський» (перша частина вийшла в 1849 р., остання – в 1852 р.). У ній йшлося про велич давньоруського Галича, описувалася краса Карпат і стародавня слов'янська міфологія. Відомою є його балада «Русин-вояк» (1849).

На увагу заслуговує галицький поет, письменник, драматург, політичний діяч, журналіст, видавець та греко-католицький священник І. Гушалевич (1823–1903). 1848 р. у Перемишлі вийшла перша його збірка віршів «До моєї батьківщини», у 1852 р. він публікує другу збірку поезій «Квіти з Наддністрянської левади», а в 1881 р. виходить у світ третя збірка «Галицькі відголоси». Опублікував текст «Слова о полку Ігоревім» з примітками і передмовою, в якому доводив справжність пам'ятки.

Письменник романтичного напрямку Ю. Федькович (1834–1888) був одним з найпомітніших творців української культури на Буковині. Серед його поетичних збірок виділяють «Поезії» (1862), «Поезії» (1862–67), «Поезії» (3-й том 1867–1868), «Дикі думки» (1876) та ін. Найвдалішою є його історична драма «Довбуш», яку ставили на сценах галицького і буковинського театрів.

У 1870–1890-х рр. розкрився талант І. Франка (1856–1916) – поет і прозаїк, драматург і літературний критик, історик і теоретик літератури, творець новітньої української преси, перекладач, письменник, громадсько-політичний діяч тощо. Це людина, яка поєднувала багатогранність літературних, наукових та суспільних інтересів з новаторством і масштабністю загальнолюдської проблематики. Він один із небагатьох у світі авторів, який вільно писав трьома (українською, польською, німецькою) мовами, а перекладав з 14 мов. Літературна і наукова спадщина І. Франка багата і різноманітна. Вона становить близько п'яти тисяч публіцистичних та наукових творів.*

---

* І. Франко автор поезій, які увійшли до збірок «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Измарагд» (1897), «Із днів журби» (1900); збірників оповідань «Галицькі образки» (1885), «У поті чола» (1890) та ін. Серед його найвідоміших творів – вірші «Каменярі» (1878), «Вічний революціонер» (1880), «Не пора, не пора...» (1880, згодом став одним із національних гімнів); поема «Мойсей» (1905); повісті «Борислав сміється» (1881), «Захар Беркут»

На кінець XIX ст. припадає становлення когорти талановитих письменників і поетів: В. Стефаника (1871–1936), О. Кобилянської (1863–1942), Л. Мартовича (1871–1916), М. Черемшини (1874–1927).

Західноєвропейський модерністичний напрям у літературі характерний для творчості П. Карманського (1878–1956), В. Пачовського (1878–1942), О. Луцького (1883–1941) та інших. У 1907 р. вони організували гурток «Молода муза», який оприлюднив свій маніфест, що містив критичні зауваження щодо реалізму в літературі.

З 1860-х рр. з літературою тісно був пов'язаний український театр, який в Галичині почав співіснувати з австрійським і польським. Ініціатором, автором статуту та основним сподвижником відкриття українського народного театру у Львові був Ю. Лаврівський. У кінці 1861 р. йому вдалось відкрити українське товариство «Руська бесіда», при якому мав діяти театр. Для цього при товаристві створено театральний відділ, який працював над підготовкою репертуару і акторського колективу. Під опікою відділу діяв аматорський театр. Основу аматорського театру склали студенти Львівської духовної семінарії. Вони, крім постановки вистав, з ініціативи Ю. Лаврівського, займалися перекладами з німецької і польської мов літературних, драматичних творів на українську.

Дозвіл на відкриття театру при «Руській бесіді» було надано в лютому 1864 р., з умовою, що керівництво подбає, щоб на рік ставилось не менше 40 вистав. Управління театром було доручено режисеру О. Бачинському (1833–1907), який приїхав до Львова на запрошення театрального відділу з Житомира в кінці 1863 р. У Житомирі він був директором польського театру. Офіційне

(1883), «Основи суспільності» (1895), «Для домашнього вогнища» (1897), «Перехресні стежки» (1900); драма «Украдене щастя» (1893), казка-поема для дітей «Лис Микита» (1890). З-під його пера вийшло кілька десятків історичних праць, публікацій джерел, рецензій тощо. Зокрема, перша в українській історіографії праця у жанрі історичної біографії «Життя Івана Федоровича та його часи» (1883). За своє життя І. Франко пройшов складну світоглядну еволюцію. У другій половині 1890-х рр. перейшов від заперечення до повної підтримки ідеї політичної самостійності України (рецензія 1896 р. на книгу Юліана Бачинського «Україна irredenta» та стаття «Поza межами можливого» 1900 р.). Окрему епоху в розвитку української літератури становить проза і драматургія І. Франка. Використавши здобутки світової класики, письменник збагатив українську прозу новою проблематикою та образами.

відкриття першого українського народного театру в Західній Україні відбулось 7 березня 1864 р.*

Широке визнання здобули Буковинський народний театр (1897 р.), організатором і керівником якого був актор І. Захарко, та Гуцульський театр (1910 р.), заснований Г. Хоткевичем (1877–1938).

З середини ХІХ ст. розгорнув діяльність галицький композитор М. Вербицький (1815–1870). Особливо плідною була його творчість у галузі хорової та театральної музики. Він був одним із перших композиторів-професіоналів у Галичині, автор хорових вокальних, інструментальних творів, серед яких: оперети «Гриць Мазниця», «Школяр на мандрівці» (1849); мелодрама «Підгоряни» (1864); хори «Заповіт», «Поклін», «Думка»; 12 симфоній-увертюр (1855–1865), солоспіви, два полонези, вальс. У 1863 р. написав музику на вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» (з 1992 р. – Державний гімн України).

Значна роль у становленні композиторської школи, музичних і співацьких товариств у Галичині належала А. Вахнянину (1841–1908): у 1891 р. заснував товариство «Боян», яке в Галичині до 1939 р. мало 25 філій; 1901 р. у Львові засновує «Союз співацьких і музичних товариств», на основі якого в 1903 р. відкрив Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка (на 1939 р. у Галичині працювало 19 філій). А. Вахнянин брав участь у нотно-видавничій справі, виступав у пресі зі статтями на музичні теми, був організатором і

---

* Урочисту частину відкриття театру розпочав привітальним «Прологом» відомий галицький літературознавець, перший історик української літератури О. Огоновський (1833–1894). Театральне життя розпочато виставою «Маруся» за повістю Г. Квітки-Основ'яненки в постановці О. Бачинського, а основу театральної трупи склали актори аматорського театру. 5 травня 1864 р. О. Бачинський поставив виставу «Назар Стодоля». На початку 1870 р. рішенням Галицького крайового сейму театр перейшов на державне забезпечення. У виборі репертуару колектив театру орієнтувався на твори кращих драматургів України. Для підвищення професійного рівня театральних вистав багато зробив М. Кропивницький, який 1875 р. працював режисером театру «Руської бесіди» у Львові. Багато зусиль для піднесення театральної культури доклав І. Франко. У 1905 р. до Львова прибув М. Садовський, який запросив працювати сюди зірку української сцени М. Заньковецьку й згуртував у театрі інших талановитих акторів. Крім того, на цій сцені почав робити перші професійні кроки Лесь Курбас. Український народний театр товариства «Руська бесіда» ставив опери «Запорожець за Дунаєм» (1881), «Різдвяна ніч» (1890).

диригентом багатьох аматорських хорів. У доробку А. Вахнянина опера «Купало» (1870–1892) та багато вокальних творів.

На початку XX ст. у Львові розпочав творчу діяльність С. Людкевич (1879–1980) – визначний український композитор, музикознавець, фольклорист і педагог. У 1905 р. виходить у світ перша частина його знаменитої кантати-симфонії «Кавказ» (на слова Т. Шевченка), у якій композитор оспівав борців за національне визволення, створив образ нескореного народу. Він автор праці «Галицько-руські мелодії» (1906), сприяв піднесенню музичної культури, зокрема працюючи в музичному товаристві «Боян» і Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка.

Крім того, український музичний рух концентрувався в хорах і музичних гуртках при різних товариствах та спеціальних музичних установах. Серед них церковні хори, хорові та музичні гуртки культурно-просвітніх товариств «Руська бесіда», «Просвіти» (у 1891 р. до статуту внесли пункт про культивування музики і співу), «Муза», музичні гуртки парамілітарних товариств «Січ», «Сокіл» та «Пласт».

За межами Львова найактивнішими осередками музичного життя були Стрий, Дрогобич, Станіславів та Коломия. До речі, у Станіславові в 1902 р. було відкрито першу в Галичині українську музичну школу.

На Буковині першим фаховим українським композитором був С. Воробкевич (1836–1903). Він написав музику майже до сотні власних віршованих творів, що й донині фігурують як народні пісні, поклав на музику понад 20 віршів Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича, опрацьовував чимало народних пісень, створив понад 200 хорових композицій. 1877 р. він видав перший буковинський альманах «Руська хата». Вірш С. Воробкевича «Мово рідна, слово рідне», покладений на музику автором, став хрестоматійним. Він створив чимало віршів та пісень для дітей («Рідна мова», «То наші любі, високі Карпати», «Веснянка», «Осінь»). Після поїздки до Києва (1874) С. Воробкевич написав два чоловічі хори «Цар-ріка наш Дніпро» та «Я родився над Дніпром, отому я козак».

Світове визнання здобули славетні співаки О. Мишуга (1853–1922), С. Крушельницька (1872–1952), М. Менцинський (1875–1935). Відомий виконавець, тенор з Галичини О. Мишуга виступав

на оперних сценах Львова, Києва, Варшави, Петербурга, Берліна, Відня, Лондона. Мав дружні стосунки з відомими культурно-громадськими діячами Наддніпрянщини – М. Лисенком, М. Старицьким, родиною Косачів. Виступав популяризатором української музики і пісні. Живучи за кордоном і успішно гастролюючи по багатьох країнах світу, О. Мишуга віддавав великі кошти на розвиток національної культури, допомагаючи М. Павлику та І. Франкові. Великі пожертви надавав музичному інституту ім. М. Лисенка та робітничій бурсі у Львові.

Гордістю української культури є творчість видатної оперної співачки С. Крушельницької. Після закінчення Львівської консерваторії (1893) вона стала солісткою оперного театру у Львові, підвищувала свою майстерність (школу бельканто) в Мілані, у Відні вивчала оперну творчість Р. Вагнера, виступала в оперних театрах Варшави, Санкт-Петербурга, Парижа, Неаполя, Генуї, Мілана та інших міст світу. У 1894–1923 рр. майже щороку виступала з концертами у Львові, Тернополі, Стрию, Бережанах, Збаражі, Чернівцях та інших містах. Товаришувала з І. Франком, М. Павликом, О. Кобилянською, М. Лисенком та багатьма іншими культурними діячами Галичини і Наддніпрянщини.*

Тенор М. Менцинський, який закінчив Львівську консерваторію, був найкращим у Європі виконавцем головних партій в операх композитора Р. Вагнера. Взагалі у свій час він вважався феноменом оперного співу. Виступав в оперних театрах Німеччини, Швеції, Франції, Італії. М. Менцинський був щирим пропагандистом української піснетворчості й музичної культури в кращих театрах Європи.

---

* С. Крушельницька мала лірико-драматичне сопрано, її голос був феноменальним за силою звучання, величиною діапазону (брала близько трьох октав), оригінальністю тембру, бездоганністю дикції, зрозумілим було кожне слово, здавалося, що вона не співає, а говорить. У неї був колосальний репертуар: 63 партії з 61 опери, сольні номери з творів кантатно-ораторіального жанру, численні камерно-вокальні твори, опрацювання народних пісень, які виконувала восьми мовами. Успіхи С. Крушельницької на оперних сценах світу були успіхом і визнанням української музики й мистецтва.

6.2.3. Архітектура, малярство та скульптура: від класицизму до модерну

У архітектурі початок цього культурно-історичного періоду позначений домінуванням класицизму. У Галичині сакральна архітектура не зазнала якогось піднесення. Класицистичні храмові споруди відсутні на Тернопільщині та Івано-Франківщині. Кілька таких споруд збережено на Львівщині, дві з них – монастирські, започатковані у XVIII ст., де поєднані риси пізнього бароко та класицизму: Юр'ївська церква та келії Василянського монастиря у Червонограді і Воздвиженський костел у Новому Милятині.

Архітектура класицизму Львова не вирізнялась масштабністю чи будь-яким творчо-оригінальним рішенням і, опинившись у складі Австрійської монархії, була зорієнтована переважно на Відень. Поступово Львів набував вигляду сучасного європейського міста. Мода класицизму торкнулася фасадів будинків старого центру Львова – площі Ринок. Чимало будинків перероблено із застосуванням нової декорації на місці попередньої ренесансної або барокової.

До яскравих зразків класицизму Львова відноситься колишній Осолінеум (тепер Наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника) – двоповерховий будинок складної конфігурації, асиметричний у плані, центральний вхід представлений відкритою арочною галереєю на коринфських півколонах першого поверху, завершеного трикутним фронтоном. До його спорудження в 1827–1844 рр. долучились архітектори П. Нобіле та Ю. Бем. Винятковою красою наділений боковий вхід лівого крила, побудований у 1844 р. за проектом Ю. Бема. Це висунутий вперед чотириколонний портик, гармонійно пов'язаний з куполом старої каплиці.

Престижною спорудою Львова, в межах панівного стилю, була ратуша, яку звели 1827–1835 рр. на місці старої, ще позначеної готикою і ренесансом. Авторами проекту були львівські архітектори Ю. Меркель, Ф. Трешер, А. Вондрашка. Чотириповерховий, квадратний у плані будинок, з внутрішнім двором і масивним ризалітом центрального фасаду вирішений без будь-яких прикрас, у стриманих формах класицизму.

У стилі класицизму в 1837–1842 рр. у Львові спорудили міський театр (сьогодні Український академічний драматичний

театр ім. М. Заньковецької). Театр будувався за проектом архітектора Л. Піхля і вважався тоді одним з найбільших у Європі.

Крім цих пам'яток, до класицизму зараховують гробницю-мавзолей (1812) родини Дунін-Борковських на Личаківському кладовищі. Каплиця нагадує ідеальну форму античного храму.

До класичної скульптури Львова належать чотири скульптури на пл. Ринок (Нептун, Амфітрита, Артеміда та Адоніс), що встановлені в 1793 р. і втілюють ідеал вільної та прегарної людської особистості (скул. Г. Вітвер). Це перші у Львові майже оголені натури. Шедевром Г. Вітвера вважається скорботний меморіальний пам'ятник К. Яблоновської (1806 р.) в Катедральному соборі. У стилі класицизму виконана чавунна ваза (1839 р., скул. Б. Торвальдсен), що розташована на початку центральної алеї парку ім. І. Франка у Львові.

В архітектурі складну стилістику розкрила еkleктика*, стиль, який понятійно часто підмінюють визначенням стилізація. Проте, на відміну від еkleктики, стилізація запозичувала з мистецтва минулих епох цілісність стилю, і така стилізація має узагальнену назву – історизм. У будь-якому стилізованому творі наявна еkleктичність, що виконує другорядну роль. На думку авторів праці «Українське мистецтво», другу половину XIX ст. правильніше буде характеризувати «періодом еkleктики».

У Галичині, переважно у Львові, працювали вихованці Віденської академії. Паралельно формується львівська група талановитих архітекторів, частина з яких стали професорами архітектурного факультету політехніки у Львові. Їхні проекти плану забудови міста почали перетворювати Львів у великий адміністративний і культурний центр Галичини. Відтак, за час перебування в складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії Львів дещо втратив середньовічну замкненість і перетворився на європейське місто з широкими бульварами, вулицями, багатоповерховими будинками.**

---

* Еkleктика – змішування, поєднання різних стилів, ідей, поглядів тощо.

** В останній чверті XIX – на початку XX ст. закінчилося формування нового центру Львова: проспект Свободи, площа Адама Міцкевича, проспект Тараса Шевченка (створений на місці давнього оборонного валу і руслу р. Полт-

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. група львівських архітекторів збудували наймасштабніші споруди адміністративного, культурного, навчального призначення, переважно в ренесансно-бароковому стильовому вирішенні.

У стильових нормах ренесансу та бароко за проектом архітектора З. Горголевського (1845–1903) побудовано Оперний театр у Львові (1897–1900), відкритий триарковою лоджією імпозантний фасад, оздоблений фронтоном і численними алегоричними скульптурами П. Війтовича, А. Попеля, Т. Баронича, Ю. Марковського та Ю. Белтовського. Окрасою сцени є декоративно-тематична завіса «Парнас» відомого академіка малярства Г. Семирадського.

У стилі неоренесансу працював у Львові архітектор Ю. Гохбергер (1840–1905). Серед його проектів особливо вирізняється грандіозна споруда Галицького крайового сейму (1877–1881), де виступаючий портик з лоджією завершує аттик (тепер – Львівський національний університет ім. І. Франка).

У стилі французького ренесансу побудовано палац Потоцьких (1889–1890; арх. Ю. Цибульський).

У спорудах, проєктованих Ю. Захаревичем, дотримано стильового монізму. Автор творчо поєднував у естетичному зовнішньому вигляді споруди стильові особливості ренесансу з новими містобудівними завданнями. Так він спроектував будинок Галицької ошадної каси (1891; тепер – Музей етнографії та художнього промислу), а в стилі високого відродження головний корпус Львівської політехніки (1873–1877). Споруда політехніки акцентована виступаючим коринфським портиком.

Скульптор Л. Марконі, що доклав чимало зусиль до пластичного оздоблення багатьох будівель, виступив як архітектор разом з Ю. Яновським у спорудженні Художньо-промислового музею (1895–1903; тепер – Національний музей). Будинку надані риси пізнього ренесансу, що особливо стильово розкрито у вестибюлі та сходовій клітці з верхнім світлом.

ви). Вали колись називали Гетьманськими, але після того як Полтву забетонували і заховали в підземні колектори, тут був прокладений пішохідний бульвар з посадженими обабіч каштанами та кленами. Місто швидко розрослося в північно-західному і південному напрямку, з'явилися нові вулиці та кілька площ.

Зі зверненням до ренесансу і бароко збудовано готель «Жорж» (1901) та Будинок учених (1897), проекти розробили віденські архітектори Г. Гельмер і Ф. Фельнер.

У неготичному стилі в 1903–1907 рр. за проектом архітектора Т. Таловсько-го збудовано костел св. Єлизавети.

На Буковині нові архітектурні риси отримали Чернівці. У середині XIX ст. у середовищі чернівецьких вірмен споруджено церкву св. апостолів Петра і Павла (1869–1875). Архітектор Й. Главка оригінально поєднав елементи романського, візантійського і готичного стилів. Справжньою візиткою віденської сецесії (модерн) у Чернівцях стала будівля вокзалу (1906–1909). Найхарактернішою ознакою модерну є облаштований у центральному об'ємі портал із вітражами, каркас якого виготовлений зі сталі.

У стилі віденської сецесії в 1905 р., за проектом Г. Гельмера і Ф. Фельнера, побудовано міський театр (сьогодні – Чернівецький обласний український музично-драматичний театр ім. Ольги Кобилянської).

Справжньою архітектурною візитівкою Чернівців є резиденція православних митрополитів Буковини і Далмації (1864–1882) – автор проекту Й. Главці. Ансамбль резиденції складався з трьох монументальних корпусів: головного, духовного й пресвітерії. Серед приміщень головного корпусу незмінне захоплення викликає Синодальний зал 100 м на 70 м, який оздоблений мармуром.

Модерна архітектура Західної України з урахуванням народного мистецтва гуцулів і бойків розвивалася досить успішно у Львові, Кам'янці-Бузькій, Дрогобичі, Коломиї, Трускавці та інших містах.

Модерн у Львові мав віденське забарвлення – сецесія, з характерним перебільшенням декоративних прикрас: будинок філармонії, 1907, арх. В. Садловський; торгова палата на проспекті Т. Шевченка, 1907–1910, арх. А. Захаревич; будинок № 3 по вул. Коперніка, 1909, арх. А. Захаревич та ін. Сецесія у Львові має значну перевагу в архітектурі початку XX ст., що засвідчують вулиці академіка Богомольця, академіка Павлова, Глибока, Валова та інші.

Ініціатором сецесії з національним забарвленням був архітектор І. Левинський, який працював з архітекторами Т. Обмінським, О. Лушпинським, В. Нагірним. Він збудував виняткові за

красою споруди, прикрашені орнаментом і формами, запозиченими з народного мистецтва й архітектури. Найкраща з них – споруда страхового товариства «Дністер» у Львові (1905). Ця група архітекторів спорудила в 1914–1916 рр. будинок Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка (тепер музичне училище). За проектом І. Левинського в 1906–1908 рр. споруджено бурсу Українського педагогічного товариства (тепер корпус Українського національного лісотехнічного університету).

Серед пам'яток промислового будівництва Львова відзначимо будівлю Головного вокзалу (1904; арх. В. Садловський). У його спорудженні використали найкращі досягнення початку XX ст.: електричне освітлення і вентиляція, центральне опалення, перші в Україні електричні ліфти та матричні годинники. Це при тому, що у місті, на момент відкриття вокзалу, працювала лише одна малопотужна електростанція. Одним з інженерних досягнень було ажурне перекриття перонів, яке завдяки нанесеній на нього емульсії світилося вночі.

Відомою пам'яткою архітектури є Кам'яний міст у Ворохті (1894–1895).

Академізм як напрям, співіснуючи з реалізмом, домінував у скульптурі Галичини та Волині. У руслі академізму в Галичині й Волині працювали Х. Сосновський, В. Бродський, К. Островський, Л. Марконі, А. Попель, Т. Ригер, П. Війтович, С.-Р. Левандовський, Г. Кузневич, М. Бринський та ін.

Традиційно академічний стиль характерний для творчості Л. Марконі (1835–1899). Створена ним скульптурна група на головному корпусі політехніки символізує інженерію, архітектуру, механіку. За моделями Л. Марконі скульптор А. Попель виконав алегоричні статуї – «Європа», «Азія», «Америка», «Африка». Вони розміщені в нішах бокових фасадів львівського готелю «Жорж».

Вагомий внесок у скульптуру львівського академізму зробив Т. Ригер (1841–1913). У 1880-х рр. виконав серію скульптур для будинку Галицького крайового сейму. Центральний аттик фасаду вінчає алегорична група із трьох фігур – «Галичина. Вісла. Дністер» і дві композиції біля входу – «Праця», «Творчість».

Алегоричні скульптури П. Війтовича (1862–1936) «Торгівля» і «Праця» прикрашають фасад Львівського залізничного вокзалу.

Значний обсяг скульптурних робіт виконав для Оперного театру. Серед них крилаті символічні бронзові фігури на центральному фронтоні: «Геній трагедії», «Геній музики», «Слава».

До відомих скульпторів цієї доби належить М. Паращук (1878–1963). Вагомим здобутком його творчості у співавторстві з А. Попелем став високохудожній пам'ятник польському поетові А. Міцкевичу (1905).^{*} Крім того, він виконав скульптурні портрети В. Стефаніка, С. Людкевича (1906), Т. Шевченка (1912), І. Франка, М. Лисенка (1913).

Малярство цієї доби розпочинає класицизм. Найпочесніше місце належить художнику Л. Долинському (1745–1824). Художник відмовляється від візантійського духу, таємничості атмосфери, канонічності типажу, хоча ще зберігав іконографічну схему. У 1780-х рр. Л. Долинський розписував собор св. Юра у Львові: образи «Христос», «Богородиця», пророків та апостолів. У 1807–1810 рр. здійснював оздоблення Успенської церкви Почаївського монастиря. Ця діяльність охоплювала величезну кількість об'єктів: іконостас, головний і бічні вівтарі, численні композиції на тему «чудес Христа» та монастирських легенд. Л. Долинський працював у стилі класицизму, прагнучи до ясності та розуміння.

Романтизм у малярстві представлений переважно портретами. Популярним був штамп, а не глибоке вивчення життя. На західноукраїнських землях не зазнав диференціації лише портрет вищого духовенства, зберігши станові й стильові риси ідеалу минулого століття.

Романтичний період у Галичині ознаменувався влаштуванням у Львові великих художніх виставок, які стали новим явищем у культурному житті. Ці виставки відбулись в 1837 р. і 1847 р.

Починаючи з середини XIX ст., на західноукраїнських землях розвивається реалістичне мистецтво. Фундатором цієї школи стали українські художники К. Устиянович (1839–1903) і Т. Копистинський (1844–1916). Їхня творчість охоплює церковні розписи, композиції на старозавітні та євангельські теми, портрети, історичні й побутові сцени, краєвиди. К. Устияновича хвилювала доля народу,

---

^{*} А. Попель виконав центральну частину пам'ятника, а М. Паращук колону та постамент.

насамперед галицьких українців. Він намалював картину «Шевченко на засланні», портрет «Юліан Лаврівський» та ін.

Кінець XIX ст. позначений втратою позицій академічного напрямку. Нові художні явища культивувалися в реформованій Краківській академії красних мистецтв (1895), де вчилися І. Труш (1869–1941), О. Новаківський (1872–1935), М. Сосенко (1875–1920) та багато інших західноукраїнських митців.

На початку XX ст. провідне місце зайняв І. Труш. У 1898 р. у Львові організував «Товариство для розвою руської штуки», а в 1905 р. організує «Товариство прихильників української літератури, науки і штуки» та журнал «Артистичний вісник». Того ж року ініціював відкриття першої художньої виставки у Львові. Для НТШ намалював портрети І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка, Лесі Українки.

У 1913 р. до Львова переїхав український художник імпресіоніст О. Новаківський. У 1913 р. заснував у Львові художню школу, що стала відомим осередком малярської культури в Західній Україні. До творів цього періоду належать картини «Діти» (1905), «Коляда» (1907–10), «Весна» (1909), «Автопортрет» (1911) та ін.

Отже, з кінця XVIII ст. і до початку XX ст. розвиток української культури залежав від багатьох чинників: завершення формування модерної української нації, ускладнення соціальної структури, політизації суспільного життя, посилення тиску державних структур, переплетення з культурними впливами інших народів (поляків, австрійців, росіян та інших) тощо. Всі ці чинники залишили помітний відбиток у культурі цього періоду. Попри це українська культура в межах двох імперій розвивається як культура одного народу. Позитивні зрушення відбулися в галузі освіти. Проте відсоток неписьменного населення на українських землях залишався ще доволі високим, до того ж надто відчутними в освітній галузі були асиміляційні процеси – русифікація, полонізація, румунізація та мадяризація. У сфері науки позитивні зрушення йшли по лінії концентрації інтелектуального потенціалу в наукових центрах і товариствах, координації досліджень, ефективного обміну інформацією. Це, своєю чергою, дало можливість вченим, які працювали в Україні досягти світового рівня. Розвиток літератури характе-

ризується різноманітністю художніх напрямів, індивідуальних стилів письменства, появою нових тем і проблематики, ускладненням художніх форм, політизацією літературної творчості тощо. В українському театрі цієї доби уживаються тенденції побутовізму, романтизму, сентименталізму, реалізму тощо. Формується школа режисури та акторської гри, виникають театральні аматорські колективи, з'являються високохудожні драматичні твори. У музиці та живописі стверджуються принципи романтизму, реалізму та народності, а в архітектурі розвинулись класицизм, еkleктика та модерн. Отже, незважаючи на територіальну роз'єднаність, український народ у XIX – на початку XX ст. розвивав національну культуру, утверджував свою самобутність та засвідчував причетність до європейського цивілізаційного простору.

Питання для самоконтролю

1. Особливості національного культурно-історичного розвитку на українських землях у складі Російської імперії.
2. Особливості національного культурно-історичного розвитку на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.
3. Стан загальної освіти серед українського населення Росії.
4. Вища освіта на українських землях у складі Росії.
5. Розвиток науки в Україні впродовж XIX – на початку XX ст.
6. Українська література кінця XVIII – першої половини XIX ст.: представники та художні особливості.
7. Українська література другої половини XIX – на початку XX ст.: представники та художні особливості.
8. Вплив Валуєвського циркуляру та Емського указу на культурні процеси в Україні.
9. Становлення та розвиток українського театру.
10. Розвиток архітектури на українських землях у складі Росії.
11. Скульптура та малярство в українській культурі (кінець XVIII – початок XX ст.).
12. Стан вищої освіти на західноукраїнських землях.
13. Місце та роль українського громадського руху в розвитку культури.
14. Становлення та розвиток української науки на західноукраїнських землях (наприкінці XVIII – на початку XX ст.).
15. Театральне життя та музика в Західній Україні.
16. Пам'ятки архітектури, скульптури та малярства на західноукраїнських землях.

Найважливіші факти

1782 р. – завершено будівництво найбільшого палацового комплексу України в класичному стилі – палацу С. Потоцького в с. Тульчин.

1787–1809 рр. при Львівському університеті працював український інститут «Студіум рутенум».

1796 р. – споруджено парк «Софіївка».

1799–1803 рр. – спорудження палацу К. Розумовського в Батурині.

1798 р. – видання трьох частин поеми І. Котляревського «Енеїда».

1805 р. – заснування Харківського університету.

1819 р. – заснування Київської духовної академії.

1834 р. – заснування Київського університету.

1833–1837 рр. – діяльність літературного об'єднання «Руська трійця» (І. Ваги-левич, Я. Головацький та М. Шашкевич).

1837 р. – видання «Руською трійцею» в Будапешті альманаху «Русалка Дністрова».

1839–1843 рр. – спорудження в стилі класицизму головного корпусу Київського університету (арх. В. Беретті).

1814–1861 рр. – життя і творча діяльність Т. Шевченка.

1840 р. – вийшла перша збірка поезії Т. Шевченка «Кобзар».

1844 р. – відкриття у Львові Цісарсько-королівської Технічної академії.

1848 р. – відкриття у Львівському університеті кафедри української мови та літератури.

1856–1916 рр. – життя та творча діяльність І. Франка.

1862 р. – П. Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна».

1862 р. – співак і композитор С. Гулак-Артемівський написав першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм».

1863 р. – Валуєвський циркуляр призупинив офіційне використання та друк на українській мові книг.

1864 р. – у Львові відкрито перший український народний театр.

1868 р. – у Львові створено товариство «Просвіта».

1873 р. – засновано «Товариство імені Шевченка».

1875 р. – в Чернівцях відкрито університет.

1876 р. – Емський указ імператора Олександра II заборонив ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, ставити театральні вистави і проводити публічні читання.

1871–1913 рр. – життя та творчість Лесі Українки.

1872–1952 рр. – життя та творчість відомої української оперної співачки С. Крушельницької.

1873–1877 рр. – спорудження головного корпусу Львівської політехніки (арх. Ю. Захаревич).

1882 р. – М. Кропивницький у Єлисаветграді з учасників аматорських гуртків створив професійну театральну трупу в складі М. Старицького, М. Заньковецької, І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського, М. Садовського, М. Садовської-Барілотті та ін.

1884–1887 рр. – спорудження оперного театру в Одесі (арх. Г. Гельмер та Ф. Фельнер).

1897–1900 рр. – спорудження оперного театру у Львові (арх. З. Горголевич).

1898–1901 рр. – будівництво Київського оперного театру (проект В. Шретера).

1903 р. – відкрито у Львові Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка.

1905 р. – спорудження в стилі сецесії з національним орнаментом страхового товариства «Дністер» у Львові (арх. І. Левинський).

1908 р. – І. Мечніков одержав Нобелівську премію.

1911 р. – вийшов твір М. Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Розділ 7

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В 1917–1939 рр.

- 7.1. Національна культура в період Української революції 1917–1921 рр.: напрями та досягнення
- 7.2. Особливості розвитку культури в радянській Україні
  - 7.2.1. Освіта, наука, література та мистецтво на тлі політики «українізації» 1920-х рр.
  - 7.2.2. Згортання українізації. «Розстріляне відродження»
- 7.3. Національна культура на західноукраїнських землях у 1920–1930-ті рр.

7.1. Національна культура в період Української революції 1917–1921 рр.: напрями та досягнення

Початок Першої світової війни (1914–1918) українські національні сили Австро-Угорської та Російської імперій, як і більшості бездержавних націй Європи, зустріли з ідеями національно-політичного самовизначення та надією на їхнє утвердження на всіх етнічних землях після завершення війни. Проте, в площині практичної реалізації, ці сили стали заручниками сформованої впродовж XIX – початку XX ст. системи взаємовідносин, у контексті якої поза культурною сферою були відсутні спільні позиції, які б відповідали історичному виклику і сприяли політичному та територіальному об'єднанню української нації. У зв'язку з цим фактично непрогнозований початок Української національної революції на Наддніпрянщині, крім декларативних заяв з березня 1917 р. до листопада 1918 р., не призвів до публічного діалогу та консолідації провідних суспільно-політичних сил для вироблення єдиного зовнішньо- та внутрішньо-політичного курсу та утвердження засад української державності по обидва береги р. Збруч.

Поза цим, утворена 4 березня 1917 р. в Києві Українська Центральна Рада, на тлі Лютневої революції в Російській імперії, задекларувала курс на досягнення національно-територіальної автономії. У межах цього курсу передбачалась велика праця і на ниві відродження української мови, відкриття національних освітніх закладів та

українізації існуючих, відкриття культурно-просвітніх та мистецьких закладів, об'єднань, бібліотек, періодичних видань, видання художньої та навчальної літератури, розвиток науки, мистецтва тощо. Навколо цих ініціатив об'єдналась значна частина української творчої еліти, меценатів та всіх небайдужих. Після усунення в квітні 1918 р. Центральної Ради цей курс підтримав гетьман П. Скоропадський.

Передусім основні зусилля були спрямовані на освіту. За статистичними даними, на початок 1917 р. в Україні нараховувалось 19 568 загальноосвітніх шкіл, 1 678 000 учнів і 46 739 вчителів, а з 35 млн. українців більше як 75 % не вміли читати. Чинна система майже на 70 % була русифікована, а тисячі вчителів-чоловіків було мобілізовано на fronti Першої світової війни.

Початок українізації освіти пов'язаний зі створеною в березня 1917 р. при Центральній Раді шкільної комісії, яку очолив відомий громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник, перекладач і один із засновників Центральної Ради І. Стешенко (1873–1918). Комісія ініціювала проведення 5–6 квітня I-го Всеукраїнського педагогічного з'їзду. За результатом роботи з'їзду при Центральній Раді було створено Шкільну Раду. У губерніях та повітах передбачалось засновувати українознавчі бібліотеки, відкривати інструкторські курси для навчання лекторів та літні вчительські курси, видавати підручники для народної школи, розробити українську термінологію з арифметики, географії і граматики.

6–7 серпня 1917 р. II Всеукраїнський педагогічний з'їзд підтримав рішення I-го.

Вже з вересня 1917 р. українізація охопила навчальний процес. Відповідно російська мова як один з предметів вводилася з третього року навчання. Вивчення української мови, літератури та історії стало обов'язковим в усіх середніх школах та гімназіях.

Упродовж травня-липня 1917 р. проходив процес перебудови російських шкіл на україномовні та заснування нових навчальних закладів для того, щоб юнаки та дівчата здобували початкову, середню і технічну освіту. За цей час у великих та губернських містах – Полтави, Харкова, Чернігова, Херсона та інших відкрили 40 українських гімназій. У Києві з 60 шкіл 15 перейшли на українську мову викладання.

Однак процес українізації освіти проходив дуже складно, давалось у знаки більш як двохсотлітнє перебування в складі Російської імперії. У результаті доводилось стикатись з не дуже прихильним, а часто і ворожим, ставленням до цього процесу з боку населення України, а особливо в багатонаціональних районах.*

Для проведення реформи школи гостро не вистачало вчителів, а в багатьох районах України їх не було зовсім. Частково для вирішення цієї проблеми навесні 1917 р. по Україні відкривались спеціальні курси. До цієї справи долучили українські гімназії, кафебри педагогічних інститутів та університетів, «Просвіту» та інші організації. На прохання І. Стешенка командувач Південно-Західного фронту А. Брусилов демобілізував з фронту близько 13 тис. педагогів.

15 липня 1917 р. при уряді – Генеральному секретаріаті вперше створено секретаріат (міністерство) народної освіти, який очолив І. Стешенко**. Це забезпечило налагодження управління освітнім процесом на принципах: громадсько-державного характеру освіти; рівноправності усіх громадян на здобуття загальної освіти; навчання рідною мовою; запровадження самоврядування в школі; пріоритетний характер фінансування освіти; введення загального, безплатного та обов'язкового початкового навчання. Законом про шкільне правління від 5 грудня 1917 р. секретаріат освіти перебрав під своє керівництво більшість навчальних закладів.

Проведена робота з підготовки кадрів дала змогу вже в 1917/1918 н. р. провести широку українізацію початкової та середньої освіти: відкрили 5,4 тис. шкіл, понад 100 українських гімназій, педагогічних, технічних, медичних училищ; розширити

---

* Фактично українізація розпочалась лише восени 1917 р. Для її активізації 16 листопада 1917 р. директорам середніх шкіл усіх відомств та інспекторам вищих початкових, торгівельних та інших шкіл України був розісланий спеціальний циркуляр Генерального Секретаріату Української Народної Республіки та секретаріату освіти. У ньому зазначалося, що нові умови життя в УНР відкривають нові перспективи і ставлять нові завдання, а одним з найголовніших серед них визнавалося «виховання дітей в повазі до нового ладу в Україні, до нашого відродженого краю».

** Під його керівництвом Міністерство освіти працювало до середини січня 1918 р., 18 січня міністерство очолив Н. Григорійв, в лютому–квітні 1918 р. – В. Прокопович.

мережу курсів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Загалом з ініціативи всіх українських урядів на 1921 р. було відкрито близько 8 тис. вечірніх шкіл та курсів письменності.

У цей час активно відроджується діяльність товариства «Просвіта». Влітку 1917 р. центральна та східна Україна вкрилися густою мережею читалень.* До кінця літа 1917 р. було відкрито понад 2000 осередків «Просвіти».

Після 29–30 квітня 1918 р. українізацію освіти продовжив уряд гетьмана П. Скоропадського.** Викладання української мови і літератури, історії і географії України стало обов'язковим у всіх середніх чоловічих і жіночих загальноосвітніх, професійних, комерційних школах, учительських та духовних семінаріях. У перших 5-ти класах на це відводилося не менш як 3 години на тиждень, а в 6-му і 7-му – 4 години на тиждень. Посада вчителя української мови та літератури всюди вважалася штатною, географії та історії України – позаштатною, але обов'язковою.

Загалом упродовж 1917–1918 рр. відкрито 760 нових шкіл, зі статусом середніх – термін навчання 7–10 років, та близько 10 тис. початкових.

---

* «Просвіти» мали свої театральні трупы, хорові колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки тощо. Засновниками товариств «Просвіти» по Україні були: Є. Вороний у Катеринославі, Д. Маркевич у Вінниці, Б. Грінченко, В. Винниченко, Л. Старицька-Черняхівська в Києві, С. Шелухін, І. Липа в Одесі. 16 квітня загальні збори українців Луганська заснували товариство, яке за короткий час встигло провести багато заходів: маніфестацію 18 квітня, виставу «Степовий гість» на користь «Просвіти» 7 травня, Шевченківське свято 11 травня і, нарешті, з'їзд «Просвіт» – 25 червня 1917 р.

Особливо активно «Просвіта» працювала в Полтавській губернії. У містах і селах Полтавщини було створено 250 осередків. 20–23 вересня 1917 р. у Києві проходив І-й Всеукраїнський з'їзд «Просвіти», який визначив нові орієнтири розвитку просвітнього руху в умовах відродження та утвердження засад української державності.

** За гетьмана П. Скоропадського Міністерство народної освіти і мистецтва очолювали: М. Василенко (10 травня – 19 жовтня), П. Стебницький (19 жовтня–14 листопада) та В. Науменко (14 листопада – 14 грудня 1918). За Директорії УНР міністерство освіти очолювали: П. Холодний (26 грудня 1918 р. – 13 лютого 1919 р.); І. Огієнко (13 лютого – 9 квітня 1919 р.); А. Крушельницький (9 квітня – 17 вересня 1919 р.); в уряді, який почав працювати з 17 вересня 1919 р. під керівництвом І. Мазепи, не було міністерства освіти; П. Холодний (26 травня – 14 жовтня 1920 р.).

Одночасно проводилась розбудова раніше непоширеного дошкільного виховання дітей. До осені 1920 р. у кожній губернії створено до 80–100 дитсадків, декілька сотень кімнат-садків, які охопили 20 % дітей дошкільного віку. Для безпритульних дітей відкрито 750 дитбудинків та шкіл-інтернатів.

Окремої уваги заслуговують здобутки у вищій освіті та науково-дослідній роботі. Вже в 1917 р. за Центральної Ради до існуючих інститутів, університетів додалися Географічний інститут (Київ), Київський юридичний інститут, Херсонський педагогічний інститут, Одеський сільськогосподарський інститут, Харківська консерваторія та 9 учительських інститутів, реорганізованих секретаріатом освіти у вищі навчальні заклади.

Після II-го Всеукраїнського педагогічного з'їзду розпочалась робота з відкриття Українського народного університету. Ініціаторами були «Українське наукове товариство», українське науково-технічне товариство «Праця», «Просвіта» Києва та кооперативні організації. У статуті університету ставилось завдання виховання науково-педагогічних кадрів для українізації освіти. Формування викладацького складу для університету розпочалося в серпні 1917 р. Першим ректором обрали І. Ганицький. Урочисте відкриття відбулося 5 жовтня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради, а заняття розпочалися 9 жовтня 1917 р.*

21 квітня 1918 р. в Полтаві, з ініціативи місцевої «Просвіти» відкрито другий Український народний університет з двома факультетами: історико-філологічним та економіко-правничим.

---

* Університет мав 3 факультети: історико-філологічний, природничо-математичний та правничий. До навчального закладу зараховували юнаків і дівчат віком не менше 16 років, які закінчили 6 класів гімназії, учительський інститут або семінарію. На кінець жовтня на навчання записалося 1370 осіб. 17 серпня 1918 р. університет перетворено на Київський державний український університет. Про рівень національної свідомості студентів університету свідчить їхній добровільний вступ у лави армії Української Народної Республіки. Багато студентів цього вишу були учасниками бою під Крутами 16 січня 1918 р.

Принадібно зазначимо, що 27 березня 1918 р. міністр військових справ О. Жуковський видав наказ № 131 про розформування студентського куреня та про звільнення студентів Українського Народного університету з усіх військових частин.

7 листопада 1917 р. в Києві з відкриттям однорічних курсів для підготовки вчителів розпочала роботу Українська педагогічна академія. Слухачами були люди з вищою освітою та випускники педагогічних інститутів.

Восени 1917 р. у Кам'янець-Подільському виникла ідея заснування університету, урочисте відкриття якого відбулось лише 22 жовтня 1918 р.*

Питання культурно-національного відродження Центральною Радою тісно пов'язувала і з вирішенням проблеми поступової українізації державно-адміністративного апарату, діловодства тощо.

---

* Ідея належала трьом видним діячам краю – О. Пашенко (голова повітової земської управи), О. Шульмінському (голова міської управи) та К. Солусі (голова Подільської губернської організації «Просвіта»).

4 січня 1918 р. на засіданні міської думи було ухвалено звернутись до Центральної Ради з проханням відкрити в Кам'янці якщо не університет, то філію Київського народного університету. Через те, що більшовики захопили Київ і Кам'янець-Подільський спеціально створеній комісії так і не вдалося розпочати роботу.

З відновленням влади УНР робота з відкриття університету продовжилась. Університет мав би працювати на кілька регіонів – Волинь, Бессарабію, Буковину, Галичину і Поділля. 22 березня 1918 р. до Кам'янця прибула міністерська комісія в складі професорів І. Ганицького, І. Огієнка, В. Дуб'янського та інженера К. Титаренка. За результатом роботи комісії ухвалено, що майбутній університет матиме три факультети: філологічний, природничий та торговельно-технічний. За умови матеріальної допомоги з боку подільського православної духовенства на філологічному факультеті мали відкрити богословський відділ. Кількість студентів мала становити близько 1500 осіб, а слухачів підготовчих курсів до 300.

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського справу з відкриття університету продовжив новий міністр народної освіти і мистецтва професор М. Василенко. У склад нової комісії увійшли І. Ганицький (голова), І. Огієнка, Ф. Швець та ін. Ректором університету було рекомендовано обрати І. Огієнка, якому таки вдалось довести справу до відкриття університету 1 липня 1918 р. у складі: історико-філологічного та фізико-математичного факультетів. 17 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Показовим є рівень національної свідомості та активності студентів. Як приклад, реакція на наміри польських військових вислати галицьких студентів за Збруч через те, що на урочистому відзначенні 106-х роковин від дня народження Т. Шевченка вони заспівали пісню «Не пора ляхам служити». Організоване студентське віче засудило наміри поляків і оцінило це як «культурне насильство над українською нацією». 9 січня 1921 р. радянська влада реорганізувала університет в Інститут теоретичних наук.

У цьому контексті показовою, але в характерному для галичан національно-радикальному дусі, є спроба українізації Києва в січні 1919 р. Ініціатива належала командуванню Осадного корпусу армії УНР на чолі з полковником Є. Коновальцем (1891–1938). 31 грудня 1918 р. він видав наказ, який зобов'язав упродовж трьох днів зняти в Києві всі російські вивіски і до 18 січня 1919 р. «замість знятих російських написів, вивісити написи на українській мові. Написи мають бути зроблено грамотно». Згодом цей термін було продовжено до 26 січня 1919 р.* Наказом від 21 січня 1919 р. зобов'язали в межах армії УНР проводити листування тільки українською мовою.

Очевидно, що такі радикальні кроки були завчасними і викликали радше спротив, ніж схвалення жителів столиці.

Влітку 1917 р. з метою якнайшвидшого відродження національного образотворчого мистецтва українська інтелігенція та секретаріат освіти розпочали підготовку до відкриття Української академії мистецтв. Академію відкрито 18 грудня 1917 р. (сьогодні Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), ректором якої став художник Ф. Кричевський (1879–1947), який до цього очолював Київське художнє училище.

Для організації навчального процесу відомі викладачі-художники відкривали власні майстерні: Ф. Кричевський – побутового та історичного жанру; О. Мурашко – портрету; М. Жук – декоративного малярства; А. Маневич – декоративного пейзажу; М. Бурачек – інтимного пейзажу; М. Бойчук – релігійного малярства, мозаїки, фрески та ікони; В. Кричевський – композиції.** Студенти оволодівали спеціальностями: малярство, різьба, будівництво, гравюра тощо.

У академії працював основоположник сучасної української графіки Г. Нарбут (1886–1920). Його перу належать малюнки гербів,

---

* 5 січня 1919 р. вкрай критично відреагував на цей наказ відомий український літератор, критик, активний політичний діяч С. Єфремов: «Ворог напевно тріумфує, – писав публіцист, – поки що по закутках. А мені – мені гнітюче й боляче на душі, червона краска лице заливає, сором очі випікає, що доводиться в такий час говорити про вивіски».

** Архітектор та художник В. Кричевський є автором, розробленого на основі Тризуба Володимира Великого, проекту герба України, який 22 березня 1918 р. затвердила Центральна Рада.

грошових банкнот та поштових марок Української Народної Республіки.

Крім Української академії мистецтв, розвиток та збереження образотворчого мистецтва спричинило відкриття в кінці 1917 р. Української національної картинної галереї. На момент заснування основу фондів становили картини українських і зарубіжних малярів XVI–XIX ст. Галереї передали частину своїх робіт та колекції полотен художники В. Кричевський, М. Козик, М. Жук, М. Бойчук, М. Бурачек, М. Самокиш, Г. Нарбут та ін.

На ґрунті українського образотворчого мистецтва активно творчу роботу вели скульптори О. Архипенко, Ф. Балавенський, І. Кавалерідзе. М. Гельман, А. Страхов, М. Парашук, П. Вітович. О. Архипенко створив скульптури «Солдат» (1917), «Постать» (1920) та інші, І. Кавалерідзе – монумент Т. Шевченка в Ромнах (1918).

У добу гетьманату з ініціативи художників та архітекторів у Києві розпочав роботу інститут архітектури. У Києві також було засновано Вищий технічний інститут, який через рік приєднався до Київського політехнічного інституту. На півдні України відкрили Одеський політехнічний і сільськогосподарські інститути.

З розвитком вищої освіти уряд піклувався і про підготовку наукових кадрів. Він надав всім університетам та дев'ятьом провідним інститутам, зокрема Київському політехнічному, комерційному, медичному, Харківському технічному, право відкривати аспірантуру й докторантуру для захисту дисертацій і надавати наукові ступені здобувачам.

29 березня 1917 р. створено комісію в складі Г. Павлуцького, І. Лучинського, М. Грушевського та інших для розроблення статуту та програми організації Української академії наук. Частково організаційний процес покладено на «Українське наукове товариство» в Києві. Втім за час роботи Центральної Ради Українську академію наук не було відкрито.

У червні 1918 р. за наказом міністра народної освіти і мистецтв М. Василенка комісія відновила свою роботу. Головою комісії призначили В. Вернадського, членами професорів Д. Багалія, М. Кашченка, Б. Кістяківського, А. Кримського та ін. До роботи відмовився долучитись М. Грушевський. Зміна уряду 18–19 жовтня 1918 р. пригальмувала затвердження законопроектів, і це було зроблено

лише 14 листопада. Того ж дня П. Скоропадський затвердив прийнятий Радою міністрів закон про заснування Української академії наук у Києві. 27 листопада 1918 р. відбулися установчі Загальні збори Української академії наук, на яких першим президентом академії обрали вченого-геолога і геохіміка зі світовим ім'ям В. Вернадського.*

В останній декаді січня 1919 р. під час організації відступу з Києва, Директорія запропонувала Українській академії наук евакуюватись з іншими центральними органами влади УНР. 25 січня на загальних зборах академії прийнято рішення про те, що вчені не повинні покидати Київ і зобов'язані без перерви продовжувати діяльність.

Процес українізації культури під опікою Центральної Ради не оминув ініціатив театральної еліти, яка вже 12 березня 1917 р. в театрі М. Садовського провела перші театральні збори. За результатами зборів розпочалася робота з відкриття першого Українського національного театру. 24 квітня при Центральній Раді на основі товариства «Український національний театр» (товариство засноване в 1913 р. у Києві) було створено однойменний комітет на чолі з В. Винниченком. 3 липня комітет працював при відділі мистецтв секретаріату народної освіти.

Закономірно, що активність свідомих українських кіл виявила себе і на театральному фронті, оскільки впродовж кількох останніх десятиліть театр в Україні був осередком національних ідей. Під керівництвом комітету засновано друкований орган «Театральні вісті».

25 квітня 1917 р. на установчих зборах комітету прийнято рішення про те, щоб створений національний театр був державним театром при уряді Центральної Ради. Упродовж червня 1917 р. підготували проект репертуару та склад трупи. У липні обрали

---

* Упродовж багаторічної історії президентами академії обиралися М. Василенко (1921–1922), О. Левицький (1922), В. Липський (1922–1928), Д. Заболотний (1928–1929), О. Богомолець (1930–1946), О. Палладін (1946–1962). З 1962 року на чолі Академії Б. Патон. У перший рік своєї діяльності Академія складалася з трьох наукових відділів – історико-філологічного (Д. Багалій), фізико-математичного (М. Кашенко) і соціальних наук (М. Туган-Барановський), які охоплювали 3 інститути, 15 комісій і національну бібліотеку.

дирекцію театру: М. Грушевську (дружина М. Грушевського) та О. Кошиця – представники комітету театру, І. Мар'яненко – директор театру. 16 вересня 1917 р. Український національний театр відкрив сезон у приміщенні Троїцького народного дому. До утворення театру долучились трупа М. Садовського, театр Леся Курбаса та музично-драматична школа М. Лисенка.

Естетична платформа Українського національного театру формувалась у широкому контексті тогочасних театральних пошуків, зумовлених кризою класичного побутового українського театру та приходом в Україну з Європи режисерського типу театру. Адже репертуар тогочасного українського театру (народно-побутовий) перестав задовольняти загальні естетичні вимоги та бути театром для всіх. Водночас засновники театру, високо цінуючи здобутки українського класичного театру (театру корифеїв), хотіли бачити на сцені і його кращі п'єси.

Сезон Українського національного театру розпочався виставами «Пригвожденні» В. Винниченка (16 вересня 1917).^{*} До трупи театру увійшли М. Заньковецька, Л. Ліницька, Б. Романицька та ін.

14 серпня 1918 р. Український національний театр реорганізовано в Державний народний театр під керівництвом П. Саксаганського (спадкоємцем Державного народного театру, а, отже, і найстаршим українським державним театральним колективом є Національний академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької у Львові).

Після реорганізації Українського національного театру значна частина його акторів увійшла до створеного 23 серпня 1918 р. Державного драматичного театру, «театру європейського репертуару» під керівництвом Б. Крживецького та О. Загорова (нині це Дніпропетровський обласний український музично-драматичний театр імені Т. Шевченка).

Знайшов своє місце в тогочасному театральному житті і театр, на той час ще молодого, але дуже амбітного і талановитого актора Леся Курбаса (1887–1937) – «Молодий театр» (1916–1919). Він у

---

^{*} Серед 17 авторів, до яких упродовж сезону звернувся національний театр, найпопулярнішими драматургами були: І. Карпенко-Карий (58 вистав упродовж сезону), В. Винниченко (45 вистав), М. Кропивницький (39 вистав) та М. Старицький (30 вистав).

1916 р. приїхав зі Львова до Києва для роботи в трупі українських артистів під керівництвом М. Садовського. Попрацювавши деякий час під керівництвом М. Садовського, Лесь Курбас зосереджує увагу на організації в травні 1916 р. студії молодих акторів – «Молодого театру».* Важливу роль у створенні і роботі цього театру відіграв актор та режисер Гнат Юра (1888–1966), хоча пізніше їх погляди на театральне мистецтво дещо розійшлись. Відкриття театру справило значний вплив на молодого художника А. Петрицького (1895–1964), який у 1916 р. дебютував, як театральний художник та став головним художником цього театру.

Початок національної революції Лесь Курбас сприйняв як можливість здійснити мрію про театр, як своєрідний парламент суспільства, конструктор нового життя вільної України. Історія його першого театру, на думку дослідниці Н. Корнієнко – це експеримент на тему: «Як пройти 300-річну історію світового професійного театру за 2–3 роки?». Кожна вистава стає окремою добою. Він досліджує естетику від стародавніх греків – до пізнього натуралізму і модернізму; кожна постановка – окрема школа, окремий стиль, метода гри, декорування.

Важливе значення в театральному житті мало відкриття 8 жовтня 1917 р. у Києві першої Української народної драматичної школи.

Розвиток театального життя проходив і поза межами Києва. У 1918 р. на основі гуртка драматичної секції Українського художнього товариства ім. М. Заньковецької в Одесі засновано першу в місті і другу в державі українську драматичну школу.

---

* Репетиції актори проводили в театрі М. Садовського. На цій сцені 21 травня 1917 р. було поставлено першу виставу «Молодого театру» за п'єсою В. Винниченка «Базар». До репертуару театру входили вистави за творами: Олександра Олеся символістські «Етюди», В. Винниченка натуралістичні фарби вистави «Чорна Пантера і Білий Медвідь», Лесі Українки «У пущі» з темою свободи творчої особистості та ін. У листопаді 1918 р. театр отримує власне приміщення. У цьому приміщенні театральний сезон відкрили виставою «Цар Едіп» Софокла. Лесь Курбас ставить в обов'язок художникові А. Петрицькому (потім відомому в світі авангардисту і модерністу) не реконструювати античну виставу, як це найчастіше в той час робили, а замінити реальне середовище античного світу – його відчуттям. Ставиться завдання замінити фізичне – психічним, річ – враженням від неї.

Викладачем та керівником художньої частини школи стала актриса М. Заньковецька.

Становлення національного театрального мистецтва тісно пов'язане з розвитком народної музики, музичної освіти й хореографії. Одним із перших сподвижників цієї справи став відомий вже на той час український хоровий диригент та композитор О. Кошиця (1875–1944). Він, розуміючи роль української народної пісні в національному відродженні України, став ініціатором подання генеральному секретареві освіти 17 серпня 1917 р. плану діяльності музичного відділу «Українська пісня, музика і музична освіта». На перше місце висувалося завдання «вернути народові його музичну мову, народню пісню». Для цього передбачалося зібрати, записати і видати друком «все, що в народній музичній творчості є оригінального, дійсно українського». Поширення пісенної національної спадщини в народі покладалося на народні хори та хорові товариства. В усіх більш-менш значних центрах України планувалося створити періодичні курси теорії музики, історії і теорії української пісні, хорового національного співу та регентського мистецтва, для музичної освіти мас – курси музичної грамоти при згаданих вище хорах, а також запровадити уроки співу в школах. У кінці 1917 р. у Києві створено Український народний хор під керівництвом диригента та композитора К. Стеценка (1881–1922).

Дещо пізніше старанням К. Стеценка та О. Кошиці (1875–1944), який очолив музичний відділ міністерства народної освіти та мистецтв, відкрили перший Український національний хор у Києві. На початку січня 1919 р. за ініціативою С. Петлюри хор реорганізовували в Українську республіканську капелу.

Восени 1918 р. у Києві створено Національну оперу – Український державний театр драми та опери під керівництвом М. Садовського.

2 вересня 1918 р. Головне управління справами мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти і мистецтв затвердило законопроект про реорганізацію Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка у Вищий музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка з програмою і правами консерваторії. Тут відкрили 3 факультети: педагогічний, диригентський і драматичний. Ректором інституту в 1919–1920 рр. був композитор Ф. Блуменфельд (1863–1933).

Поза цим, музичний відділ при Міністерстві народної освіти і мистецтв, за гетьмана П. Скоропадського, відкриває в Києві Державну капелу бандуристів, в листопаді Державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка під керівництвом диригента О. Горілого, у Харкові ансамбль бандуристів Г. Хоткевича. Активно продовжували працювати Київська, Одеська і Харківська консерваторії.

Театрально-музичне мистецтво отримало підтримку і від Директорії УНР. Зокрема, за підтримки В. Винниченка засновано нові професійні та напівпрофесійні театри в Херсоні, Катеринославі, Проскурові* та інших містах.

Важливо звернути увагу і на те, що при Міністерстві народної освіти вперше відкрили кіносекцію під керівництвом Л. Старицької-Черняхівської. У розпорядженні секції було два кіноапарати, які знімали на плівку найвидатніші події українського суспільно-політичного життя. Досягненням секції є відкриття в Києві першого стаціонарного державного кінотеатру.

Загалом, за підрахунком І. Довжука, в період Української національної революції засновано близько 40 національних професійних драматичних і музичних театрів, 400 напівпрофесійних театральних труп та 9 тис. колективів і груп художньої самодіяльності.

Національна революція сприяла і відродженню української видавничої справи. Упродовж 1917 р. виникло 78 видавництв, у 1918 – їх налічувалося вже 104 – це приватні, кооперативні, при «Просвітах» та громадських організаціях. Серед них: «Час», «Вік», «Дзвін», «Криниця», «Вернигора», «Сяйво», «Друкар», «Союз» (Харків), «Сіач» (Черкаси), (Одеса), «Селянська самоосвіта» (Одеса) та інші. У Києві в 1918 р. діяло близько 40, Катеринославі – 6, Одесі – 5. Ці видавництва масовими тиражами почали друкувати навчально-методичну, художню, наукову, технічну літературу українською мовою.

3 травня 1918 р. головну роль у книгодрукуванні відіграло Державне видавництво. Засновники прагнули надати видавництву аполітичного спрямування і спрямувати його діяльність на публікування офіційних документів, науково-популярних, художніх, перекладних творів, дитячої літератури.

---

* Сучасне місто Хмельницький.

Видавались та перевидавались твори класиків української літератури: І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, В. Стефаника, Лесі Українки та багатьох інших. У 1918 р. видано першу збірку віршів П. Тичини (1891–1967) – «Сонячні кларнети».

Двічі було видано працю І. Огієнка «Українська культура» (перший тираж досяг 100 тис. примірників, другий понад 1 млн.). Серед історичної літератури першість утримували праці М. Грушевського «Ілюстрована Історія України», «Звідки пішло українство» та інші. Світ побачила робота В. Антоновича «Про козацькі часи в Україні». Популярними були праці М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Міхновського, С. Єфремова та інших.

Українською мовою почали видаватися твори класиків зарубіжної літератури: Г. Мопассана, Д. Лондона, О. де Бальзака та інших.

Помітним стала діяльність київської групи «Музагет» (1919), яка об'єднала кращі мистецькі сили України. З діяльністю «Музагету» пов'язаний розквіт символізму в українській літературі (Д. Загул, Я. Савченко, П. Тичина, П. Филипович та інші). Зокрема в 1918 р. П. Тичина видав збірку віршів «Сонячні кларнети».

Для підтримки видавничої справи уряд 24 вересня 1918 р. зняв усілякі митні збори з будь-якої літератури. Загалом у 1917 р. в Україні вийшло друком 747 книжок державною мовою, а в 1918 р. – 1084.

Помітною стала активізація української преси. Новим для України явищем був вихід офіційних урядових видань: «Вісті з Української Центральної Ради», потім «Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки», «Військово-науковий вісник Генерального штабу» – Української Держави, «Державний вісник» – пресовий орган правління гетьмана П. Скоропадського, вісники міністерств тощо. У 1917 р. почали виходити щоденні українські газети «Нова Рада», «Народна воля», серед вихідців із західноукраїнських земель популярним був тижневик «Наша думка» – видавала Головна Рада галицьких, угорських та буковинських українців та військове формування січових стрільців.

За Центральної Ради були засновані педагогічні журнали «Вільна українська школа», «Просвітянин», дитячий – «Волошка»,

сатиричний – «Гедзь» і «Будяк», сільськогосподарський – «Українське пасічництво», у березні 1917 р. відновилось видання «Літературно-наукового вісника» (1909–1914, 1917–1919) та інші. Головним редактором «Літературно-наукового вісника» був Олександр Олесь. У грудні 1919 р. видавництво журналу «Літературно-науковий вісник» припинила більшовицька влада. Серед культурологічних і літературно-мистецьких видань – кварталник історії, літератури, культури і мистецтва «Наше минуле» (1918–1919), «Літературно-критичний альманах» (1918), «Шлях» (1917–1918).

Варто зазначити, що на території Правобережної України кількість україномовних видань значно перевищувала їхню кількість на Лівобережжі та на Півдні України. За даними управління в справах друку при уряді Української держави, влітку 1918 р. на Харківщині виходило 33 газети, з яких по одній – українською, єврейською, польською та латинською мовами, інші – російською. На Полтавщині виходило 16 газет, з яких 7 – українською мовою, на Катеринославщині – 18 газет і лише три – українською мовою, в Одесі з 23 видань одне українською.

За підрахунками дослідника П. Губи, в Україні з березня 1917 р. по квітень 1920 р. виходило понад 800 газет, з них, різні політичні партії та організації в період Центральної Ради видавали близько 350 газет, у добу П. Скоропадського – понад 200, за Директорії понад 250.

З огляду на зазначене вище, очевидним є те, що в 1917–1919 рр. відбулось утвердження української видавничої справи.

22 липня 1918 р. ухвалено законопроект про створення фонду Національної бібліотеки. Робота з розшуку і комплектування фондів бібліотеки, видача охоронних листів власникам бібліотек заклали підвалини для розбудови бібліотечної справи та дозволили зберегти значний масив пам'яток. 2 серпня 1918 р. було відкрито Національну бібліотеку Української держави. Однак найбагатшою в Україні залишалася бібліотека Л. Издиковського. Вона налічувала 100 тис. томів, що приблизно становило 20 % від усього бібліотечного фонду України.

До очевидних досягнень у культурній сфері слід зараховувати роботу над створенням національної музейної та архівної справи. У вересні 1917 р. було створено перший державний орган управління архівною справою – Бібліотечно-архівний відділ секретаріату

народної освіти Центральної Ради на чолі з істориком, літературознавцем, педагогом та молодшим братом М. Грушевського Олександром Грушевським (1877–1942). Відділ мав забезпечити створення архівної системи Української Народної Республіки, організаційне і науково-методичне керівництво нею та координацію державних архівних установ. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського відділ продовжив роботу під керівництвом В. Модзалевського від травня 1918 до жовтня 1919 р., а О. Грушевський залишився керувати бібліотечною секцією. Проект архівної справи передовсім передбачав створення Головного архівного управління при Міністерстві народної освіти, Українського національного архіву, крайових центральних, губернських та повітових архівів, запровадження державної власності на документи та інше. До першочергових завдань належать виявлення, збереження, охорона, повернення з-за кордону документів та матеріалів.

Забезпеченню архівних установ кваліфікованими працівниками (археологами, бібліотекарями, архівістами, мистецтвознавцями) мало сприяти заснування в жовтні 1918 р. при Українському національному архіві Українського археологічного інституту, який розпочав навчальний процес 3 листопада 1918 р.

У другій половині 1919 р. діяльність архівних установ спрямовувала архівна комісія Міністерства народної освіти Директорії УНР під керівництвом П. Клименка. Комісія видала перший випуск архівно-музейного часопису «Українська старовина» (Кам'янець-Подільський, 1919).

Напрацювання О. Грушевського, В. Модзалевського та інших були поступово реалізовані в радянській Україні.*

---

* Першим радянським державним органом управління архівною справою стала створена в січні 1919 р. у Харкові Архівно-бібліотечна секція (керівник В.О. Барвінський), що діяла в складі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС). На секцію покладалися завдання організації і централізації архівної справи, облік і раціональний розподіл документів між архівами; збирання відомостей про документи українського походження в зарубіжних архівах; здійснення контролю за відбором документів на постійне зберігання; популяризація архівної справи; підготовка кадрів. Секція поділялася на чотири підвідділи: архівознавства (теорії архівної справи); контрольно-експертний (з відбору документів для зберігання і утилізації); адміністративно-технічний; архівний фонд. Після того як роботу секції пере-

З березня 1917 р. по квітень 1918 р. при Центральній Раді діяв комітет з охорони пам'яток старовини та мистецтва, а при секретаріаті освіти відповідний відділ. На першу декаду вересня 1917 р. відділ виробив план «Музей і охорона пам'яток старовини і мистецтва».

Започаткована за Центральної Ради і продовжена при П. Скоропадському робота в сфері музейної справи дала змогу впродовж 1918 р. відкрити 270 художньо-промислових шкіл, 27 липня 1918 р. прийняти рішення про створення Національного музею, відкрити Державний військовий музей, Національну картинну галерею тощо.

Розробляючи програму створення музеїв всеукраїнського масштабу, важливе значення також надавалось діяльності музейних закладів у повітових і губернських містах. За гетьманату покращилось становище Вінницького, Волинського, Катеринославського, Одеського, Херсонського музеїв. У Білій Церкві, Богуславі, Черкасах, Умані, Хоролі та інших повітових містах музейні осередки створювались завдяки співпраці відділу охорони пам'яток з місцевими товариствами і «Просвітами».

Велику культурно-просвітню діяльність під час української революції проводила українська кооперація. Вона часто заміняла місцеву адміністрацію та стояла на сторожі пробуджених культурних прагнень народу, народної освіти, відродженого шкільництва, національної духовості, що прагнула вільного розвитку.

Велике значення мало поширення української кооперативної преси, оскільки більшість кооперативних центрів мали свої газети і журнали: Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК) – «Українська кооперація», «Бюлетень»; «Дніпросоюз» – «Кооперативна Зоря»; Українбанк – «Бюлетень українського кооперативного банку»; Полтавська спілка – «Полтавський кооператор»; Уманський кооперативний союз – «Союз»; Подільський кредитовий союз – «Бюлетень»; Кооперативна спілка в Кременчуці – «Коо-

---

несено до Києва, її очолив В.Л. Модзалевський (квітень–червень 1919 р.). Позитивні результати дало заснування Українського головного архіву (червень–липень 1919 р.) і зосередження в ньому фондів ліквідованих київських установ.

У липні 1919 р. створено Головне управління архівною справою, підпорядковане позашкільному відділові Наркомосвіти УСРР.

перативно-громадське життя»; Таращанський союз – «Кооперативний листок»; Волинський кредитовий союз в Житомирі – «Волинську газету» і т.д. За даними ЦУКК, влітку 1918 р. 124 кооперативні союзи видавали 36 журналів і газет, мали 14 книгарень.

Упродовж 1917–1920 рр. в Україні проводилися численні кооперативні курси. Часто ця робота переростала в кооперативні школи. У кооперативних школах і на курсах вишколювалися й перевиховувалися не лише багатотисячні кадри кооперативних працівників, але готовився національно-свідомий актив для громадської праці. Серед найвідоміших кооперативних шкіл того часу можна відзначити: однорічну кооперативну школу ім. В. Доманицького в Києві при «Дніпросоюзі»; однорічну кооперативну школу ім. В. Доманицького в Звенигороді; трирічну кооперативну школу (на честь 50-річчя української кооперації) у Києві при Союзбанку; тримісячну «початкову школу-курси» в Києві при Централі.

Для підготовки кооперативних інструкторів вищих кваліфікацій відділ міністерства земельних справ восени 1917 р. влаштував перші Вищі інструкторські кооперативні курси. Весною 1918 р. вони випустили близько сотні досвідчених інструкторів з різних галузей кооперації. При ЦУКК розвинувся запланований ще в 1913 р. Кооперативний інститут імені М. Туган-Барановського, який почав діяти 1 січня 1920 р. Першу його програму написали проф. М. Туган-Барановський, К. Мацієвич і Б. Мартос.*

Центральні кооперативні організації утворили спільний культурно-освітній фонд і окремо закладали власні освітні фонди для постійної допомоги національно-культурним справам. «Дніпросоюз» і Українбанк опікувалися Українським народним університетом у Києві, асигнували поважні суми на стипендії студентам київських високих шкіл і Кам'янець-Подільського університету; Київський Союзбанк опікувався місцевою «Просвітою»; коопера-

---

* Кооперативний Інститут ім. М. Туган-Барановського за більшовицької влади певний час існував як окремий факультет Інституту народного господарства в Києві, згодом за «Непу» знову відновлений, як окрема вища школа – Кооперативний Інститут ім. В. Чубаря. Після 1930 р. він був розформований на 6 окремих установ: 1. Інститут торговельно-крамознавчий (споживчої кооперації), 2. Агро-економічний (сільськогосподарської кооперації), 3. Інститут промислової кооперації, 4. Педагогічно-Кооперативний Інститут, 5. Науково-Дослідний Кооперативний Інститут, 6. Кооперативний Музей.

тиви часто асигнували гроші на допомогу національно-просвітній роботі в провінції, зокрема на організацію книгозбірень на Холмщині і Поліссі, «Просвітам» на Катеринославщині, видавництву «Рух» у Харкові тощо. Великою мірою, завдяки їм, постало товариство «Українфільм», їхню допомогу отримували «Молодий Театр», «Вільний Театр». Завдяки Конотопському союзові, в повіті засновано реальну гімназію, 12 вищих початкових шкіл, 138 нижчих. В Олександрівському повіті на Херсонщині місцеві споживчі і кредитові союзи заснували 7 нижчих сільсько-господарських шкіл з дворічним терміном навчанням. Єлисаветський Кредитовий союз у своєму повіті організував масові бібліотеки. Остерський кооперативний союз у 1918 р. на Волині облаштував і організував навчання кооперації в земських початкових школах, заклав 30 популярних бібліотек.

Загалом такі процеси за участі української кооперації проходили по всій Україні. Відповідно є підстави стверджувати, що кооперативний рух у 1917–1921 рр. відіграв значну роль у відродженні української культури, в її змаганнях за нові форми й зміст громадського та національного життя.

Отож у добу Української національної революції в умовах відродження та утвердження засад української державності була розгорнена широка державна політика в сфері освіти, науки, мистецтва та культури загалом. Досягнення за неповні два роки, після більш як двохсотлітнього перебування в складі Російської імперії, вражають.

7.2. Особливості розвитку культури в радянській Україні

Поразка національних сил у державницьких змаганнях 1917–1921 рр. на Наддніпрянщині призвела до ліквідації незалежної Української Народної Республіки і встановлення радянської влади в маріонетковій Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР)*, яка формально була проголошена 10 березня 1919 р. на III-му Всеукраїнському з'їзді рад. Більшовики, здобувши перемогу,

---

* З 1937 р. Українська Радянська Соціалістична Республіка.

опинилися сам на сам з суспільством, яке являло собою не найкращий матеріал для побудови комунізму. Завершення воєнних дій та початок мирного будівництва радянської влади ускладнили відносини між партійно-радянським керівництвом та мистецькою, науковою і освітянською елітою. Їхній певний світоглядний та естетичний плюралізм викликав особливе занепокоєння нової влади, яка прагнула встановити командні механізми управління в усіх сферах життя суспільства. Оскільки культура вважалася простором ідеології, тому й методи боротьби проти «ворожих впливів» були такими ж, як і в ідеологічній боротьбі – переслідування, цензура, репресії тощо. Це обмежувало свободу творчості й викликало незадоволення серед освітян, науковців, літераторів, театралів, художників та ін.

Почала домінувати позиція, згідно з якою все українське асоціювалось з націоналізмом, петлюрівщиною та контрреволюцією. Питання про українську інтелігенцію розглядалося в партійних колах лише в контексті ставлення до буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Давалося взнаки і те, що на початок 1920-х рр. серед членів Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) українці становили тільки 24 % загальної чисельності республіканської парторганізації.

На цьому тлі, ті, хто зовсім не сприймали нової влади, емігрували за кордон: Олександр Олесь, С. Черкасенко, В. Самійленко, В. Винниченко, Д. Дорошенко, І. Огієнко та інші. Були такі, що виїхали, а пізніше повернулись: М. Грушевський, М. Садовський та інші.

Багато митців, вбачаючи в діях більшовиків ворожість до всього українського, тимчасово відійшли від творчої діяльності (літератори Г. Григоренко, О. Пчілка, композитор М. Радзівський та інші).

Втім більшість представників науки, освіти та мистецтва з довірою поставилася до ідеологічних постулатів більшовиків і з великою надією на відродження національної культури сприйняли встановлення радянської влади. Були і такі, що погодилися на співробітництво, але вважали це тимчасовим, вимушеним заходом. Серед них літератори В. Поліщук, М. Семенко, П. Тичина, Остап Вишня; художники М. Бойчук, М. Бурачек, Федір та Володимир Кричевські; театральні діячі Лесь Курбас, Г. Юра, Ф. Левицький та

інші. Однак, як показав час, не всі з них йшли на повний конформізм і в результаті стали об'єктом терору, фізичних і моральних репресій.

Культуру більшовики розглядали як один з інструментів ідеологічного перевиховання мас у комуністичному дусі. Для цього необхідно було створити нову культуру, основою якої повинен стати марксизм у світогляді, диктатура в політиці, колективізм в етиці. Тому проблема залучення української інтелігенції до формування так званої соціалістичної культури набула першочергового значення для партійно-радянських органів.

З огляду на це, інтелігенція зазнавала особливих переслідувань через притаманний їй дух опозиції. У 1921 р. за участь у повстанській боротьбі було розстріляно поета Г. Чупринку. Того ж року підступно вбили видатного українського композитора М. Леонтовича. Переслідування з боку нової влади призвело до передчасної смерті композиторів Я. Степового (1921 р.) та К. Стеценка (1922 р.).

Хоча загальна ситуація вимагала від партійного керівництва йти на компроміс для того, щоб остаточне встановлення більшовицької влади в Україні не виглядало в очах українського народу черговою окупацією. Для далекоглядного партійного керівництва компроміс розглядався не як відступ, а як стратегічний крок, який невдовзі міг би забезпечити ширший фронт наступу. Якщо в народному господарстві таким компромісом стало проголошення в березні 1921 р. «Нової економічної політики» (НЕП), то в сфері культури в квітні 1923 р. політики «коренізації», яка в Україні отримала назву «українізації». Адже утворення 30 грудня 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік, однією з яких стала УСРР, не применшило гостроти національного питання, оскільки українці в союзі відігравали особливу роль. У 1926 р. з 69 млн. неросіян, які проживали у СРСР, українське населення становило 31 млн. (44 %).

Важливим кроком для проведення українізації стало усунення від влади відвертих російських шовіністів. Серед них, перший секретар КП(б)У Емануїл Квірінг (1921–1925) та другий секретар Дмитро Лебедь не приховували свого ворожого ставлення до політики українізації. Д. Лебедь навесні 1923 р. проголосив теорію боротьби двох культур. На його думку, російська культура була революційною, прогресивною і міською, а українська – контррево-

люційною, відсталою і сільською. У їхньому протистоянні українській культурі належало відступити і загинути.

Цю теорію засудило центральне керівництво як прояв російського шовінізму. Д. Лебеда разом з іншими вороже налаштованими до українізації високопоставленими партійними чиновниками в 1924 р. відкликали з України. Його заступив виходець з української селянської сім'ї І. Клименко. У квітні 1925 р. на посаду першого секретаря КП(б)У призначили Лазаря Кагановича (1893–1991). Як дисциплінований виконавець розпоряджень Й. Сталіна Л. Каганович, перебуваючи на посаді до 1928 р., твердо повів лінію на «українізацію» партійно-державного апарату та встановлення повного контролю над нею.

7.2.1. Освіта, наука, література та мистецтво на тлі політики «українізації» 1920-х рр.

Офіційно політика «коренізації» в Україні розпочалася 17 липня 1923 р., коли Рада народних комісарів УСРР прийняла рішення «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ», а 1 серпня «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови».

Згідно з цими документами, встановлювалося, що ніхто з громадян, які не володіють українською мовою, не може бути прийнятий на службу в державну установу, а ті, хто вже перебуває на державній службі і не вивчить українську мову за встановлений термін на організованих при установах курсах, звільнялися з державної служби. З серпня 1923 р. для державних чиновників і партійних функціонерів почали організовуватись курси української мови. У 1925 р. було введено обов'язкове використання української мови в державному діловодстві, а у 1927 р. Л. Каганович оголосив, що вся партійна документація вестиметься українською мовою. У результаті, якщо в 1922 р. українською велося лише 20 % усього діловодства, то у 1927 р. цей показник досяг 70 %.

Кістяком українізації стали так звані націонал-комуністи. Окрему групу почали становити українські емігранти з Берліна, Відня, Праги і Парижа, які також повірили у серйозність курсу на українізацію. У 1923 р. Ю. Тютюник, учасник «Другого зимового

походу» 1921 р. проти більшовиків, повернувся в УСРР і надрукував відкритого листа, закликаючи своїх співвітчизників в еміграції наслідувати його приклад.

У 1924 р. до України на запрошення уряду УСРР повернувся М. Грушевський. Безумовно, що він не мав ілюзій і не їхав з легким серцем. М. Грушевський бачив, що Україна відвоювала на якийсь час новий плацдарм для легальної боротьби за продовження здобутого в революції державного і культурного відродження і, що від того, як це українці використають, залежатиме подальша доля нації. Так він увійшов в одну з найбільших битв українського народу, що пізніше отримає назву «Розстріляне відродження».

З еміграції в 1926 р. в УСРР повернувся письменник, перекладач, поет, режисер, актор, громадсько-політичний діяч, театрознавець, перекладач М. Вороний.

Політика українізації дала певні позитивні наслідки. Вона призупинила русифікацію і фактично відновила започатковану національною революцією українізацію суспільства, сприяла розвиткові національної освіти, науки, культури, відновленню національних цінностей і традицій. Українців на керівних посадах усіх галузей народного господарства республіки було на початку 1930-х рр. понад 50 %. Загалом українізація охопила всі сфери національної культури та широкий загал українського суспільства.

Найбільше вплинула українізація на розвиток освіти. У цьому напрямі українізації були притаманні три риси: планомірність, послідовність та високі темпи.

Розбудова радянської системи освіти на території України розпочалась із запозичення в 1919 р. народним комісаром освіти В. Затонським концепції і моделі освіти в РСФРР. Запозичена концепція та модель освіти не враховували соціально-економічну і національну специфіку України та була відірвана від реальних потреб економіки.

Новий нарком освіти Г. Гринько на початку 1920 р. відмовився від її реалізації і почав розроблення власної концепції та моделі освіти. В основу його концепції було покладено наскрізну професійну спрямованість освіти. Вже 25 березня 1920 р. І-ша загальноукраїнська нарада з питань освіти вирішила, що в основу організації навчання дітей слід покладатися не на дев'ятирічну загальноосвітню

школу, а семирічну, після якої діти навчатимуться в професійно-технічних закладах, технікумах, інститутах і академіях. У середині 1920-х років в Україні впроваджено десятирічку (семирічка плюс трирічна професійна школа), що ліквідувало розрив між середньою і вищою освітою.

Нове керівництво наркомату освіти залишило право навчання рідною мовою. 4 травня 1920 р. видано відповідну постанову «Про підготовку працівників освіти з обов'язковим вивченням української мови», а 21 жовтня Раднарком УСРР прийняв постанову «Про введення української мови в усіх навчально-виховних закладах з неукраїнською мовою навчання». Завдання полягало в тому, щоб досягти пропорції між чисельністю національних шкіл і національним складом населення, але не вдаватись до насилля.

Перепоною на цьому шляху стала недосконалість загального українського правопису. Нестача підручників і словників, відсутність термінології та інші проблеми найболісніше відображалися на усьому українізаційному процесі 1920-х рр.

Щоб розв'язати ці проблеми, Раднарком УСРР 23 липня 1925 р. постановив організувати при наркомі освіти комісію для розроблення правил правопису української мови з 26 осіб: О. Шумського (голова), П. Сологуба, А. Кримського, М. Хвильового, М. Скрипника, С. Єфремова та інших. Працюючи над правописом, комісія взяла за основу «Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук», затверджені народним комісаром освіти УСРР у 1921 р. Новий український правопис (скрипниківський) було затверджено 4 вересня 1928 р. і він діяв до 1933 р.

Перші підсумки українізації освіти підведено в доповіді заступника наркома освіти Я. Ряпка, в яких зазначено, що станом на 1 жовтня 1923 р. кількість українських шкіл у Полтавській, Київській, Подільській та Волинських губерніях переважала кількість українського населення, а в Харківській, Катеринославській, Чернігівській та Одеській навпаки. Практично не було українізовано шкільні заклади в Донецькій губернії. Середній відсоток українських шкіл по Україні виявився нижче такого відсотка корінного населення на 11,2 %.

Одним з ключових положень української концепції освіти стала вимога замінити школу дитячим будинком. Ось тут проявився

весь цинізм радянської системи. Адже базовою позицією був не тільки соціальний захист дітей, але і сумнів у здатності сім'ї позитивно впливати на виховання дитини. Щоправда, в 1923 р. нарком освіти УСРР відмовився від ідеї повної заміни школи дитячим будинком, зробивши її головним осередком виховання, трудової і освітньої роботи.

У системі вищої освіти зміни полягали в тому, що в 1920–1921-х рр. ліквідували всі українські університети. На їх базі створювались спеціалізовані вузи соціально-економічного, педагогічного і медичного спрямування. Така схема розвитку вищої освіти прагнула підпорядкувати всю освіту засадам «єдиної трудової школи». Це стало серйозним відступом, оскільки це призвело до значного зниження теоретичного рівня підготовки фахівців з вищою освітою і викликало невдоволення серед професорсько-викладацького складу. У 1922/1923 н. р. закриття університетів супроводжувалось звільненням та арештами демократично налаштованих викладачів і професорів. До речі, восени 1922 р. надійшло розпорядження про усунення від викладацької роботи всіх колишніх міністрів України періоду національної революції. З університетів були звільнені професори М. Василенко, С. Єфремов, В. Лехівський, С. Остапенко та ін.

Не оминула ця реформа два найстарші університети – Харківський та Київський ім. св. Володимира.*

З 1932 р. університетську систему освіти поступово почали відновлювати.

У кінці 1922 р. наркома освіти Г. Гринька звільнили з посади і знову призначили В. Затонського, який був прихильником української концепції та моделі розвитку освіти. Він відкинув ініціативу замінити школу дитячим будинком.

---

* Харківський університет у 1920 р. перейменовано у Вільну академію теоретичних знань, а від 1921 р. до 1932 р. діяв як Харківський інститут народної освіти ім. О. Потебні з трьома факультетами: професійної освіти, соціального виховання та робітничим. Київський університет ім. св. Володимира від 1920 р. до 1926 діяв як Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова, а від 1926 р. до 1932 р. – як Київський інститут народної освіти ім. М. Драгоманова, також з трьома факультетами: соціального виховання, професійної освіти, фізико-хіміко-математичним.

Активним прибічником концепції був О. Шумський. М. Скрипник, який змінив у лютому 1927 р. О. Шумського на посаді наркома освіти, продовжував відстоювати і удосконалювати українську модель освіти. Гарантом цієї моделі був незмінний заступник усіх чотирьох наркомів освіти Я. Ряпко. У 1929 р. Я. Ряпко виступав проти необхідності і можливості уніфікації системи освіти України з російською. Натомість він запропонував у разі такої уніфікації будувати російську систему за українським зразком.

До позитивів у сфері освіти періоду «українізації» слід зарахувати досягнення загальної грамотності та значний ріст освіченості народу. Фактично було продовжено політику, яку ще розпочала Центральна Рада. В Україні навчання населення грамотності відбувалось через мережу товариств «Геть неписьменність!», які починають відкривати в 1923 р. У 1936 р. товариства ліквідувалися як такі, що виконали свою роль.

До цієї освітньої роботи було залучено комітети незаможних селян (комнезами). Вони допомагали освітнім органам у створенні лікнепів (ліквідація неписьменності), придбанні та розповсюдженні необхідної літератури, підручників тощо. Комнезамам було надано право посилати в усі середні та вищі навчальні заклади УСРР 10 % учнів, а на сільськогосподарські відділи і факультети 45 %. На комнезами було покладено завдання організації дозвілля на селі. Вони активно допомагали партійним осередкам і органам освіти в створенні сільбудів та хат-читалень. Якщо на початку 1924 р. у сільбудах і хатах-читальнях працювало близько 84,5 тис. членів комнезамів, то на кінець того самого року вже більше 200 тис. осіб.

У 1930 р. до культурно-освітніх установ було залучено 70 % незаможних селян. У роботі лікпунктів і шкіл лікнепу активну участь брали вчителі, агрономи, лікарі, студенти, кращі учні старших класів загальноосвітніх шкіл. У 1925 р. на Київщині налічувалось 1036 лікнепів, у яких навчалось 37 500 селян.

Втім мережа шкіл середини 1920-х рр. неспроможна була прийняти всіх охочих вчитися. У 1925–1926 рр. сільські школи відмовили в прийомі до 38 % дітей шкільного віку. Хоча в 1932 р. в школах України вже навчалось 98 % дітей шкільного віку.

Слід мати на увазі, що партійне керівництво досить вміло використовувало цю культурно-освітню роботу для поширення

атеїзму. Це питання було порушено в квітні 1923 р. на VIII конференції КП(б)У. З цього часу комнезами паралельно організовують читання лекцій, гуртки «безбожних», розповсюджують журнал «Безвірник» тощо.

Загалом на початок 1930-х рр. через систему ліквідації неписьменності пройшло два мільйони осіб, переважно селян. Кількість неписьменних серед людей віком від 9 до 49 років зменшилася від 48 % у 1920 р. до 8 %. У 1940–1941 рр. у республіці працювало 32 тисяч шкіл, 700 технікумів та 173 вищих навчальних закладів.

Попри це, дослідник Я. Мандрик стверджує, що в 1930-х роках не вирішеною залишалась освіта в селі і для села. Тільки 10 % сільських вчителів мали вищу освіту, решта – середню і незакінчену середню. Вищі навчальні заклади та технікуми України не справлялись з підготовкою керівних кадрів для села. Один агроном обслуговував 7 колгоспів, один зоотехнік – 35. Неписьменних у селах залишалось до 30 %. Під сталінські репресії в 1930-ті роки потрапило до 54 % сільських вчителів, 36 % голів колгоспів, 31,3 % завідувачів тваринними фермами, понад 30 % агрономів, тисячі учнів були відраховані із шкіл як «діти куркулів».

Щодо науки, то 14 червня 1921 р. положенням Раднаркому УСРР Українська академія наук (УАН) була проголошена найвищою науковою державною установою і підпорядковувалася наркомату освіти. Академію перейменували на ВУАН (Всеукраїнську академію наук)*.

ВУАН об'єднала понад 30 науково-дослідних установ – кафедр, інститутів, комісій. Крім того, науковою роботою займалися кафедри вишів, ботанічні сади, наукові товариства, обсерваторії, музеї. На 1928 р. ВУАН мала 63 дійсних членів, 16 членів-кореспондентів, 111 штатних і 212 позаштатних науковців. Загалом на 1928 р. в Україні вже було 138 науково-дослідних закладів, де працювало близько 3700 науковців.**

---

* Від 1921 до 1936 р. – Всеукраїнська академія наук (ВУАН), у 1936–1991 рр. – Академія наук Української РСР, від 1991 до 1993 рр. – Академія наук України, а з 1994 р. – Національна академія наук України.

** Українські вчені цього періоду великі досягнення здобули в галузі фізико-математичних наук. Розгорнула роботу математична школа Д. Граве (1863–1939). Праці багатолітнього завідувача кафедри математичної фізики

ВУАН М. Крилова (1879–1955) та його учня М. Боголюбова (1909–1992) заклали основи напряму математичної фізики – теорії нелінійних коливальних процесів. Зокрема М. Боголюбов під науковим керівництвом М. Крилова у віці 17 років захистив дисертацію, а в 1930 р. президія ВУАН на основі його декількох фундаментальних праць присвоїла ступінь доктора математичних наук. Після війни М. Боголюбов у команді А. Сахарова працював над розробленням атомної бомби.

У 1929 р. у Києві було відкрито фізичний інститут, трохи пізніше фізико-технічні інститути в Харкові та Дніпропетровську. Вже на початку 1930-х рр. у Харкові сформувалася перша фізична школа в галузі кріогеніки-фізики низьких температур Л. Шубнікова. Ця кріогенна лабораторія була четвертою у світі та першою в СРСР. Поряд з фундаментальними дослідженнями велися прикладні розробки, пов'язані з використанням глибокого охолодження в промисловості та космосі.

Величезний внесок у вітчизняну та світову науку зробила харківська школа теоретичної фізики Л. Ландау. Співробітники Харківського фізико-технічного інституту К. Синельников, А. Вальтер, О. Лейкунський, Г. Латишев, І. Обреїмов восени 1932 р. вперше у СРСР і всього через кілька місяців після англійських вчених зуміли розщепити ядро літію.

Одним з перших творців ракетної техніки і теорії космічних польотів був Ю. Кондратюк (1897–1941).

Підвалини наукової механіки та суміжних напрямів заклали С. Тимошенко (1878–1972) – фахівець з механіки матеріалів та конструкцій, у 1919 р. він заснував Інституту технічної механіки, Є. Патон (1870–1953) – учений в галузі зварювальних процесів та містобудування, засновник у Київському політехнічному інституті кафедри мостів та Інституту електрозварювання (1934), К. Симінський – фахівець з проблем міцності (статика та динаміка конструкцій споруд), у 1921 р. очолив Інститут технічної механіки.

Важливу роль у науці відіграли: Д. Рожанський (1882–1936) – фізик, основні праці стосуються електричних розрядів та радіофізики; С. Реформатський (1860–1934) – хімік, органік, автор відкриття, названого реакцією «Реформатського», широко вживаного під час дослідження і синтезі складних природних з'єднань, у 1931–1934 рр. провів дослідження в галузі отримання натурального каучуку з рослин; М. Холодний (1882–1953) – ботанік, фізіолог, мікробіолог, еколог, засновник вітчизняної школи фізіології рослин; М. Страженко (1876–1952) – медик, один із засновників київської школи клінічної медицини, зробив прогрес у кардіології; О. Богомолець (1881–1946) – медик, основоположник школи патофізіологів, автор численних праць з ендокринології, порушення обміну речовин, імунітету та алергії, раку, старіння організму тощо.

У 1920-ті рр. розвивалися соціальні та економічні науки. При соціально-економічному відділі ВУАН було відкрито Демографічний інститут, який очолив визначний український статист, демограф та економіст М. Пхута (1884–1961). При відділі працювали кафедри історії західноруського й українського права (М. Василенко), економіки, торгівлі й промисловості (К. Воблий), історії філософії права (О. Гіляров), звичаєвого права України (О. Малиновський),

Поza ВУАН розвиток історії, культури, економіки отримав при кафедрах інститутів народної освіти Києва, Харкова, Дніпропетровська, Кам'янець-Подільська. Технічні, фундаментальні та природничі науки активно розвивались при політехнічних інститутах Києва, Харкова та Одеси.

Особливий вплив політика «українізації» мала на художню літературу. У цей час розвиваються різноманітні літературні течії, створюються організації та гуртки. Ще перед українізацією в 1921 р. у Києві утворилася «Асоціація панфу-туристів». Засновником асоціації був основоположник і теоретик українського футуризму М. Семенко (1892–1937). До складу «Асоціації панфутуристів» входили О. Слісаренко, М. Терещенко, М. Бажан, Ю. Яновський та ін. У 1924 р. «Аспанфут» перетворено на «Асоціацію комункульту», яка перестала існувати в 1925 р. Від «Асоціації комункульту» відділилась група письменників, яка заснувала літературну органі-

---

фіансів (Л. Яснопольський), міжнародного права (В. Грабар), цивільного права (С. Дністрянський), історії народного господарства (В. Левитський), політичної економії (С. Солнцев).

Не менш активно працював історико-філологічний відділ ВУАН, який очолював один із засновників Української академії наук А. Кримський (1871–1942). На 1927–1928 рр. відділ працював за такими напрямками: історико-філологічний (керівник А. Кримський), історії української мови (Є. Тимченко), української усної словесности (А. Лобода), історії новітнього українського письменства (С. Єфремов), давнього українського письменства (В. Перетц), давньої історії українського народу (Д. Багалій – 1857–1932), новітньої історії українського народу (М. Грушевський), примітивної культури та народної творчості (К. Грушевська – 1900–1943, дочка М. Грушевського), історичної географії (О. Грушевський), візантології (Ф. Мищенко), історії українського мистецтва (О. Новицький). При відділі діяло 39 комісій, інститутів, комітетів і музеїв. У період українізації заходами історико-філологічного відділу ВУАН видано низку фундаментальних праць: «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928), «Нарис української історіографії» (Т. I–II, 1923–1928), «Український мандрований філософ Г. Сковорода» (1926), «Г.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївці» (1925) Д. Багалія; «З примітивної культури» (1924) й «Українські народні думи» (1927) К. Грушевської; М. Грушевський продовжував публікувати наступні томи «Історії України-Руси» й «Історії української літератури»; «Михайло Коцюбинський» (1922), «Іван Нечуй-Левицький», «Іван Карпенко-Карий» (1924), «Панас Мирний» (1928), «Щоденник» і «Листування» Т. Шевченка (1927–1928) С. Єфремов; А. Кримський опублікував «Історію Персії та її письменства» (1934), «Історію Туреччини» (Т. I–II; 1924–1927).

зацію «Жовтень» (1924–1926, В. Десняк, Іван Ле, М. Терещенко, Ю. Яновський та інші), що мала на меті формування «нової пролетарської літератури» в Україні.

Група М. Семенка, М. Бажана продовжила діяльність в об'єднанні «Нова генерація» (1927–1931), видаючи однойменний літературний журнал, де досить скептично ставились до надбань культури. Зокрема М. Семенко нехтує національним у літературі – воно здається йому примітивом. Він навіть протестує проти культу Т. Шевченка, «хуторянського» та провінційного мистецтва. Водночас, футуристи модернізували українську лірику урбаністичною тематикою, сміливими експериментами з формою вірша, запровадили свіжі (навіть епатажні) образи й творили нові слова, покликані відобразити нову індустріалізовану добу.

У 1922 р. утворилась організація «Плуг» – спілка селянських письменників. Вона ставила за мету, ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, йти до створення нової, соціалістичної культури і ширити ці думки серед селянських мас України. Активними членами «Плугу» були С. Пилипенко (голова), Н. Забіла, П. Панч та інші. Маючи очевидні досягнення в українській культурі, «Плуг» не був позбавлений і певних недоліків, зокрема сприяв поширенню надмірної масовості в літературі, через залучення до письменницьких об'єднань малообдарованих людей. Свої твори письменники друкували в журналі «Плужан» (1925–1927).

У 1923–1924 рр. діяло літературне угруповання «Аспіс» («Асоціація письменників»). У його складі були письменники європейської орієнтації (Л. Старицька-Черняхівська, М. Зеров, М. Рильський, В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович та ін.). У 1924 р. на основі асоціації утворилась група «Ланка» (В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник та ін.). На основі «Ланки» утворилась група «Марс» («Майстерня революційного слова», 1926–1929) у складі Я. Качура, Д. Фальківського, В. Ярошенка.

У 1923 р. засновано Спілку пролетарських письменників України «Гарт», яку очолив В. Блакитний (1894–1925) – теоретик і критик української літератури. Визначальною в його естетико-літературних міркуваннях була ідея соціальної ролі мистецтва. Водночас він піддавав критиці пролеткульт, в основу якого покладена віра у всемогутню силу кабінетного плану, декрету, тез чи

резолуції. Членами спілки були К. Гордієнко, О. Довженко, В. Сосяра, П. Тичина, М. Хвильовий та інші. Неоднорідний склад «Гарту», прагнення монополізувати вплив на літературу та смерть В. Блакитного (1925) призвели до розпаду їхнього центру в Харкові.

Помітною постаттю в середовищі «Плугу» та «Гарту», як і загалом у всій українській літературі, був О. Вишня (П. Губенко, 1889–1956) – один із засновників у 1922 р. сатиричного журналу «Червоний прець», а з 1927 р. головний редактор.

Частина «гартівців» на чолі з українським прозаїком, поетом, публіцистом, М. Хвильовим (М. Фігільов, 1893–1933) утворила літературну організацію ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури, 1925–1928)*, інша частина – ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, 1927).

ВАПЛІТЕ відстоювала ідею творення нової української літератури за допомогою кращих зразків західноєвропейської культури, члени намагались протистояти адміністративно-командному втручання чиновників у творчість. На думку І. Дзюби, памфлетист М. Хвильовий спрямовував свій пафос проти хуторянства й «масовізму» в літературі, «червоного» нецтва, «безграмотного міщанства» та «рідненької просвіти» у вишиваній сорочці і з «задрипанським світоглядом», «селозування» пролетарської культури, ідеологом яких М. Хвильовий оголошував «Плуг». Втім це не означає, що М. Хвильовий був проти того, щоб робітники і селяни творили культуру, але це мали б робити інтелектуально розвинені, талановиті та геніальні люди. Ще одним викликом проти більшовицької культурної революції стало його гасло «Геть від Москви!». До того ж М. Хвильовий не був русофобом, добре знав російську літературу, і вона посідала чільне місце в його інтелектуальному арсеналі. Але він гостро відчував небезпечну асиметрію в українсько-російських культурних відносинах; панування російської культури в Україні закріплювало її, а також розвивало колоніальний статус.

Для такої гострої постановки питання М. Хвильовий скористався партійним рішенням про посилення курсу на українізацію. Невдовзі з'ясується, що в партії переважало інакше розуміння

---

* Після заборони «ВАПЛІТЕ» М. Хвильовий організує «Літературний ярмарок», після закриття «Літературного ярмарку» – «Пролітфронт».

українізації, і М. Хвильовому дадуть це відчуття. Фактично почалося з того, що в 1926 р. заборонили друкувати його памфлет* «Україна чи Малоросія?» (опублікований в 1990 р.). Памфлет уважно вивчили в ідеологічних спецслужбах і використали у публічному цькуванні автора. М. Хвильовий почував себе комуністом і боляче сприймав звинувачення у нібито відступництві та націоналізмі. В атмосфері шаленого цькування, передчуваючи наближення тотального терору, М. Хвильовий покінчив життя самогубством 13 травня 1933 р.

З позицією М. Хвильового солідаризувались українські націонал-комуністи, літературна група «неокласиків» на чолі з М. Зеровим (1890–1937) та широкі кола національно свідомої української інтелігенції. До групи українських поетів, письменників «неокласиків»-модерністів належали М. Драй-Хмара (1890–1937), М. Рильський (1895–1964), О. Бургардт (Ю. Клен, 1891–1947). Вони були блискуче освіченими людьми, володіли багатьма іноземними мовами, створювали численні переклади світової класики, орієнтувались на поєднання національних традицій і досвіду світової та європейської літератури. Вони відмежовувались від так званої пролетарської культури, а навіть і намагались їй протистояти.

У 1924–1930 рр. існувало об'єднання «Літературний центр конструктивістів». Його представники вважали, що внесок у будівництво нового життя література може зробити, пропагуючи техніцизм. У цьому напрямі працювала літературно-мистецька група «Авангард» на чолі з В. Поліщуком.

Одночасно в другій половині 1920-х років активізувалось видання літературних творів. У 1926–1930 рр. було видано 24 томи творів письменника В. Винниченка (1880–1951). Такої кількості видань своїх творів та читацької популярності не мав жоден український письменник першої половини ХХ ст.

Великою популярністю користувалися твори письменника, режисера, драматурга М. Куліша (1892–1937). Серед них п'єси «97», «Мина Мазайло», «Народний Малахій» і «Патетична соната». Ці твори відрізнялись своєю модерністською формою та гострою критикою тогочасної радянської дійсності. У 1925 р. М. Куліш

---

* Памфлет – невеликий за обсягом літературний твір публіцистичного жанру на злободенну тему.

переїжджає до Харкова, де знайомиться із М. Хвильовим, Лесем Курбасом, Остапом Вишнею, В. Сосюрою, Ю. Яновським, П. Тичиною та ін. Вступає у «ВАПЛІТЕ», починає вести плідну співпрацю з трупною театру «Березіль» та його режисером Лесем Курбасом.*

Театр «Березіль», який був заснований у Києві в березні 1922 р. (від місяця заснування походить назва), став одним із перших українських театрів в УСРР. З 1926 р. і до 1933 р. театр працює в Харкові (сьогодні Харківський український академічний драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка). Театр видавав журнал «Барикади театру», а також був сміливим і міцним експериментальним колективом, у якому променіли молоді таланти – А. Бучма, М. Крушельницький, Н. Ужвій, Й. Гірняк, В. Чистякова, О. Сердюк, Д. Антонович, І. Мар'яненко, Ф. Радчук та інші.** У 1933 р. Леся Курбаса заарештували, а театр закрили. Після цього акторський колектив долучився до трупи Харківського українського драматичного театру ім. Т. Шевченка, керівником якого став М. Крушельницький.

З 1927 р. у Харкові працював робітничий театр, основу трупи якого складала актори театру «Березіль». У 1933 р. цей робітничий театр переїхав у Донецьк, де став першим стаціонарним про-

---

* На сцені театру «Березіль» з великим успіхом було поставлено п'єси «Мина Мазайло» та «Народний Малахій». У них Леся Курбас з великою силою зобразив убогий світ міщанства, похмуре дно великого міста, бюрократизм державних урядовців, монотонність стандартизації життя, впертий захист українським міщанином свого зрусифікованого обличчя.

З середини 1920-х рр. М. Куліш стає одною з центральних постатей українського літературного, громадського і мистецького життя, а також драматургії. У листопаді 1926 р. його обрали президентом «ВАПЛІТЕ» і до січня 1928 р. він обіймав цю посаду. У 1926–1928 рр. М. Куліш входив до складу редакційної колегії журналу «Червоний Шлях», друкується в альманасі «Літературний ярмарок», пише статтю «Критика чи прокурорський допит», де захищає право митця на самотність та внутрішню незалежність. З початком 1930-х років у житті Миколи Куліша, як і багатьох інших митців, настають трагічні сторінки життя: більшість його творів, що доти були досить популярними, зазнають великої політичної та естетичної критики.

** Леся Курбас розвивав авангардний театр, на протигагу реалістичному театру Г. Юра. Відповідно театр Леся Курбаса повинен був би не відтворювати, а формувати життєві принципи людей у суспільстві. Дещо пізніше, за це курбасівський театр був звинувачений у недоступності масам, а сам режисер у антидемократичній позиції, викривленні оптимістичної радянської дійсності, буржуазному націоналізмі та контрреволюційності.

фесійним театральним закладом (сьогодні Донецький академічний український музично-драматичний театр). Одним із засновників цього театру був О. Загаров, який у 1921–1923 рр. очолював український театр у Львові.

Гідно продовжувався розвиток народно-побутових традицій українського театру М. Садовського та П. Саксаганського. Наприкінці 1930-х рр. в Україні було відкрито понад 80 театрів.

Політика «українізації» сприяла розвитку самодіяльних та професійних колективів. Серед них – капела «Думка» (1920), Київський симфонічний ансамбль (1926–1930) на чолі з В. Яблонським. Новими здобутками збагатили музичну культуру Г. Верьовка, П. Козицький, Л. Ревуцький та ін. У 1930-х рр. було відкрито Київську, Харківську та Одеську консерваторії.

На цей час припадає розвиток українського кінематографу, світової слави якому надав український письменник, кінорежисер, художник, кінодраматург Олександр Довженко (1894–1956). З 1923 р. працює в Харкові, де досить активно інтегрувався в тогочасні мистецькі кола. Вже в 1925 р. долучився до створення «ВАПЛІТЕ». Але найбільше його цікавило кіно. У 1927 р. О. Довженко знімає фільм «Сумка дипкур'єра», в якому єдиний раз знявся в ролі кочегара і який став першим його кінофільмом. Перший серйозний успіх до О. Довженка прийшов з виходом у квітні 1928 р. на екранах Києва фільму «Звенигора». Цей фільм став сенсацією, але водночас це був початок особистої трагедії О. Довженка – за цю стрічку та згодом за фільм «Земля» (1930) його будуть постійно звинувачувати у буржуазному націоналізмі.*

---

* Перед фільмом «Земля», О. Довженко встиг зняти свій третій повнометражний фільм «Арсенал» (1929) про більшовицьке повстання в січні 1918 р. на однойменному заводі в Києві. Три перші картини було знято на кіностудії в Одесі. Кінофільм «Земля» (1930), який було знято на київській кіностудії, вийшов на екрани 8 квітня 1930 р., а вже 17 квітня був заборонений. О. Довженко з подивом дізнався, що фільм має грандіозний успіх у Європі, у той час як його заборонено в Україні. Після прем'єри в Берліні про О. Довженка масово пишуть в пресі, у Венеції кінематографісти називають Довженка «Гомером кіно». А ось у Радянському Союзі стрічку реабілітували лише у 1958 р. після міжнародного референдуму у Брюсселі, де він увійшов до 12 найкращих фільмів всесвітньої історії кіно. Після цих кінофільмів О. Довженко постав як самобутній кінорежисер, фундатор поетичного кіно, визнаний світом митець.

Помітною фігурою в українському кінематографі був самотній скульптор, кінорежисер, драматург, сценарист І. Кавалерідзе (1887–1978), який від 1928 р. до 1941 р. працював сценаристом та художником в Одеській та Київській кіностудіях. Як кінорежисер поставив фільми «Злива» (1929), «Перекоп» (1930), «Коліїщина» (1933), «Прометей» (1936), «Запорожець за Дунаєм» (1937).

У 1930 р. в Україні з'являється перший звуковий фільм – документальна стрічка Д. Вертова «Симфонія Донбасу», а наступного року глядачі почули голоси акторів у художньому фільмі О. Соловйова «Фронт».

Загалом у 1929–1934 рр. в Україні було знято до 180 фільмів різних жанрів.

Не менш цікаві та грандіозні процеси спостерігаються в архітектурі та образотворчому мистецтві. В архітектурі планувалося втілити ще небачені містобудівельні задуми, нові типи конструктивних рішень і форм архітектури першого десятиліття радянської влади.

Зростає увага до національної спадщини народної архітектури. Прикладом є діяльність Д. Дяченка, який у фасаді сільськогосподарської академії у Києві (1925–1930) використав форми українського бароко; В. Естерович у стильових нормах класицизму збудував поліклініку в Харкові (1925–1927); О. Вербицький надав риси раціоналістичного модерну споруді Київського вокзалу (1927–1933).

Новий конструктивістський напрям яскравіше виявився в новобудовах Харкова – тодішня столиця УСРР (грудень 1919 – червень 1934). У Харкові створено ансамбль центру міста з комплексом адміністративних організацій та установ. Кругла в плані площа тут одна з найбільших у світі. Серед споруд площі – будинок Держпрому (1925–1929, арх. С. Серафимов, С. Кравець, М. Фельгер) і

У 1932 р. О. Довженко зняв перший звуковий фільм про будівництво Дніпрогесу – «Іван». Значну роботу зі знімання фільму виконала його асистент і дружина Юлія Солнцева. Відчуваючи подих у спину ідеологів майбутніх репресій і конфлікт з київською кіностудією з приводу невдалої постановки фільму «Іван», митець прийняв рішення виїхати до Москви і з 1933 р. працював на «Мосфільмі». У 1935 р. зняв стрічку «Аероград» про нове місто, яке виростає серед тундри, про прекрасне та світле майбутнє чукчів. Кіно знімали в регіоні від Владивостока до Хабаровська. Успіхи, знятого в 1939 р. на кіностудії в Києві, фільму «Щорс» давали підстави О. Довженку вважати себе реабілітованим.

будинок проектних організацій (1930–1932, арх. С. Серафимов та М. Зандберг-Серафимова). У цих спорудах використано останні досягнення будівельної техніки та нові архітектурні форми. Конструктивна архітектура відобразилась в будівлі Червонозіркового театру (1933–1938, арх. В. Пушкарьов), Палаці культури залізничників (1928–1932, арх. О. Дмитрієв) та інших спорудах Харкова.

Такі архітектурні форми з'являються і в інших містах: палац праці – Дніпропетровськ (1926–1932, арх. О. Красносельський), палац культури заводу «Більшовик» – Київ (1931–1934, архітектор Л. Мойсевич). Зазнав реконструкції Донецьк за розробленим у 1932 р. генеральним проектом архітектора П. Голов-ченка.

У промисловому будівництві провідне значення мало спорудження Дніпрогесу (1927–1932, арх. В. Веснін, М. Коллі, Г. Орлов, С. Андрієвський). Комплекс споруди об'єднав греблю, силову станцію – на правому березі Дніпра, трикамерний шлюз – на лівому. Гребля має форму напруженої дуги довжиною 760,5 м, розчленованої стояками на 47 прорізів. Стояки заввишки 60 м вгорі об'єднані двоярусним мостовим переходом. Конструкція велична і спокійна. При грандіозності усієї споруди гармонійність пропорцій справляє враження.

Підготовку архітекторів в УСРР здійснювали архітектурні факультети в Києві, Харкові, Одесі, а з 1939 р. у Львові.

З середини 1930-х рр. простежується відхід від конструктивізму й повернення до класики. Класика сприймалась як інтернаціональна. Показником нового стилю стала споруда Ради міністрів УРСР у Києві (1935–1937, арх. І. Фомін). Фасад споруди утворює могутня динамічна дуга, підкреслена ризалітами,^{*} що виступали колонними торцями, а її маса ділиться на дві частини: нижню – п'єдестал і верхню – розчленовану півколонами з коринфськими капітелями. Ця споруда – наглядний образ часу.

До таких класичних споруд України належить будинок Верховної Ради УРСР (1936–1939, арх. В. Заболотний). Тут поєднана класична схема загальної об'ємно-просторової побудови з національним декором в оформленні інтер'єрів. На противагу споруді Ради міністрів, будівля Верховної Ради не пригнічує масштабами,

---

* Ризаліт – частина споруди, яка виступає за основну лінію фасаду.

відрізняється цільною кубічною формою, простотою об'єму, компактністю силуету, особливо не виділяється розмірами серед сусідніх будинків. Фасад будівлі Верховної Ради підкреслює урочистий восьмиколонний портик.

У 1930-х рр. поширилося будівництво житлових багатопверхових споруд, зумовлене вимогами економічності, створення кращих умов життя людей. Такі будинки споруджувалися у великих містах. У Києві – це житлові будинки на вул. Пироговській (1936–1937, арх. Г. Шлаконєв), житловий будинок заводу «Більшовик» (1935–1937, арх. А. Добровольський, М. Ручко). Тоді ж розпочалося швидкісне будівництво за типовими проектами шкіл, дитячих садків, ясел, магазинів, кінотеатрів. Кращим оригінальним проектом була споруда театру в Донецьку (1935–1940, арх. О. Котовський), де використано класичні форми з ордерною системою.

Конструктивізм 1920-х рр. позначився і на скульптурі. Він відкинув будь-який скульптурний декор будівлі як непотрібний елемент. Споруди зі скла і бетону не залишали місця для пластики. Скульптори переважно споруджували пам'ятники, оскільки державними заходами здійснювалась сумнозвісна монументальна пропаганда. У зв'язку з цим художні колективи зобов'язували виконувати численні замовлення на так звану політичну скульптуру. Твори здебільшого виконувались із дешевих матеріалів і призначались для використання в міських скверах, парках, будинках культури, лікарнях, санаторіях, на стадіонах тощо.

Проте слід наголосити на справжні мистецькі здобутки. Зокрема привертають увагу роботи І. Кавалерідзе: пам'ятник Г. Сковороді в Лохвиці (1922), пам'ятники Артему (Ф. Сергєєву) в Бахматі (1923)* та Слов'яногірську (1927). У скульптурній композиції пам'ятника Артему (1923) постать вирішена архітектурно-конструктивно.

Популярною була шевченківська тема. У 1920 р. встановили погруддя Т. Шевченка в Києві, а 1921 р. у Харкові (скульптор Б. Кратко). У 1926 р. у Полтаві поставлено пам'ятник Т. Шевченку (скульптор І. Кавалерідзе).

У 1929 р. оголошено Всесоюзний конкурс на пам'ятник Т. Шевченку для Харкова. Другий конкурс оголошено у вересні

---

* Сучасне місто Артемівськ Донецької обл.

1933 р. У третьому конкурсі (наприкінці 1933) перемогу здобув проект скульптора М. Манізера (1891–1966) й архітектора І. Лангбарда. Над втіленням образу Т. Шевченка як поета-революціонера і демократа М. Манізер працював з 1929 р. по 1938 р. Харківський проект передбачав виготовлення статуї Шевченка (висота близько 5,5 м) та 16 фігур (розмірами в півтори натуральних величини). Закладали пам'ятник в міському парку Харкова у дні святкування 120-річчя від дня народження поета.

Скульптор М. Манізер – автор пам'ятників Т. Шевченку в Києві (перед головним корпусом Київського національного університету ім. Т. Шевченка) та Каневі. Обидва пам'ятники були виконані в 1939 р. У Києві постать Кобзаря заввишки 6 м встановлена на восьмиметровому постаменті з темно-червоного граніту. У Каневі на Чернечій горі підноситься пілон 9 м із темно-сірого граніту. На вершині, обличчям до Дніпра, встановлена бронзова статуя Шевченка, заввишки близько 4 м.

Серед художників славляться Ф. Кричевський, В. Кричевський, М. Жук, М. Бурачек та інші. Основним осередком стає Київський художній інститут (1924 р.).

Ф. Кричевський найповніше себе виразив у народній темі. Центральним твором виступає панно-триптих* «Життя» (1927) – своєрідна відповідь на низку явищ в українському мистецтві того часу, насамперед у Київському художньому інституті. Ф. Кричевський тоді не приєднався до жодного з мистецьких угруповань. Три частини триптиху оповідають про життя дореволюційного села: центральна частина «Село», ліва – «Любов» і права «Повернення» – етапи життя звичайної родини. Творчі пошуки Ф. Кричевського виявилися і в галузі театру. Він оформляв оперу М. Лисенка «Тарас Бульба» (1933) у Харківському театрі опери та балету.

Вихованцями школи живопису Ф. Кричевського стали видатні українські художники Т. Яблонська (1917–2005), Г. Меліхов, Є. Волобуєв.

Біля джерел вищої художньої школи в Україні стояв і М. Жук (1883–1964). У 1925 р. художник створив серію портретних плакатів

---

* Панно – декоративно-ліплене зображення на гладкій поверхні стіни чи іншій частині внутрішньої поверхні. Триптих – твір мистецтва, який складається із трьох картин, барельєфів тощо, об'єднаних спільною ідеєю.

(близько 30-ти) у техніці кольорової літографії, у 1932 р. – незвичайну серію гравюрних портретів (з натури) українських письменників, своїх сучасників. Серед зображуваних – В. Сосюра, В. Поліщук, М. Зеров, В. Блакитний, В. Винниченко, М. Хвильовий та ін.

Відомим художником пленеру (малювання на відкритому повітрі) був М. Бурачек (1871–1942). Зі всього побаченого, усвідомленого, естетично пережитого вибирав лише те, що відповідало особистим творчим переконанням та унікальному відчуттю гармонії барв. Твори художника позначені впливом імпресіонізму.*

О. Шовкуненко та К. Богаєвський утверджували індустріальний краєвид, який упродовж 1920–1930-х рр. став провідним у творчості, відображаючись в акварельних циклах.

Широкий діапазон творчості характеризує художника А. Петрицького. Він відомий монументаліст, станковіст та театральний художник. Після свого дебюту в «Молодому театрі» Леся Курбаса він перший на українській сцені утвердив художника як співавтора театральної вистави. Співпрацюючи з провідними режисерами (Лесем Курбасом, О. Загаровим), рішуче став на шлях оновлення й реформи сцени, вражаючи широким діапазоном творчості.

У мистецтві значну увагу зосереджували на зображенню сучасного життя, темах індустріалізації та колективізації сільського господарства. Практикувалися виїзди на виробництво, новобудови, шахти, популярним стало відвідування Дніпробуду. Одним з перших його оспівувачів був К. Трохименко, якого захоплювали образи трудівників, вчорашніх селян «Кадри Дніпробуду».

Глибше до джерел народної творчості та традицій національного мистецтва звернувся М. Бойчук (1882–1939). Він засновник окремої художньої школи в Україні 1920–1930-х рр., оскільки велика група його вихованців-митців створили художню течію – «бойчукізм». Запропонована М. Бойчуком живописна система –

---

* До міжвоєнного періоду його творчості належать такі роботи: «Хата опівдні. Спека» (1928), «Дніпро. Хмари насуваються» (1934), «Ранок на Дніпрі» (1934), «Колгоспне жито» (1935), «Яблуні в цвіту» (1936), «Дорога до колгоспу» (1937), «Причинна. Реве та стогне Дніпр широкий» (1941). Долучився до оформлення театральних вистав: «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького (1936, Харків), «Сорочинський ярмарок» М. Старицького за М. Гоголем (1937, Донецьк), «Наймичка» І. Карпенка-Карого (1938, Донецьк).

стилізація під давнину – сприймалась догматично обмеженою, невідповідною для втілення тогочасного радянського змісту суспільного життя народу. До групи М. Бойчука входили І. Падалка, В. Седляр, О. Павленко та ін.

«Бойчукісти» виконували розписи в селянському санаторії Одеси (1927–1929), Ленінському залі Державного соціального музею в Харкові (1925). Темі настінних композицій визначали сцени праці й побуту робітників і селян, єднання трудящих України та Росії. Однак оригінальні твори групи М. Бойчука, що не мали аналогій у попередніх періодах розвитку мистецтва, були знищені, як і їхні автори.

У 1932 р. в Україні скасовано всі незалежні угруповання художників. Того самого року зі створенням Спілки радянських художників України вводилися основоположні принципи єдиного творчого методу, що одержав назву соціалістичного реалізму. Цей метод став не стільки дороговказом розвитку мистецтва, скільки караючим і нівелюючим будь-які відхилення від партійного диктату.

7.2.2. Згортання українізації. «Розстріляне відродження»

Розширення можливостей для підвищення культурного рівня населення, активізації духовної творчості відображало й одночасно стимулювало процес зростання національної свідомості українського народу. Водночас національна інтелігенція як один з основних носіїв свідомості народу почала заважати уніфікаційним і тоталітарним тенденціям. І якщо в першій половині 1920-х рр. партія прагнула однаково протистояти як великодержавному шовінізмові, так і буржуазному націоналізмові, то, починаючи з другої половини цих років, акцент поступово, але невблаганно переміщувався на боротьбу з проявами буржуазного націоналізму та його носіями. Ініціатором такої боротьби в Україні став Л. Каганович. Він, підтримуючи курс на українізацію партійного апарату, робив усе можливе, щоб вихолостити її зміст, деморалізувати носіїв національної культури та обмежити їхню творчу свободу. Саме з його подачі виникла теза про націоналістичний ухил наркома освіти О. Шумського, після того як він на одному з пленумів ЦК КП (б)У висловив думку, що «в поняття

українізація вкладається вивчення української мови і культури, а не перетворення будь-кого в українську національність».

Як вже частково було зазначено для Й. Сталіна та Л. Кагановича українізація була тимчасовим тактичним відступом. Основне своє призначення Л. Каганович вбачав у тому, щоб пильно наглядати, куди «йде українізація, гарантуючи її напрямом у бік зміцнення диктатури пролетаріату».

Упереджене ставлення Л. Кагановича до українізації позначилося на всьому подальшому її процесі. Уже 2 липня 1926 р. він через рішення Політбюро ЦК КП(б)У склав повноваження голови комісії Політбюро з українізації. Від цього моменту Політбюро ЦК КП(б)У вкрай рідко обговорювало питання, пов'язані з українізацією. Так поступово цей курс згортався, ставав дедалі формальним. Турбота про розвиток української радянської культури замінювалася «турботою» про боротьбу з існуючим й неіснуючим українським буржуазним націоналізмом.

Невдовзі розпочалися перші розправи. 2 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало планове питання про народну освіту, політосвіту та культосвітроботу в масах. Постанова Політбюро буквально розтрощила наркома освіти О. Шумського, звинувативши його в «націоналістичному ухилі». 27 лютого О. Шумського звільнили із займаної посади.*

Після О. Шумського почав створюватись міф про «національний ухил» наступного наркома освіти УСРР М. Скрипника (1872–1933), який як і О. Шумський, послідовно впроваджував українізацію в життя. Зокрема М. Скрипник різко виступав проти «теорії боротьби двох культур» – як російської, так і української модифікації та тези про те, що великодержавний шовінізм – головна небезпека в міжнаціональних стосунках. Виступав за принципи рівноправного співробітництва в сфері культури. Все це стало предметом спрямованого проти нього морального терору. Не ви-

---

* З вересня 1927 р. до лютого 1930 р. він працював у Ленінграді ректором Інституту народного господарства, а згодом – і політехнічного. 13 травня 1933 р. О. Шумський був заарештований, а 5 вересня того ж року засуджений до 10 років позбавлення волі. Йому так і не вдалось реабілітуватись. За особистим розпорядженням Й. Сталіна, М. Хрушова та Л. Кагановича вбили по дорозі з Саратова до Києва 18 вересня 1946 р.

тримавши такої наруги, він 7 липня 1933 р. застрелився. Однак і мертвою його оголосили «ворогом народу».

Від самогубства М. Хвильового та М. Скрипника дослідники виводять термін «Розстріляне відродження».

«Викриття» М. Скрипника, по суті, поклато край процесові українізації, яку проводили ті українці, в яких була добре розвинена національна самосвідомість. І те, що в буквальному розумінні українізацію не згорнули в 1927 р. заслуга М. Скрипника та його оточення.

У 1934–1935 рр. провели чистку партійного апарату. Після чого українізація продовжилась, але в напрямі виховання тих кадрів, які тільки за національною ознакою були українцями, але до того ж боролися проти національного змісту української культури. Тобто розпочалось проведення більшовицької українізації. Сподвижником такої українізації був другий секретар ЦК КП (б)У П. Постишев (один з організаторів голоду в Україні 1932–1933). Цей процес тривав до наступних партійних чисток – 1937–1938 рр., яка не оминула творчу інтелігенцію.

Загалом українізація для тоталітарної системи стала тим підґрунтям, на якому сталінізм формував міф про «націоналізм» та «націонал-ухильництво». Тим самим створювалась безмежна база для масового терору. Особливо трагічними були наслідки масових репресій серед учителів та інженерів, художньої та наукової інтелігенції.

Масштабні репресії проти української інтелігенції почалися ще в 1929 р. арештами за звинуваченням у так званій справі СВУ (Спілки визволення України). У фальшуванні цієї справи нищівного удару було завдано по ВУАН, Українській автокефальній православної церкві, освітньому й кооперативному рухам. 9 березня 1930 р. згідно з цією справою в приміщенні Харківського оперного театру розпочався судовий процес. Серед підсудних були академіки С. Єфремов (його виставляли як голову СВУ), М. Слабченко, історик Й. Гермайзе, правник З. Моргуліс, мовознавець Г. Голоскевич, філолог В. Ганцов, педагог В. Дурдуківський, письменники Л. Старицька-Черняхівська, А. Ніковський – всього 45 осіб. Обвинувачувальний висновок твердив, що всі ці особи входили до складу ретельно законспірованої шкідницької підривної націоналістичної організації, мета якої – підготовка антирадянського замаху.

Судовий фарс завершився протизаконним вироком: чотирьох засудили до 10 років таборів, інших до тюремного ув'язнення строком від двох до восьми років та до вислання їх за межі УСРР.

У 1931 р. необґрунтованих нападів зазнав академік ВУАН М. Грушевський, нібито як один із керівників «Українського національного центру». У результаті М. Грушевського було вивезено за межі України. У 1931 р. за цією справою арештували історика, академіка ВУАН М. Яворського, а в 1937 р. його розстріляли.

У 1935 р. керівником «боротьбистської змови» оголосили драматурга М. Куліша. У січні 1936 р. у Києві таємно судили групу «шпигунів» і «терористів», котру нібито «очолював» відомий літератор, критик, професор М. Зеров, якого відправили на Соловки, де 3 листопада 1937 р. розстріляли.

Серед репресованих у 1930-х рр. були відомі українські письменники і поети Ю. Жилко, М. Ірчан, І. Кириленко, І. Кулик, В. Підмогильний, С. Пилипенко, В. Поліщук, Г. Хоткевич, А. Крушельницький, Микола Вороний, його син Марко Вороний та інші. Загалом було репресовано близько 500 літераторів, з яких майже 150 загинуло.

Згортання українізації завдало великої шкоди культурній спадщині. У першій половині 1930-х рр. мережа державних органів охорони пам'яток історії та культури фактично припинила своє існування. Ідеологізація сфери збереження пам'ятників і пам'яток історії та культури призвела до того, що провідним критерієм у його оцінюванні виступала не мистецька, художньо-естетична цінність, а ідеологічний, до того ж вульгарний зміст. Досить лише згадати про зруйновані в 1930-х роках у Києві Михайлівський золотоверхий собор (XII ст.) та церкву Богородиці (XII ст.). Єдиним вченим, що відмовився підписати дозвіл на знесення Михайлівського золотоверхого собору був археолог і мистецтвознавець М. Макаренко. За це в 1934 р. його заарештували і вислали з України, а 4 січня 1938 р. розстріляли.

Одночасно в 1930-ті рр. було заборонено видавати праці М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, В. Винниченка, М. Грушевського та ін. Опубліковані ж до цього їхні роботи вилучались з читальних залів бібліотек.

Під тотальну заборону потрапили публікації письменників, поетів, вчених, партійно-радянських працівників М. Волобуєва, Остапа Вишні, М. Ірчана, О. Слісаренка, М. Скрипника, М. Ялового та багатьох інших. Масові репресії поховали імена та твори Г. Холодного, Леся Курбаса, Г. Чупринки, Б. Антоненка-Давидовича, М. Куліша, М. Зерова, Григорія Косинки, Олександра Олеся та ін. Це був справжній організований радянською владою погром української культури.

Великою втратою став арешт та розстріл у 1936 р. художника М. Бойчука і знищення його школи. Така ж доля спіткала і Леся Курбаса, якого в 1933 р. арештували, а в 1937 р. розстріляли.

У 1934–1935 рр. були засуджені провідні спеціалісти в галузі літератури й літературознавства – академік ВУАН В. Перетц, член-кореспондент ВУАН Є. Шаблювський та ін. У 1936–1937 рр. після кампанії наклепів і необґрунтованих звинувачень загинули академіки ВУАН – геолог І. Агол, математик М. Кравчук, філософ С. Семковський.

Внаслідок такої командно-адміністративної політики терору в 1930-ті рр. припинився розвиток статистики, етнографії, демографії, краєзнавства тощо.

Глибоко негативний вплив на розвиток національної культури мало насильне вилучення зі сфери духовного життя релігії. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. жорстко переслідувалися всі церковні організації країни, однак лише одна з них була поставлена поза законом – Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Для її організаційного розгрому 28–29 січня 1930 р. у Києві був скликаний надзвичайний собор УАПЦ. Собор ухвалив постанову із визначенням, що діяльність УАПЦ була антирадянською контрреволюційною. На процесі СВУ із 45 підсудних більше 20 осіб були священиками або дітьми священиків.

До кінця 1932 р. в Україні було закрито понад 1 тис. церков. Однак вирішальний штурм був ще попереду – в 1933–1936 рр. В УСРР тоді закрили приблизно 75–80 % церков. У Києві в 1935 р. діяли сотні церков, а після «штурму» залишилося тільки дві, та й то невеликі.

Отже, є очевидним, що в 1920–1930-х рр. українську культуру було використано для встановлення тоталітарної радянської влади в

УСРР як через політику «українізації», так і її згорання – через масштабні репресії. Втім, українізація, масштаби якої вийшли далеко за межі командно-адміністративної системи і охопили всі сфери національної культури, відіграла важливу роль в утвердженні та подальшому розвитку української освіти, науки, мистецтва, літератури, мови тощо. Тобто на основі багатовікової української культурної спадщини було продовжено безперервний процес її розвитку і закладено той культурний потенціал, через який тоталітарній системі так і не вдалось принизити та денационалізувати українську культуру в наступних десятиліттях.

7.3. Національна культура на західноукраїнських землях у 1920–1930-ті рр.

Західна Україна не є сталим історико-географічним поняттям. Найкраще позначити цей регіон можна як землі, що від 1919 р. і до 1939 р. не перебували в складі Росії та СРСР. У цей час західноукраїнські землі були поділені між Польщею (Волинь, Холмщина, Лемківщина, Галичина), Чехословаччиною (Закарпаття) та Румунією (Буковина, Бессарабія). У другій половині березня 1939 р. Закарпатську Україну як незалежну державу анексувала Угорщина. У вересні-жовтні 1939 р. українські землі опинилися під владою Польщі, а в червні–серпні 1940 р. Буковина і Бессарабія були приєднані до УРСР.

Кількість українців у Польщі на початку 1930-х рр., за неофіційними оцінками, становила 5–6 млн. осіб. Дві третини українського населення проживало в Галичині, решта на Волині, Холмщині та Лемківщині. У Польщі українці були найбільшою національною меншиною (близько 14–16 %) і заселяли майже третину міжвоєнної Польщі.

У Румунії серед національних меншин українці за чисельністю поступались угорцям, німцям та євреям. Демографи твердять, що чисельність українців досягала 1 млн. ос. У Чехословаччині в 1930 р. українське населення становило 549 тис. ос. У межах кожної з цих держав за рівнем національної свідомості та активності галичани перевершували буковинців і закарпатців.

Найтяжча політична і культурна спадщина дісталася тій частині західноукраїнського населення, яка до Першої світової війни перебувала в складі Російської імперії. Українці Волині, Холмщини і Бессарабії за рівнем своєї освіченості та національної свідомості поступались навіть населенню Закарпаття.

На відміну від політики Чехословаччини, політика Польщі та Румунії зводилась до асиміляції. Адже політичні рухи насильно приєднаних національних меншин становили серйозну загрозу для територіальної цілісності та стабільності цих держав. Тому польський і румунський режими зосередились на насильному викоріненню культурних, мовних і релігійних особливостей національних меншин.

Особливо наглядним прикладом є те, що територія Східної Галичини офіційно перейшла під юрисдикцію Польщі за рішенням Ради послів від 14 березня 1923 р. за умови надання українським землям автономного статусу. Але попри задекларовані добрі наміри жодного із цих зобов'язань не було дотримано. Навпаки, щоб українським етнічним землям надати польського статусу, було витіснено історичну назву цих територій – «Галичина» і замінено офіційним терміном «Східна Малопольща».

З ініціативи переконаного прибічника асиміляції українців, одного з лідерів польських націонал-демократів і міністра віросповідань та загальної освіти графа С. Грабського польський сейм 31 липня 1924 р. прийняв ганебний («кресовий») шкільний закон для Західної України і Західної Білорусі. Закон запроваджував утравквістичні (двомовні) школи. Фактично було створено умови, за яких утравквістичні школи, особливо початкові, ставали суто польськими, якщо вчителі не знали обох мов.

Щоб вчителі не знали української мови, польський уряд потурбувався окремо. У 1923 р. була закрита єдина українська чоловіча семінарія у Львові. Згодом стали двомовними українські жіночі учительські семінарії у Львові та Перемишлі. У 1922 р., за даними міністерства віросповідань та загальної освіти, у Східній Галичині працювало 9754 вчителів польської національності (72 % загальної кількості) і 3 452 – української національності (25 %). Внаслідок такої політики кількість українських народних шкіл у Галичині

скоротилася з 2426 у 1921/1922 н. р. до 352 в 1937/1938 н. р. На Волині з 443 українських шкіл наприкінці 1930-х рр. залишилося тільки вісім.

Польська влада намагалася повернути назад процес самоідентифікації галицьких українців до стану, що існував у XIX ст. Офіційні документи свідомо уникали визначення «український», замінюючи його старим «русинський» або «руський». До того ж «русини» трактувались не як окрема нація, а як етнографічна група. Загалом у тій ситуації бути українцем означало бути політично неблагонадійним елементом. Хоча з боку польського суспільства не бракувало закликів до нормалізації відносин з українцями.

Не краща ситуація спостерігалась у Румунії. До 1927 р. тут було закрито або румунізовано всі українські школи, ліквідовано українські кафедри в Чернівецькому університеті.

Попри досить ліберальне ставлення чехословацької адміністрації до українців, певні асиміляційні тенденції все ж таки спостерігались. Зокрема чехословацька адміністрації уникала назви «Закарпатська Україна», а вживала «Підкарпатська Русь», а також як і Польща, обіцяла надати українцям автономію, зробивши це лише в жовтні 1938 р. Втім це не було серйозною загрозою для розвитку національного життя. Ліберальна політична система Чехословаччини уможливила вільний розвиток різних форм національного життя. У результаті в 1930-х рр. український рух на Закарпатті перетворив місцевих жителів на національно свідомих українців. У той час, як польський та румунський уряди взагалі не сприяли розвитку української вищої освіти, уряд Праги дав притулок і фінансову підтримку зразу декільком українським вищим навчальним закладам – Українському вільному університету (1921–1945), Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923–1933), Українській господарській академії у Подєбрадах (1922–1935).

Однак українська культура активно розвивалась: працювали та відкривались школи з українською мовою викладання, громадські та просвітні організації, науково-освітні заклади, мистецькі товариства, музеї, театри, видавалась україномовна преса, книги тощо. Так у міжвоєнний період в Галичині виходило 143 українських періодичних видань.

Центрами національно-виховної та освітньої роботи серед українців залишались наймасовіша організація – «Просвіта». У Галичині на 1939 р. діяло 83 філії і 3214 читалень «Просвіти», які об'єднували близько 500 тисяч членів.*

За активної участі української інтелігенції просвітній рух ширився і в Закарпатті, де товариство «Просвіта» успішно конкурувало з русофільським «Обществом им. А. Духновича».

Стосовно вищої освіти в Галичині, то ще 14 серпня 1919 р. ректорат Львівського університету видав розпорядок, згідно з яким до університету зараховували тільки громадян Польщі і тих, що служили в польській армії. У результаті українська молодь була позбавлена можливості навчатись у Львівському університеті.

Вже 19 серпня серед українських вчених і педагогів народилась ідея заснувати приватні університетські курси. Інституцією, яка взялась за реалізацію цієї ідеї стало НТШ у Львові. Вже 20 вересня 1919 р. було оголошено програму університетських курсів на зимовий семестр 1919/1920 н. р. Втім 27 вересня 1919 р. польська окупаційна влада заборонила курси. З огляду на це, справу впровадження курсів перебрало на себе «Товариство наукових викладів ім. Петра Могили», що мало право влаштовувати такі курси. Втім і ці курси було заборонено відкривати в листопаді 1919 р.

У відповідь університетська молодь, позбавлена змоги вчитись, кинулась до організаційної роботи. Вона відновила всі студентські організації: товариство «Академічну Громаду», «Студентський союз», «Медичну громаду» та «Кружок правників». У цих організаціях ожило студентське життя, а рівночасно з тим зародилась ініціатива до самоорганізації. Восени 1920 р. при товаристві «Академічна Громада» організуються філософські, юридичні та медичні курси. На початку 1921 р. загалом на всіх відділах було 25 кафедр: на філософському – 14, на юридичному – 6, на медичному – 5. Усіх слухачів було понад 100.

На початку липня 1921 р. з ініціативи дійсних членів НТШ В. Щурата, І. Свенціцького, І. Крип'якевича, В. Герасимчука та

---

* У читальнях працювали 2230 гуртків, 1318 хорів, 156 оркестрів, 673 самоосвітні гуртки, 133 жіночі секції, понад тисячу гуртків «Молодї Просвіти».

інших курси було реорганізовано в Український таємний університет.*

15 вересня 1921 р. розпочались перші записи на навчання, а з ними і перші арешти. 19 вересня поліція Львова допитала В. Щурата. 6 жовтня його було арештовано і випущено тільки 4 січня 1922 р. Провели обшуки у викладачів – І. Брика, К. Студинського та І. Крип'якевича. Влада заборонила діяльність «Академічної громади», у приміщенні якої працювала університетська канцелярія. Однак польській владі так і не вдалось ліквідувати університет, який підпільно працював до 1925 р.

Головним осередком української науки та загалом культури залишалось НТШ. Хоча і діяльність його послабилася в порівнянні з періодом Австро-Угорської імперії: зменшився приплив нових наукових сил, багато вчених емігрували в інші країни, польська влада не надавала жодної фінансової підтримки. Завдяки підтримці української громади НТШ вдалося утримувати велику бібліотеку, три музеї і два науково-дослідні інститути. У 1920-х рр. певні кошти надходили від уряду УСРР.

Членами ВУАН у міжвоєнний період було понад 200 членів НТШ, серед них літературознавці В. Гнатюк, М. Возняк, К. Студинський, В. Щурат, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, археолог Я. Пастернак, філолог і мистецтвознавець І. Свенціцький, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, математик і фізик В. Левицький, лікарі М. Музика, М. Панчишин та ін. Самогубство М. Скрипника і переслідування М. Грушевського обірвали контакти

---

* Відділи залишалися ті ж самі, що й були на курсах: філософський, юридичний та медичний. Обрано перший сенат Українського таємного університету з 11 осіб. До його складу ввійшли видатні українські вчені: В. Щурат, М. Панчишин, М. Кордуба, І. Раковський, І. Крип'якевич, В. Вергановський, М. Левицький, Р. Ковшевич, І. Куровець, М. Музика, М. Вахнянин. Першим ректором університету обрали літературознавця, фольклориста, поета, голову НТШ, директора гімназії сестер Василянок та професора другої польської гімназії ім. К. Шайнохи – В. Щурата, проректором доктора М. Панчишина, деканами: філософського відділу – доктора М. Кордубу, юридичного – доктора В. Вергановського, медичного – доктора І. Куровця. Сенат Українського таємного університету звернувся до академій наук, університетів та інших наукових установ світу про його визнання. В основу матеріального забезпечення університету було покладено кошти, які надходили, на цю справу, від українських емігрантів із Сполучених Штатів Америки.

між ВУАН і НТШ. Виконуючи вказівку ЦК КП(б)У від вересня 1933 р., президія ВУАН 4 жовтня відрахувала М. Возняка, Ф. Колесу, К. Студинського і В. Щурата з членів Академії.

У літературі цього періоду старше покоління літераторів представляли: В. Стефаник (1871–1936), О. Маковей (1867–1925), М. Черемшина (1874–1927), У. Кравченко (1860–1947), Б. Лепкий (1872–1941) та ін. Вони об'єднувались навколо «Товариства письменників і журналістів ім. Івана Франка», яке діяло у Львові в 1925–1939 рр. Товариство об'єднувало близько 60 членів і кандидатів. Від 1933 р. влаштовувало конкурси і призначало нагороди за найкращі літературні твори року. Товариство очолювали: А. Чайковський, В. Стефаник, В. Щурат, Б. Лепкий, Р. Купчинський (з 1934).

Із Західною Україною тісно була пов'язана творчість емігрантів зі Сходу, які оселилися у Празі, Варшаві і Львові, – О. Кандиби (псевдонім – Олександр Олесь, 1878–1944) та його сина, поета, археолога та політичного діяча Олега Ольжича (1907–1944), Є. Маланюка (1897–1968) та ін.

У Чернівцях продовжувала плідно працювати О. Кобилянська. У міжвоєнний період письменниця правдиво відобразила події Першої світової війни на території Північної Буковини в збірці «Але Господь мовчить» (1926). Символізм наповнені оповідання «Лісова мати» (1917), «Пресвятая Богородиця, помилуй нас» (1928) та «Не смійтесь» (1933).

Загалом це був час складних літературних процесів, формування національно-визвольного руху, патріотичного піднесення та осмислення політичних подій 1918–1920-х рр. Це стало основним суспільним чинником відповідних літературних процесів, значну роль у яких почало відігравати молоде покоління літераторів. Серед них: Богдан-Ігор Антонич (1909–1937), Ю. Косач (1909–1990) – племінник Лесі Українки, І. Вільде (1907–1982), У. Самчук (1905–1987) та інші.*

---

* Поет-імажиніст Б.-І. Антонич вирізнявся новаторським талантом. Привертають увагу його філософське осмислення буття в збірках «Три перстені» (1934), «Книга Лева» (1936), посмертні видання «Зелена Євангелія», «Ротації» (1938).

Ю. Косач дебютував як поет прозаїк. Упродовж 1930-х рр. у Львові одна за одною виходять збірки віршів і оповідань «Чорна пані» (1931), «Черлень»

Своєрідним головним об'єднувчим осередком згаданих письменників та поетів націоналістичного напрямку був «Літературно-науковий вісник», видання якого відновилось у Львові в 1922 р. під редакцією Д. Донцова (1883–1973). З 1932 р. націоналістичний напрям літератури об'єднується навколо видання «Вісник», який видавався до 1939 р.

Однією з форм розвитку літературного життя в Галичині були літературні об'єднання молодих літераторів: «Митуса» (1922), «Богема» (1922–1923), «Логос» (1922–1931), «Інтебмовсеґії» (1927–1928), «Західно-українське мистецьке об'єднання» (ЗУМО) (1931), «Листопад» (1929–1930), «Недея» (1932–1933), «Дванадцятка» (1933) та інші. Лише деякі гуртки мали свої часописи: «Митуса» – журнал «Митуса» (модерністсько-авангардистське видання), «Логос» – часопис «Поступ» (католицьке видання), «Інтебмовсеґії» – видання «Літературні вісти», «ЗУМО» – «Альманах лівого мистецтва». Через відсутність власного видання деякі літературні об'єднання не могли впливати на розвиток літературного процесу.

Літературно-мистецька група «Горно» (1929–1932) об'єднувала львівських письменників прорадянського спрямування – В. Бобинського, О. Гаврилка, Я. Галана, П. Козланюка та ін. Ця група видавала у Львові журнал «Вікна». Навколо журналу «Нові шляхи», який редагував А. Крушельницький, гуртувалися письменники, які перебували під впливом КПЗУ.

(1935), «Мить з майстром» (1936), «Клубок Аріадни» (1937), «Чарівна Україна» (1937), «Глухівська пані» (1938). Митець розвивався стрімко. Якщо «Чорну пані» склали речі наслідувальні, сповнені символістських штамів і містичних навіювань, то вже «Клубок Аріадни» і особливо «Чарівна Україна» засвідчили, що Ю. Косач знайшов власну самобутню манеру письма.

До найпомітніших явищ у прозі належали твори У. Самчука (від 1929 р. до 1941 р. жив у Празі), особливо це стосується трилогії «Волинь» (1932–1937), де виведений збірний образ української молоді кінця 1920-х на початку 1930-х рр., що прагне знайти місце України у світі й шляхи її національно-культурного і державного становлення. У романі «Марія» (1934) відтворено геноцид-голодомор українського народу на центральних і східноукраїнських землях 1932–1933. У. Самчук не сприймав сталінізму і як ідеологію, і як існуючий суспільний лад, в основі якого були закладені механізми нищення особистості як фізично, так і духовно. Голодомор, штучно спланований сталінським режимом проти українського народу в 1932–1933 рр., у Самчуковій творчості розвінчується на основі фактів. Автор уперше назвав цифру знищених голодною смертю українців – 12 мільйонів.

Поза політикою працювали українські скульптури та художники, які навчалися у мистецьких закладах Польщі, Австрії, Німеччини, Франції. Вони сприймали нову систему відображення навколишнього світу, зумовлену тенденціями імпресіонізму та постімпресіонізму. Нові художні явища продовжували культивувати І. Труш, О. Новаківський, А. Манастирський, О. Кульчицька та чимало інших західноукраїнських митців.*

Помітною стала робота українського маляра-імпресіоніста, живописця, художника-монументаліста, графіка, проектанта ужиткового мистецтва, педагога П. Холодного (1876–1930). Він народився на Київщині, після поразки державотворчих змагань з урядом УНР емігрує до м. Тарнова, а в 1921 р. переїжджає до Львова. Вже в 1922 р. П. Холодний створює у Львові «Гурток діячів українського мистецтва» (ГДУМ), який проіснував до 1927 р. Гурток об'єднав визначних художників: О. Новаківського, М. Осінчука, В. Крижанівського, В. Січинського та ін. П. Холодного разом з М. Бойчуком та О. Новаківським вважають засновниками в образотворчому мистецтві українського національного стилю – «неовізантинізму». Саме П. Холодний в церкві Успіння Богородиці у Львові вперше в історії українського православного будівництва використав вітражні композиції.

---

* У творчості художника І. Труша в міжвоєнний період з'явилася соціальна тема – «Сільський господар» (1933).

На цей час припадає останній період творчості О. Новаківського, який сповнений широкого тематичного розгортання і високих малярських досягнень. Центральне місце посідає образ сильної, бунтівної особистості: «Революціонер» (1924), «Довбуш – володар гір» (1929), «Довбуш» (1931). Образ Довбуша став символом тогочасних прагнень нескореності духу. В останні кілька років життя О. Новаківський переважно виконував замовні портрети. Так, у повну силу виростав образ українського інтелігента-патріота, це – лікар І. Куривець, посол Галицького сейму О. Барвінський, посол до Польського сейму, лідер демократичної партії Д. Левицький.

Провідне місце в образотворчому мистецтві Західної України належало О. Кульчицькій (1877–1967). Після повернення з концтабору (1919), О. Кульчицька продовжила педагогічну працю в Перемишлі, ілюструвала книги В. Гнатюка, М. Коцюбинського, В. Стефаника. У 1938 р. переїхала до Львова, де стала співробітником українського етнографічного музею.

А. Манастирський (1878–1969) був різнобічним художником. Чимало часу присвятив розмальовуванню сільських церков, творив картини на історичну тематику, переважно ліричні сцени з історії козацтва.

Важливу роль у мистецькому житті Західної України відіграла «Асоціація незалежних українських митців» (АНУМ), яка була заснована в 1930 р. на основі «Союзу українських митців». Засновниками були П. Ковжун, М. Осінчук* та Я. Музика. Асоціація проіснувала до 1939 р.

ГДУМ та АНУМ влаштовували щорічні колективні та індивідуальні виставки, об'єднуючи більшість українських живописців, графіків, скульпторів не лише Західної України, але й закордону. На першій виставці АНУМа експонувались твори французьких художників (П. Пікассо, А. Модільяні, М. Шагала та ін.).

У Львові діяли й інші колективи: 1932 р. відбулась виставка угруповання «Нова генерація» з гаслом – «На здобуття сучасності». Тоді ж розпочав виставкову діяльність «Львівський професійний союз артистів-пластиків» (ЛПСАП), що був чинним упродовж 1932–1939 рр. Союз об'єднував усіх тих, хто у Львові захоплювався модерним мистецтвом.

Великий успіх мали закарпатські художники на чолі з А. Ерделі та Й. Бокшаєм, які створили «Товариство діячів образотворчих мистецтв на Підкарпатській Русі».

Стосовно скульптури, то автори праці «Українське мистецтво» стверджують, що скульптура Галичини перебувала майже в повному занепаді (як і скульптура Польщі). Архітектура стала конструктивістською, тобто без скульптурних прикрас. Офіційні пам'ятки не споруджувались.

Зі Львовом пов'язана також діяльність талановитих скульпторів. Серед них С. Литвиненко (1899–1964). Працював у Львові в 1930–1944 рр. Цей скульптор у роботі над пам'ятниками поєднав монументальність форми і класицистичний підхід. Створив високомистецький надгробок І. Франку (1933) і пам'ятник В. Пачовському (обидва на Личаківському цвинтарі у Львові). У його скульптурних портретах переважають імпресіоністичні тенденції.

Скульптор А. Павлось (1905–1954) виявив себе здібним майстром сюжетних композицій, виконав пам'ятники-погруддя Т. Шев-

---

* П. Ковжун (1896–1939) та М. Осінчук (1890–1969) разом розмальовували церкви, виконали тисячі метрів орнаментів і тематичних сцен у селах і містах Галичини та Волині.

ченка, Б. Хмельницького, Д. Галицького, «Портрет О. Новаківського» (1934). Скульптор А. Коверко (1893–1967) – відомий різьбяр по дереву, виконав вівтар та іконостас для церкви Святого Духа у Львові (1926–1927), портрети І. Франка, І. Свенціцького, М. Вороного, І. Труша (всі в 1930-х рр.).

У Львові працював скульптор і педагог І. Север (1891–1971), учнями якого були М. Лисенко, І. Макогон, Д. Крвавич та ін.

Театральне життя Західної України продовжував представляти театр товариства «Українська бесіда» (з 1861 р. до 1916 р. «Руська бесіда»), який діяв у Львові до 1924 р.

У червні 1918 р. акторський склад театру товариства «Українська Бесіда» залишився без чоловіків-військовозобов'язаних Легіону УСС австро-угорської армії. Втрата основного чоловічого складу була причиною майже тримісячної бездіяльності й цілковитого розпаду театру. Відновлена в серпні 1918 р. робота театру тривала недовго, оскільки з початком польсько-української війни окупаційна влада закрила українську сцену у Львові. Однак театр наполегливо, майже до кінця 1919 р. боровся за існування: двічі втрачав і здобував (8 лютого 1919 р., середина вересня 1919 р.) право на діяльність, деякий час працював у Перемишлі, а пізніше – на непристосованій до театральних вистав сцені Народного Дому у Львові.

З липня 1920 р. у театрі «Української Бесіди» формується новий сценічний колектив, який активно діє до жовтня 1921 р. як «Український незалежний театр». До Львова переїхала частина акторів з драматичного театру Вінниці, де працювали під керівництвом Г. Юри. Привізиши ентузіазм у втіленні новаторських ідей і досягнень тогочасного театрального мистецтва, новий театральний колектив намагався реалізувати їх на українській сцені Львова.

Після виступів у Львові акторів трупі М. Садовського, у театрі залишаються Г. Березовський і М. Авсюкевич-Березовська, професіоналізм яких великою мірою почав визначати стилістику подальших вистав. Г. Березовський не тільки грав, а й режисував частини побутового репертуару, зокрема драми В. Винниченка «Молода кров».

«Український незалежний театр» у 1920–1921 рр. виконав дванадцять нових драматичних постановок із новітнього українського та європейського репертуару, завдяки яким здобув у сучасників

визнання в означенні «європейський театр». Відроджено давні традиції, авторитет і престиж передвоєнного театру товариства «Руська бесіда», впроваджено невідомі досі принципи роботи нових театральних колективів, а галицька громадськість довідалась про досягнення сучасного театального мистецтва України.

Від 8 жовтня 1921 р. і до 21 червня 1923 р. театр працює під артистичним керівництвом О. Загарова (1877–1941) та Й. Стадника.*

У липні 1924 товариство «Українська бесіда» за браком фінансової бази відмовилося від подальшої опіки над театром.

Невеличкий слід в українській культурі залишив і український театр у Чернівцях. Театр був відкритий у липні 1918 р. Вистави показували в приміщенні міського театру. У кінці 1918 р. театр заборонила румунська влада і він переїхав до Станіслава.

Насамкінець звернемо увагу на видатних представників українського музичного мистецтва. Без прямого доступу до оперного театру і симфонічного оркестру плідно працювали львівські композитори: С. Людкевич (1879–1979), В. Барвінський (1888–1963), Ф. Колесса (1871–1947) та ін.

До музичних творів С. Людкевича цього періоду належить симфонічна поема «Каменярі» (1926, друга редакція – 1956), «Галицька рапсодія» (1928, друга редакція – 1956), кантата «Заповіт» на вірші Т. Шевченка (1934, друга редакція – 1955)**, симфонічна поема «Веснянки» (1935).

До здобутків В. Барвінського слід зарахувати збірку 38 українських народних пісень для фортепіано, яку він уклав у 1930-х рр. Тоді ж виникли фортепіанна збірка колядок і щедрівок, а також

---

* В особі актора і педагога О. Загарова український театр у Галичині мав режисера європейського рівня. Без нього навряд чи реалістично-психологічний театр, хоч і не будучи довершеним концептуально, досягнув би у такому цілісному вигляді галицької сцени, якій за короткий час вдалось повністю пройти визначальний етап у становленні і розвитку нового театального мистецтва початку ХХ ст. Його діяльність сприяла піднесенню фаховості тогочасної української театральної критики у Львові. Після від'їзду О. Загарова художнє керівництво театром товариства «Українська Бесіда» в останньому сезоні його діяльності продовжував Й. Стадник. Режисер, як і раніше, у своїй традиційній стилістиці провадив лінію музично-драматичного репертуару.

** Кантату «Заповіт» С. Людкевич створив до 120-річчя від дня народження Т. Шевченка. Перше її виконання виконав хор «Боян» у 1935 р.

популярна збірка з 20 дитячих п'єс. На теми українських пісень написав низку п'єс для скрипки і фортепіано («Пісня», «Гумореска», «Пісня і танок», «Елегія»), а також «Струнний квартет для молоді». Працював і у вокальному жанрі.

Ф. Колесу вважають основоположником українського етнографічного музикознавства. До основних праць цього періоду належить: «Про генезу українських народних дум» (1921), «Народні пісні з південного Підкарпаття» (1923), «Речитативні форми в українській народній поезії» (1925), «Українські народні пісні на переломі XVII–XVIII ст.» (1928), «Народні пісні з галицької Лемківщини» (1929), «Українська усна словесність» (1938).

Отже, національна культура на західноукраїнських землях у міжвоєнний період розвивалась, як відповідно до загальноєвропейських мистецьких тенденцій, так і в напрямі протистояння асиміляційним процесам, які проводили Польща та Румунія.

Питання для самоконтролю

1. Які напрями розвитку української культури підтримувала Центральна Рада?
2. Здобутки урядових відомств Центральної Ради та Гетьманату в сфері середньої та вищої освіти.
3. Образотворче мистецтво в період Української національної революції.
4. Наука в період Української національної революції.
5. Розвиток театрального мистецтва у 1917–1919 рр.
6. Література та видавнича справа у 1917–1919 рр.
7. Особливості формування культурної політики в УСРР.
8. Політика «українізації»: зміст та характер.
9. Середня та вища освіта в УСРР у 1920–1930-х рр.
10. Вплив українізації на літературний процес в Україні.
11. Образотворче мистецтво в 1920–1930-х рр.
12. Архітектура в 1920–1930-х рр.
13. Кінематографія та театральне мистецтво в УСРР у міжвоєнний період.
14. Згортання українізації: передумови та методи.
15. «Розстріляне відродження»: значення терміна.
16. Особливості української культури в Західній Україні в 1920–1930-х рр.

17. Стан літератури та театрального мистецтва на західноукраїнських землях.

18. Особливості розвитку освіти та науки в Західній Україні в 1920–1930-х рр.

19. Скульптура та малярство в культурі західноукраїнських земель.

Найважливіші факти

15 липня 1917 р. – при Генеральному секретаріаті Центральної Ради створено секретаріат (міністерство) народної освіти.

16 вересня 1917 р. – розпочав роботу Український національний театр (14 серпня 1918 р. реорганізований у Державний народний театр)

5 жовтня 1917 р. – відкрито Український народний університет у Києві.

7 листопада 1917 р. – відкрито Українську педагогічну академію в Києві.

18 грудня 1917 р. – засновано Українську академію мистецтв у Києві.

21 квітня 1918 р. – засновано Український народний університет у Полтаві.

2 серпня 1918 р. – відкрито Національну бібліотеку.

23 серпня 1918 р. – засновано Державний драматичний театр.

22 жовтня 1918 р. – відкрито університет у Кам'янець-Подільську.

27 листопада 1918 р. – відбулися установчі Загальні збори Української академії наук, на яких першим президентом академії обрано В. Вернадського.

1920–1921 н. р. – закриття університетів в УСРР і створення на їхній базі вищих навчальних закладів соціально-економічного, педагогічного і медичного спрямування.

1921–1925 рр. – діяльність Українського таємного університету у Львові.

1921–1945 рр. – діяльність Українського вільного університету в Празі.

1922–1935 рр. – діяльність Української господарської академії в Подєбрадах.

1923–1933 рр. – діяльність Високого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі.

Березень 1922 р. – заснував Лесь Курбас театр «Березіль».

1922 р. – утворення спілки селянських письменників «Плуг».

1922–1927 рр. – діяльність у Львові «Гуртка діячів українського мистецтва».

17 липня 1923 р. – початок політики «українізації» в УСРР.

1923 р. – засновано Спілку пролетарських письменників України «Гарт».

1925–1928 рр. – діяльність Вільної академії пролетарської літератури «ВАПЛІТЕ».

1925–1939 рр. – діяльність «Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка».

1926 р. – заборона друкувати памфлет М. Хвильового «Україна чи Малоросія?».

1930 р. – світ побачив кінофільм О. Довженка «Земля».

1930 р. – у Львові засновано мистецький осередок «Асоціацію незалежних українських митців».

1935–1937 рр. – будівництво споруди Ради міністрів УРСР.

1936–1939 рр. – будівництво споруди Верховної Ради УРСР.

1939 р. – відкрито пам'ятники Т. Шевченку в Каневі, Києві.

1929–1930 рр. – арешти і судовий процес у так званій справі Спілки визволення України.

1933 р. – через постійну критику до самогубства були доведені М. Хвильовий та М. Скрипник, арештований Лесь Курбас.

Розділ 8

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА СЕРЕДИНИ ХХ – ПЕРШОЇ ДЕКАДИ ХХІ ст.

- 8.1. Національна культура в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)
- 8.2. Державна політика в сфері культури в УРСР (друга половина 1940-х – 1980-ті рр.)
- 8.3. Українська культура: від проголошення незалежності до сьогодення

8.1. Національна культура в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

Докорінні зрушення в українській культурі розпочалися вже в початковий період Другої світової війни. Об'єднання українських земель в контексті «пакту Молотова-Ріббентропа» в єдиній державі означало для українців не тільки зміну їхнього державно-правового й політичного статусу, а й суттєві трансформації в сфері культурного життя. Західноукраїнська культура змушена була адаптуватися до ідеологічних постулатів більшовизму і не могла розвиватись з урахуванням національно-етнічних особливостей. Відмінялися одні усталені норми культурного буття і запроваджувалися інші, одні з яких сприймалися беззаперечно й навіть з ентузіазмом, інші – з настороженістю, а то й взагалі не сприймалися.

У Західній Україні вже наприкінці вересня – на початку жовтня 1939 р. у містах відновили роботу школи, а впродовж жовтня і в селах. До кінця 1939 р. тут було відкрито 890 нових шкіл, де рідною мовою навчалося 208 тис. дітей. Усі школи переведено на державне утримання, навчання стало безплатним. Реорганізовувалися старі, відкривалися нові вузи і середні спеціальні навчальні заклади. До початку 1940/1941 н. р. в західних областях діяло 9 вищих навчальних закладів, у яких навчалися 10,2 тис. студентів, а також 33 середні спеціальні навчальні заклади, де знання одержували 5,6 тис. учнів. Щоб дати можливість молоді здобути освіту без відриву від виробництва, при вишах створювалися вечірні та заочні

відділення. З середини 1940 р. в західних областях УРСР налічувалося близько 7 тис. шкіл, з них 6 тис. – українських.

У нових організаційних формах розвивалась наукова діяльність. Постановою Раднаркому УРСР від 2 січня 1940 р. у Львові на основі НТШ створено філіали інститутів АН УРСР – літератури, мовознавства, фольклору, археології, історії України та економіки. Вони об'єднали кращих вчених НТШ, завдяки чому було збережено традиції наукових шкіл.

Інтелігенція Західної України не сприймала політики знищення багатьох національно-культурних традицій, які з покоління в покоління створювалися, зберігалися і розвивалися за нелегких умов перебування українців під владою чужих держав. Наприклад, західноукраїнський культурний соціум не сприйняв ліквідації «Просвіт», «саморозпуску» НТШ у Львові, закриття ряду краєзнавчих, етнографічних товариств та громадських організацій національного спрямування. Як і те, що новостворені культурно-освітні установи були орієнтовані на поширення в краї комуністичної ідеології.

Радянська влада проводила політику «подвійних стандартів» щодо церкви. Формально враховувалась особлива прихильність до релігії західних українців. Відтак вплив церкви обмежувався обережно, без зайвого нагнітання антирелігійної істерії, як це ще недавно робилося в центральних та східноукраїнських землях. Болісно сприймалася західноукраїнським населенням і офіційно дозволена атеїстична пропаганда, не говорячи вже про переслідування священослужителів як православних, так і греко-католицьких церков.

Одну із трагічних сторінок історії української культури відкрив напад 22 червня 1941 р. Німеччини на СРСР. Радянська влада в дуже складних умовах початкового етапу війни організувала широкомасштабні заходи з евакуації українських культурних цінностей у східні райони СРСР. Евакуювалися і значна частина інтелігенції, яка не підлягала мобілізації до чинної армії. Так за межі України було вивезено майже 70 % вищих навчальних закладів. Евакуювали театральні колективи, хоча театральний реквізит був вивезений зовсім не в повному обсязі, як і експонати художніх, історичних, краєзнавчих та інших музеїв. Плани евакуації архівів розроблялися вже під час війни. За постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від

27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людей та цінного майна» всі цінності, сировинні та продовольчі запаси, які неможливо було вивезти, мали бути знищені, щоб їх не використав ворог.

До евакуації призначалися особливо цінні та унікальні документи. На жаль, некомпетентність у проведенні евакуації та навмисні дії спричинили загибель численних скарбів національної культури. Радянська влада свідомо нищила в переддень окупації архіви, які не вдалося евакуювати через брак транспортних засобів (або й не передбачалося евакуювати з «ідеологічних» міркувань). Нищення документів, передусім партійних архівів, – одна з найдраматичніших сторінок в історії архівної справи.

У роки нацистської окупації найінтенсивніше культурно-освітня і літературно-мистецька робота велася в Галичині, де ставлення до неї лишилося дещо лояльнішим, ніж до інших українських територій. Українська інтелігенція впродовж липня 1941 р. поновила роботу громадських організацій і товариств, що діяли тут до вересня 1939 р., зокрема «Просвіти», видавалось 48 національних пресових видань. Після короткочасної реорганізації запрацювали професійні театри у Львові, Станіславові, Тернополі, Коломиї, Стрию. Вже 19 липня Український театр Львова показав глядачам оперу «Запорожець за Дунаєм», а згодом «Марусю Богуславку», «Наталку Полтавку» та інші п'єси української та світової класики.

У Львові відновлювали діяльність творчі спілки. Українські митці відразу повернулися до своїх первісних організаційних форм об'єднання – за національним принципом. Літератори утворили Спілку українських письменників; художники, скульптори, мистецтвознавці заснували Спілку українських образотворчих митців; актори – Спілку українських театральних митців; працівники преси – Спілку українських журналістів; композитори, музиканти-виконавці, музикознавці – Спілку українських музик.

Культурне й національне піднесення перших місяців окупації призвело також до такого явища, як стихійне відродження національної символіки. Відкрито використовували синьо-жовтий прапор, тризуб, на урочистостях виконували гімн «Ще не вмерла Україна».

В українських містах почали масово знищувати пам'ятники більшовизму й перейменовувати назви вулиць і площ, яким поверталися старі імена або надавалися імена на честь українських національних і культурних діячів.

Пожавлення наукового і культурного процесу в Галичині пов'язане з приїздом до Львова з Наддніпрянської України істориків О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, В. Дубровського, письменників А. Любченка, І. Багряного, М. Ореста (брата Миколи Зерова) та ін. Приїзд 1943 р. до Галичини великої групи акторів і режисерів з центральних і східних земель України дав змогу розширити репертуар місцевих театрів та істотно піднести їхній мистецький рівень.

Відновлювалося національно-культурне життя і на інших українських землях, де впродовж 1941–1942 рр. з'явилося понад 100 україномовних газет, відкрито близько 2 тис. православних храмів. На Волині, Поділлі, Слобожанщині, Придніпров'ї створювалися товариства «Просвіти». У центральній, східній та південній Україні «Просвіти» були відновлені з ініціативи похідних груп ОУН і стали справжніми місцевими центрами культурного та суспільно-політичного життя, намагалися здійснювати функції громадського представництва українців перед окупантами. Відкриті просвітянами бібліотеки, творчі гуртки, майстерні надавали неоціненну підтримку українцям. Вражає той факт, що на сході просвітяни працювали не менш інтенсивно, ніж де-інде. Показовою є діяльність «Просвіти» у Слов'янську на Донеччині. До складу місцевої організації входили вчителі, лікарі, артисти. Просвітяни налагодили випуск українською мовою «Донецької газети», читали лекції з історичної та релігійної тематики, позбавлені радянських фальсифікацій, організували хорову капелу, відродили церковний рух.

У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Луцьку, Рівному, Проскурові, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Херсоні та інших містах відкрились українські драматичні театри, репертуар яких складався з творів національної класичної спадщини, переважно історико-побутового змісту.

У великих навчальних центрах сформувалися літературно-мистецькі та наукові групи інтелігенції, які ініціювали національно-культурне життя в своїх місцевостях. У Києві організувалися спілки українських письменників, композиторів, художників, журналістів та акторів.

Зі всіх культурних закладів чи не єдиною легітимною інституцією в культурному житті окупованої України залишався театр. Німецька влада дозволяла театральну діяльність як одну з форм обслуговування дозвілля окупаційних структур. Доля працівників підкупаційного театру була складною і суперечливою, адже доводилось одночасно служити німецькій окупаційній владі й українському народу за покликанням власного сумління.

Драматичні та оперні театри змінюють свої репертуари, зосередившись на постановках німецької класики, додаванням аполітичних вистав чи опери з українського й російського театального спадку.

Науковці взялися за відновлення Всеукраїнської академії наук. За утримання академії відповідала міська управа, яка призначила президентом ВУАН відомого вченого-хіміка, академіка АН УРСР В. Плотникова. Для розбудови наукової діяльності у Харкові вчені створили комітет науково-дослідних інститутів на чолі з професором Л. Крамаренком. Розпочало роботу Харківське українське наукове товариство, яке об'єднало переважно спеціалістів гуманітарного профілю.

Розпочалися заняття в Київському, Вінницькому медінститутах, на медичному факультеті Дніпропетровського університету, Житомирському сільськогосподарському інституті, в Харківській консерваторії та інших навчальних закладах. У центрі Трансністрії – Одесі було відкрито університет. Про свій намір відновити навчальний процес оголосили професори та викладачі Київського та Харківського університетів, знову створеного Дніпропетровського політехнічного інституту.

Українці вміло скористалися з того, що окупаційна влада гостро потребувала кваліфікованих фахівців для налагодження потрібного для фронту й рейху виробництва на українських заводах, фабриках, шахтах.

Німці дозволяли відкривати виші переважно в промислових регіонах. Наприклад, у Дніпропетровську працювали університет, транспортний та політехнічний інститути, чотири технікуми (землепорядний, механізації сільського господарств, 2 індустріальних), шість ремісничих, дві фельдшерсько-акушерські та дві сільськогосподарські школи. На Дніпропетровщині широкою була мережа

науково-дослідних і проектних інститутів: фізико-технічний, фізичної хімії, трубний, зернового господарства, гідробіологічна станція (з часом реорганізована в інститут гідробіології), науково-дослідний інститут епідеміології та мікробіології, інші заклади. Загалом, більшість професорсько-викладацького складу середніх і вищих навчальних закладів залишилася без роботи і засобів існування.

Зрозуміло, що німці прагнули перевіряти педагогів на ідеологічну лояльність до нової влади. Кожен учитель мусив заповнити розроблену німцями анкету з 13-ти пунктів. Крім загальних відомостей, слід було повідомляти про своє та членів родини колишнє членство в комуністичній партії чи комсомолі та про можливі репресії збоку НКВС. Претендент на роботу мав заручитися підписами трьох свідків і повними даними про них. Комуністів і комсомольців на роботу не брали.

Для керівництва та викладачів вищих навчальних закладів України німці ввели продуктові пайки, а усіх викладачів, співробітників та студентів навчальних закладів зарахували до першої категорії споживачів і видали спеціальні книжки на хліб та продукти. Однак після припинення в середині грудня 1941 р. занять, через нестачу палива, всіх було переведено до нижчої – 2-ї категорії споживачів. Як наслідок, жертвами голоду і холоду у Києві стали відомі професори: М. Даміловський, Г. Іваницький, В. Лозницький, М. Левитський – загалом близько 30 осіб. У Харкові, за неповними даними, загинули академік А. Бекетов, 21 доктор наук, 37 асистентів і викладачів вищих навчальних закладів. Масові розстріли інтелігенції стали буденним явищем, а будь-який супротив карався безоглядним терором. У Києві на початку 1942 р. були розстріляні поетеса, редактор літературного журналу «Літаври» О. Теліга, поет І. Ірлявський, редактор газети «Українська дійсність» І. Рогач та інші учасники похідних груп ОУН.

Національно-культурному життю сприяли похідні групи ОУН, скеровані вглиб України для створення українських органів місцевого самоврядування і пропагандистської роботи. У багатьох окупованих містах саме їм належала ініціатива заснування українських друкованих органів, шкіл, театрів.

Однак військово-поліцейний терор окупантів швидко розвіяв ілюзії тих, хто сподівався від нових властей послаблень у культур-

ному житті. На початку липня 1941 р. нацисти у Львові розстріляли вчених, лікарів та представників їхніх родин (загалом 41 людину). Наприкінці 1941 р. нацисти різко посилили нагляд за всіма українськими товариствами і заборонили будь-які публічні зібрання, за винятком попередньо дозволених службових засідань. Заборонялося створення будь-яких нових національних товариств. У Галичині 1942 р. були офіційно розпущені всі незареєстровані українські організації і товариства, зокрема «Просвіта». Відтоді українці могли проводити культурно-освітню роботу лише в організаційних межах Українського центрального комітету (УЦК), який діяв у Кракові під керівництвом В. Кубійовича в роки Другої світової війни.

Навесні 1942 р. за розпорядженням нацистської адміністрації читальні «Просвіти» реорганізували в українські освітні товариства (УОТі), в межах яких дозволялося проводити всю культурно-освітню роботу на місцях. Українські освітні товариства були підпорядковані місцевим структурам УЦК. Провідна роль у їхній діяльності належала національно свідомій інтелігенції: вчителям, священикам, службовцям. Вони робили все можливе, щоб освітньо-виховна робота стала систематичною і плідною, аби щотижня і в кожному УОТі була проведена бодай лекція чи реферат, хоча зовсім не завжди це вдавалося. Розуміючи вагу освіти для дорослого населення і особливо молоді, сильніші проводи УОТів ініціювали утворення самоосвітніх гуртків, гуртків боротьби з неписьменністю, здійснювали облік неписьменних, залучали їх до навчання, відкривали бібліотеки, проводили передплатну кампанія на українську пресу і книжки українських видавництв у Львові, Кракові, Празі, організували драматичні та музичні гуртки, хори. Особливо велике враження на українську громадськість справив конкурс самодіяльних хорів 1942 р., присвячений 100-річчю від дня народження М. Лисенка, в якому на різних етапах брало участь 450 хорів.

Особливо ретельно контролювали окупанти діяльність засобів масової інформації: радіо, видавництв, преси тощо. Для цього було створено «Німецьке видавниче і друкарське товариство» з центром у Луцьку, яке одержало виняткове право давати дозвіл на заснування часописів і їх відповідно контролювати. Кожна газета повинна була три чверті площі надавати для матеріалів німецького інформаційного агентства. На початку 1942 р. посилюється ідеологічний

контроль окупаційної влади за періодичними виданнями. Українська преса втрачає свій первісний зміст і перетворюється на україномовні рупори нацистської пропаганди. З газетних і журнальних сторінок зникають статті з української історії та літератури. Такі видання, як «Українське слово», «Вісті», «Литаври», «Український хлібороб» взагалі закриваються, а співробітники їхніх редакцій репресуються.

Українська молодь позбавлялась можливості одержати повноцінну освіту. Показовою у цьому плані стала нарада під Вінницею влітку 1942 р., де А. Гітлер категорично заявив: «Достатньо навчити українців трохи читати і писати по-німецьки». Всі школи вище початкової в рейхскомісаріаті були закриті, не дозволялися жодні вищі навчальні заклади, а також загальноосвітні середні школи, гімназії, ліцеї. Запроваджені обмеження на початку 1942 р. поклали край спробам поновити діяльність ВУАН. У Галичині, незважаючи на численні прохання, німецька влада не дозволила існування НТШ.

Величезних розмірів набуло пограбування окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу, особливо під час відступу нацистів.* Паралельно із розграбуванням музеїв

---

* Для систематичного пограбування культурних цінностей в Німеччині було сформовано спеціальні групи спеціалістів: науково-дослідне товариство «Спадщина», яке мало вилучати з українських музеїв, архівів і бібліотек все, пов'язане з роботою німецьких митців; «Оперативний штаб» райхсміністра Розенберга для вивезення культурних цінностей, у якому працювало 350 висококваліфікованих істориків, мистецтвознавців, архівістів, бібліотекарів, наділених необмеженими повноваженнями із вилучення найцінніших музейних експонатів, архівних і бібліотечних одиниць зберігання. Окрім вище перерахованих груп, діяли дрібніші команди, які вишукували та грабували мистецькі цінності за завданнями Е. Коха, Г. Франка, Г. Герінга й особисто А. Гітлера. До того ж німецькі офіцери та солдати часто вдавалися до самовільних захоплень «культурних трофеїв» у музеях, бібліотеках і архівах. Спеціальний штаб для пограбування культурних цінностей в Україні діяв і в Румунії.

Колосального пограбування в роки окупації зазнали музеї Львова, Харкова, Києва, Дніпропетровська та інших міст. Із Львівської картинної галереї вивезено понад сто найцінніших полотен, 12 ящиків із картинами викрадено з Львівського історичного музею. У Дніпропетровську приміщення історичного музею зникло 80 найцінніших полотен, унікальна порцеляна, скульптури, старовинні меблі, підсвічники тощо. Все, що не встигли вивезти із музеїв, архівів та бібліотек Дніпропетровська, 28 вересня 1943 р. за наказом генералкомісара спалили. 2507 картини або 80 % експонатів Харківського художнього музею було вивезено до Німеччини. Серед викраденого були полотна

нацисти влаштували пограбування і фактичне знищення українських бібліотек і архівів.**

В. Боровиковського, Т. Шевченка, О. Кіпренського, І. Айвазовського, М. Ге, І. Рєпіна, І. Шишкіна, А. Куїнджі, О. Мурашка та інших митців. З того ж музею було вкрадено 35 тис. графічних творів, «зникли» колекція творів українського народного мистецтва, середньовічні меблеві гарнітури роботи західноєвропейських майстрів, персидські килими, вироби з порцеляни, нефриту і слонової кістки.

Тотально розграбували київські музеї. У 1942 р. Київський музей західного і східного мистецтва був пограбований за особистим наказом Е. Коха. Лише для власного помешкання Е. Кох наказав відібрати 15 найвизначніших полотен. Майже всі європейські картини мали бути передані музею мистецтва в Лінці, який створювали за розпорядженням фюрера. Жахливої шкоди було завдано комплексу музеїв Києво-Печерської Лаври. З Лаври була вивезена вся колекція старовинної зброї, оригінальні універсали українських гетьманів, міські акти XV–XVII ст., нумізматычна колекція, рукописи і стародруки, збірка гравюр тощо. Для пограбування фондів Київського історичного музею до міста прибули німецький археолог професор Грімм та історик професор Штампус, які відібрали найцінніші експонати для відправки до Німеччини. Майже повністю було розграбовано Київський музей російського мистецтва, з якого було викрадено понад 1500 найкоштовніших експонатів, серед яких 900 старовинних ікон, полотна Соколова, Айвазовського, Петрова-Водкіна, Флавицького та інших художників. Більшість цих шедеврів були вивезені до Кенігсберга, де, очевидно, загинули під час боїв за місто. Загалом з українських музеїв було викрадено і вивезено щонайменше 330 тис. найцікавіших експонатів, з яких в Україну після війни повернулися лише десятки.

** Серед найбільш пограбованих бібліотек України виявилася Львівська бібліотека Академії наук, з якої вивезли понад 5 тис. найдавніших рукописів, понад 3 тис. стародруків, більше 2 тис. рідкісних гравюр, всі рукописи Ю. Словацького та А. Міцкевича, колекцію оригінальних малюнків А. Дюрера, всі книги XVI ст., книги із королівських книгозбірень тощо. 15 тис. книг було забрано із київської бібліотеки ім. Кірова, понад 7 тис. унікальних видань «зникло» із бібліотеки Київського університету, розграбованою виявилася бібліотека ім. Короленка в Харкові. 1943 р. у бібліотеці Київського університету під час пожежі постраждало близько 1,3 млн. друкованих одиниць. З бібліотеки АН УРСР нацисти вивезли 719 тис. одиниць друкованої продукції, зокрема із основних фондів, відділів і кабінетів 235 тис. Загалом з українських бібліотек вивезено понад 50 млн. книг і періодичних видань.

Непоправною втратою архівного фонду України стало знищення Київського Центрального архіву давніх актів. Цей архів містив найбагатші колекції актових книг, укомплектованих у 500 фондах. Майже повністю було спалено кіно-фото-фоноархів у Києві. Більше 1 млн. справ загинуло в Київському обласному архіві. Колосальних збитків зазнали архіви Полтави, Харкова, Дніпропетровська, Донецька. Загалом в Україні безповоротно було знищено 21 млн. архівних одиниць збереження.

Нацистський терор, антиукраїнська політика змінили настрої населення окупованих територій, пробудили рух опору. Керівництво ОУН та УПА надавало виняткового значення ідейному вихованню, пробудженню й розвиткові національної свідомості населення і власного військового контингенту. Для цього створювалися спеціальні структури референтів-політвиховників, серед яких були значні сили підготовлених інтелігентів, налагоджений випуск найрізноманітніших підпільних видань: газет, журналів, брошур, листівок, відозв, прокламацій. Нелегальні газети та журнали ОУН «Ідея і чин», «За самостійну Україну», «Вільна Україна», «До зброї», «Самостійник», «Прапор молоді» та інші мали велике ідейно-інформативне навантаження: вони не лише оперативно відображали перебіг подій, а й висвітлювали складні політичні, теоретичні, навіть філософські проблеми. На кошти ОУН та УПА друкувалися збірки поезій, п'єс, оповідань, спогадів, пісенники, перевидавалися твори Є. Маланюка, О. Бабія, Олександра Олеса, М. Хвильового, Д. Фальківського.

Відродженню національної ідеї присвятили себе й діячі української радянської культури, які опинилися в східних районах СРСР. Там у літературі і науці почався рух за відновлення власної історичної пам'яті, за реальне національне усвідомлення народу і не лише в боротьбі з нацизмом, а й у перспективі, у всіх галузях суспільного буття. І хоча цей рух був великою мірою контрольований і негласно стримуваний, все ж у багатьох ділянках культурного життя він став помітною і впливовою реальністю.

З кінця 1941 р. в українській радянській літературі одна за одною починають друкуватися статті істориків і письменників, присвячені величним сторінкам національного минулого, передусім яскравим зразкам відсічі загарбникам і поневоловачам. Раз у раз вони звертаються з різних тематичних приводів до героїчних постатей вітчизняної історії: Я. Мудрого, Д. Галицького, Б. Хмельницького, П. Конашевича-Сагайдачного.

Роки війни стали часом появи віршованих творів, які об'єднала тема нестерпної туги за рідною землею (М. Рильський «Слово про рідну матір»; П. Тичина «Голос матері», «В безсонну ніч»; В. Сосюра «Любіть Україну»; А. Малишко – цикл «Україно моя»).

Мужність і героїзм народу, що піднявся на боротьбу з ворогом, стають провідною темою і в українському живописі. Масштабні, змістовні полотна воєнно-патріотичної тематики виходять з-

під пензля художників М. Глушенка, М. Дерегуса, В. Касіяна, Ф. Самусева, К. Трохименка, О. Шовкуненка, Т. Яблонської та ін.

З початком війни відкидає захисну броню усталених стереотипів О. Довженко, який створює низку оповідань, два документальні фільми, кіноповість «Україна у вогні». У ці роки йому відкривається жахлива реальність геополітичного становища України, її майбутнього.

У радянському тилу українська науково-технічна інтелігенція брала активну участь у налагодженні роботи заводів і фабрик, шахт і електростанцій, складала технічні проекти, розробляла нові технології, створювала досконалішу, ніж у ворогів, зброю. Допомогу оборонним підприємствам і фронту тією чи іншою мірою надали майже всі академічні інститути, тематика досліджень яких була відразу узгоджена з потребами воєнного часу.

Ліквідація нацистської окупації в Україні стала важливим стимулом подальшого розвитку культури, відбудови культурно-освітніх, мистецьких і наукових закладів.

На думку сучасного дослідника О. Луцького, за зовнішньою видимістю відновлення і розширення мережі наукових, мистецьких, культурно-освітніх закладів, таїлася трагедія творців духовних цінностей, тупикова ситуація всього національно-культурного життя. Як і в довоєнні роки, режим форсовано централізував усі культурні засоби і почав зводити духовні процеси в єдине русло, контрольоване і кероване комуністичною партією. Зумовлені обставинами війни певні поступки режиму до українського патріотизму помалу скасували, тому знову на повну потужність запрацювала могутня репресивно-каральна радянська тоталітарна система.

8.2. Державна політика в сфері культури в УРСР (друга половина 1940-х – 1980-ті рр.)

Незважаючи на страхітливі людські та матеріальні втрати, Україна вийшла з війни сильнішою, оскільки різні українські етнічні землі були об'єднані в складі однієї держави.*

---

* Наприкінці червня 1945 р. Чехословаччина віддала УРСР Закарпаття, ще в жовтні–листопаді 1939 р. до УРСР приєднано Галичину та Західну Волинь,

Війна дещо модифікувала традиційну відмінність між «українським селом» і «російським містом». Міста на Сході залишалися «російськими» (якщо не в кількісному, то в культурному значенні), тоді як у Західній і Центральній УРСР серед мешканців великих міст український національний чинник. Одночасно вперше за всю історію новітнього часу українці здобули перевагу в двох найбільших і найважливіших з політичного та культурного боку містах – Києві та Львові.

Найважливішу зміну, спровоковану війною, викликало приєднання до складу УСРС Західної України з 7 млн. населенням. Це було давньою мрією багатьох українців. Ліквідація поділу полегшувала на майбутнє справу здобуття української політичної самостійності. Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР сильно змінило баланс російсько-українських відносин та впливу російської культури. Адже західноукраїнське населення було позбавлене комплексу «молодшого брата» – почуття національної меншовартості. Найменш зрусіфікована Західна Україна була в складі СРСР одним з найменш радянізованих регіонів.

Поза тим, у повоєнні роки було розгорнуто новий політичний терор. Однією з головних жертв терору стала українська інтелігенція. 26 липня 1946 р. ЦК ВКП (б) ухвалив резолюцію про «серйозні недоліки і помилки» керівництва української компартії. Серед численних звинувачень щодо ЦК КП(б)У домінувала недостатня увага «до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва». Від серпня до жовтня 1946 р. виявилось п'ять ідеологічних постанов ЦК КП(б)У: про «Історію української літератури», про журнал «Перець», про журнал «Вітчизна», дві постанови про репертуар театрів. У них містився детальний перелік проявів українського націоналізму в мистецтві,

---

а в червні–серпні 1940 р. Північну Буковину і частину Бессарабії. Хоча значна частина українських етнічних земель (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшся) залишилась у складі Польщі. Встановлення нових кордонів супроводжувалось обміном населення. Він регулювався окремими договорами з Польщею (1 жовтня 1944 р.) та з Чехословаччиною (10 липня 1945 р.). У результаті на територію України з Польщі було переселено 520 тис. українців; водночас з України до Польщі й Чехословаччини репатрійовано 1 млн. поляків, 140 тис. євреїв і 33 тис. чехів. З України переселено частину румунів, угорців та представників інших національних меншин.

науці й культурі. Партійні резолюції відкрили кампанію «критики» й «самокритики» в пресі та на засіданнях наукових і культурних інституцій. Почалася тривала кампанія проти «ідеологічних збочень» багатьох діячів науки і культури. За ними слідували масові арешти науковців, літераторів, діячів культури в 1946–1947 рр.

Переслідування української інтелігенції було частиною широкої кампанії, яка охопила весь Радянський Союз у 1946 р. і за ім'ям її головного виконавця, голови відділу агітації й пропаганди А. Жданова, одержала назву «ждановщина».

Показовим є розгром у 1946 р. історичної школи М. Грушевського у Львові.* По суті, остаточною метою комуністів було припинити розвиток української історичної науки у Львові.

29 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Постанова містила бездоказові звинувачення праць вчених істориків про те, що вони є антинауковими, складеними в антимарксистському дусі, несуть грубі політичні буржуазно-націоналістичні помилки. Постанова вимагала від українських істориків писати історію з позиції класової боротьби та російсько-української єдності.

У 1947/1948 н. р. з Львівського державного університету звільнили, як політично неблагонадійних, а також виселили у далекий краї СРСР 37 професорів, доцентів та асистентів. Репресії щодо українських вчених мали негативні наслідки, а псевдонаукові праці

---

* Для паплюження та розгрому історичної школи М. Грушевського у повоєнні роки застосовувались всі можливі пропагандистські засоби. Під час цієї кампанії І. Крип'якевичу, М. Кордубі, М. Возняку та іншим довелося кілька разів побувати на співбесідах у кабінетах секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького та секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина, які вмовляли їх порвати з історичною школою М. Грушевського й відмовитись від своїх колишніх наукових поглядів. Серед тих, хто з особливим обуренням сприймав тиск були такі відомі вчені як: О. Степанів, І. Вільде, М. Рудницький, Ф. Колесса, О. Терлецький, Д. Бандрівський та ін.

Результатом кампанії проти М. Грушевського стало закриття у Львові трьох структурних підрозділів Львівської філії Академії наук УРСР: Інституту історії, Інституту історії літератури та Інституту економіки. Ймовірно, вони не влаштували радянську владу через те, що їхні співробітники ніяк не хотіли дотримуватися у науковій роботі марксистсько-ленінських постулатів.

офіційних істориків, які друкувалися величезними тиражами, призвели до спотворення справжньої історії України.

Поштовхом до нових репресій стало вбивство 24 жовтня 1949 р. у Львові письменника та публіциста Я. Галана (1902–1949), який захищав українську культуру, виступав проти русифікації, протестував проти спалення українських картин і книг. У відповідь було заборонено його п'єси «Під золотим орлом» та «Любов на світанні», але він продовжував дотримуватись своєї позиції. Після вбивства Я. Галана до Львова приїхав 1-й секретар ЦК(б)У України М. Хрушов, який виступив перед партійно-радянським активом з проблем ідеологічного виховання. Після цього із львівських вишів у 1949/1950 н. р. було звільнено 53 викладачів. Відраховували з вишів студентів. Традиційно першими постраждали ті, хто відмовлявся вступати в комсомол, відвідував церкву, вів розмови на «небезпечні» політичні теми тощо.

Посилення шовіністичного курсу було пов'язано з призначенням у 1947 р. на посаду голови Агітпропу М. Сулова. У середині 1952 р. він розпорядився організувати групу з провідних московських і київських істориків для написання «Тез про возз'єднання України з Росією». Тези опубліковано в 1954 р. з нагоди 300-річчя Переяславської угоди як канонічний варіант партійної версії української історії.

Нова хвиля гострих ідеологічних атак на українську інтелігенцію розпочалась після Днів української культури в Москві (15–25 червня 1951 р.). Гострій критиці піддали ЦК КП(б)У за недостатню увагу до виявлення і боротьби з українським націоналізмом, який проник в українську літературу й науку. О. Корнійчука і його дружину В. Василевську розкритикували за лібрето до опери «Богдан Хмельницький» (композитор К. Данькевич), прем'єра якої відбулась 29 січня 1951 р. у Києві на сцені Державного академічного театру опери і балету УРСР ім. Т. Шевченка. У лібрето недостатньо розкривалася «прогресивна» роль російського царя.

У листопаді 1951 р. на пленумі ЦК КП(б)У було засуджено помилки в творчості українських письменників – Ю. Яновського, І. Вільде та ін.

У поле зору критики потрапив вірш В. Сосюри (1898–1965) «Любіть Україну», написаний ще в 1944 р., але перекладений ро-

сійською мовою лише в той час.* Вина поета була в тому, що він оспівував не радянську, соціалістичну, а «якусь одвічну Україну, Україну взагалі». Після цієї публікації в «Правді» у республіканській пресі розгорнулася безпідставна критика літераторів і діячів мистецтва.

Саме проти національно свідомих українців, опір яких гальмував утвердження тоталітарного режиму, був спрямований головний удар комуністичної системи. Причому часто на українську інтелігенцію покладалась основна відповідальність за труднощі в створенні радянської соціально-політичної та ідеологічної системи, за діяльність УПА і масову підтримку її населенням.

Дуже серйозним ударом по духовному життю Західної України та культурі загалом стала ліквідація Української Греко-Католицької Церкви 8–10 березня 1946 р. на Львівському соборі.**

Негативною особливістю радянзації культурного процесу в західних областях УРСР була швидка втрата професіоналізму серед інтелігенції. На зміну старій інтелігенції, носію національно-культурних традицій, приходила нова генерація людей, які часто, окрім соціального походження і диплома про закінчення радянського ВНЗ, нічим іншим похвалитися не могли. Інтелігенція поступово втрачала свій культурний і моральний пріоритет у суспільстві. З іншого боку культура на теренах УРСР повинна була прославляти радянську владу, посилювати радянзацію суспільства тощо. Тому культурне життя в Україні стало невід'ємною частиною повоєнного відродження.

Піднесення освіти припало на четверту п'ятирічку (1946–1950). Ставилось завдання в найкоротші строки відновити заклади

---

* 2 липня 1951 р. газета «Правда» опублікувала статтю «Проти ідеологічних збочень в літературі», в якій розкритикували В. Сосюру і його вірш «Любіть Україну».

** 8 червня 1945 р., майже через місяць після арешту всієї верхівки УГКЦ на чолі з митрополитом Й. Сліпим, створено ініціативну групу на чолі з отцем Г. Костельником. За дорученням НКВС, вона підготувала воз'єднання УГКЦ з православною церквою. 8–10 березня 1946 р. на Львівському соборі УГКЦ проголосила свій перехід в лоно Російської Православної Церкви. На момент роботи і після роботи Львівського собору було заарештовано одного митрополита, 4 єпископи та більше 1000 священиків, ченців, дияконів, слухачів Богословської духовної академії, які відмовились піти на такий крок і разом з митрополитом Й. Сліпим їх вислали до Сибіру. УГКЦ стала найбільшою в світі забороненою конфесією і продовжували діяти в підпіллі.

освіти, науки, культури, охопити навчанням усіх дітей шкільного віку і створити умови для продовження освіти тієї частини молоді, яка під час війни не мала змоги її здобути.

У перші повоєнні роки в Україні вже працювало 30,5 тис. шкіл і 154 виші. Зокрема в Західній Україні у 1957/1958 н. р. загалом було 6896 шкіл, з них: українською мовою навчання – 6564, російською – 114, угорською – 100, молдавською і румунською – 115, польською – 3.

У 1950/1951 н. р. навчалось близько 6,8 млн. учнів, а навчальний процес забезпечувало 272,7 тис. педагогів. Відкривались вечірні школи, у яких на 1950 р. навчалось до 37,2 тис. чоловік.

Серйозною перешкодою в розвитку загальної та спеціальної освіти залишалась заідеологізованість навчально-виховного процесу. Особливо це проявилось у Західній Україні, де в перші повоєнні роки дві третини вчителів були визнані недостатньо кваліфікованими для викладання в радянських школах і мали пройти «ідеологічну перепідготовку». До початку 1950-х рр. у Західну Україну перевели понад 35 тис. учителів зі Східної України. Практикувалось і переселення вчителів з Російської Федерації. Це зумовлювало постійне збільшення в західних областях УРСР кількості російського та російськомовного населення.

Великою подією в житті Закарпаття стало відкриття Ужгородського державного університету. У Києві продовжив навчальний процес Київський державний університет, було відкрито Київський державний педагогічний інститут іноземних мов. У 1945 р. у Львові було відкрито лісотехнічний інститут, 6 вересня 1946 р. – інститути прикладного та декоративного мистецтва, дещо пізніше почали працювати сільськогосподарський, поліграфічний та фізичного виховання інститути. Розвивалась система заочної освіти. 13 грудня 1945 р. у Харкові відновив роботу театральний інститут. У 1946 р. при 76 вишах функціонували заочні відділення, а в 1949 р. у республіці нараховувалось 50 тис. заочників.

У роки четвертої п'ятирічки (1946–1950) було підготовлено 126 тис. спеціалістів з вищою освітою. На 1955 р. в 500 технікумах навчалось 265 тис. учнів.

Післявоєнне відродження не оминувало і науки. Центром української науки залишалась Академія наук УРСР, яка в березні

1944 р. повернулась з евакуації до Києва в складі 29 науково-дослідних інститутів.*

---

* У 1946–1950-х рр. в системі АН УРСР створено інститути теплоенергетики, електротехніки, використання газу в комунальному господарстві та промисловості, машинознавства і сільськогосподарської механіки та ін.

У республіці інтенсивно провадилися розпочаті ще в попередні роки широкі науково-дослідні роботи в галузі атомної проблеми: 1946 р. запустили перший в країні атомний реактор.

Плідно розвивалась теоретична фізика, фізика атома і атомного ядра, фізика металів, напівпровідників, молекулярних кристалів, радіофізика тощо. У 1947 р. в очолюваній С. Лебедєвим (1902–1974) лабораторії моделювання та обчислювальної техніки Інституту електроніки АН УРСР розпочато дослідження в галузі кібернетики. В 1948–1951 рр. в інституті під його керівництвом створено першу в СРСР малу електро-обчислювальну машину «МСОМ».

Широко впроваджувались науково-дослідні роботи в галузі зварювання металів. Цими проблемами займалися колективи Інституту електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР, Інституту чорної металургії, Українського науково-дослідного інституту металів. Значним технічним досягненням стала побудова в 1953 р. найбільшого на той час у світі суцільнозварного моста через Дніпро в Києві завдовжки 1,5 км.

У 1956 р. генеральним конструктором космічних кораблів СРСР став український вчений у галузі ракетобудування та космонавтики, конструктор С. Корольов (1906–1966). Академік Я. Люлька (1908–1985) здобув глибоку повагу як конструктор та винахідник першого радянського турбореактивного двигуна.

За дослідження в галузі хімії ізотопів О. Бродського нагородили Державною премією СРСР. Державні премії одержали П. Будников за розробку нових ізоляційних матеріалів та Б. Лисін за виготовлення нових безолов'яних емалей.

Проявом ідеологічної агресивності сталінізму стало втручання в природознавство. Найбільше постраждала генетика і молекулярна біологія. Особливо після сесії Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук у серпні 1948 р., коли в агробіології монопольне становище займала група Т. Лисенка (1898–1976).

Гуманітарна наука була повністю перебудована для обслуговування комуністичної ідеології. Центральними науковими інституціями в цій сфері науки стали український філіал Інституту Маркса – Енгельса – Леніна при ЦК ВКП(б) (пізніше перейменованій в Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Завданням інституту було збирання і публікація документів та матеріалів з історії КПУ, здійснення наукового перекладу українською мовою творів класиків марксизму-ленінізму. Дослідженням історії України займався Інститут історії України АН УРСР (з 1950 р. – Інститут історії АН УРСР) та відповідні кафедри провідних вишів. Інститут працював відповідно до марксистсько-ленінської ідеології, в основу якої було покладено проблеми класової боротьби, як базового фактора

Дуже розвинулася культурно-освітня робота. У 1950 р. в Україні діяло 26,7 тис. клубів, 137 музеїв, 34,9 тис. масових бібліотек. 24 квітня 1949 р. у Києві було відкрито Державний літературно-художній музей Т.Г. Шевченка.

Разом з поширенням радянської пропаганди активізувалась робота зі збільшенням впливу преси. У 1950 р. в УРСР видавали 1192 республіканські і місцеві газети тиражем 46 млн. примірників. Важливим засобом масової інформації стало радіомовлення та кіно. У 1950 р. в Україні діяло 7,2 тис. кінотеатрів. Пожвавилось театральне життя. У 1950 р. в УРСР працював 81 професійний театр.

Активізувалось літературне життя. 10 грудня 1945 р. «Радянська Україна» опублікувала оголошення про повернення АН УРСР 10 тис. томів наукової літератури, яку вивезли окупанти в роки війни. 21 лютого 1946 р. ухвалили постанову РНК СРСР про заходи з вшанування пам'яті української письменниці Лесі Українки в зв'язку з 75-ю річницею від дня народження.

Щоправда, літературу не оминули партійні «повчальні» постанови ЦК КП(б)У 1946–1948 рр. 24 грудня 1946 р. прийняло чергову постанову про викривлення і помилки у висвітленні історії української літератури. У ній безпідставно утверджувалось, що «Нариси історії української літератури», які були предметом критики партійного документа, своїми помилками «об'єктивно допомагають злим ворогам народу – українсько-німецьким націоналістам».

У перші повоєнні роки з друку вийшов роман О. Гончара (1918–1995) «Прапороносці». Широке визнання одержали твори багатьох письменників: «Київські оповідання» Ю. Яновського, «Атестат зрілості» В. Козаченка, праці Остапа Вишні та ін. Значних успіхів досягла українська поезія. З'явилися нові твори М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка та ін.

За зовнішньою видимістю відновлення і розширення мережі наукових, мистецьких, культурно-освітніх закладів (театрів, музеїв,

---

культурно-історичного розвитку. Істориків націлювали на боротьбу з українською національною історичною думкою.

У 1946 р. в системі АН УРСР створено Інститут філософії, а в найбільших вишах кафедри – марксистсько-ленінської філософії.

Питання економічної науки досліджували науковці Інституту економіки АН УРСР, галузевих науково-дослідних інститутів і відповідних кафедр вишів республіки.

клубів, шкіл тощо) приховувалася трагедія справжнього творця духовних цінностей, тупикова ситуація, що склалася у всьому національно-культурному житті. Як і довоєнні роки, режим централізував всі культурні засоби, звів духовні процеси в єдине русло, контрольоване і кероване комуністичною партією. За загальноприйнятим у СРСР стандартом відбувалася повна уніфікація системи народної освіти, вищих і середніх навчальних закладів, видавництв, наукових, театральних і художніх установ, преси.

6 жовтня 1946 р. у газеті «Радянська Україна» розкритикували репертуар художньо-самодіяльних закладів, а особливо керівників та артистів за художньо застарілі, безідейні та вульгарні постановки. Вже 12 жовтня того самого року було опубліковано постанову ЦК КП(б)У про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи його покращення.

У результаті підпорядкування культури в різних проявах контролю партійно-державних органів, визначальною рисою духовного суспільства ставала одноманітність. Уся культурна політика дуже швидко набула яскраво виражених ідеологізованих особливостей, за яких культурні заходи були спричинені не тогочасними реаліями, а намаганням якнайшвидше і за всяку ціну добитися лише зовнішніх ознак соціалістичності, відповідності ідеологічним догмам.

З викриттям «культу особи Сталіна» в 1956 р. на ХХ з'їзді КП СРСР і початком так званої «відлиги» настав період змін і в культурі.

До української громадськості повернулася частина духовної спадщини «розстріляного відродження» – твори О. Близька, О. Досвітнього, М. Драй-Хмари, В. Еллана, Григорія Косинки, М. Куліша, були реабілітовані М. Йогансен, В. Підмогильний, Є. Плужник, М. Семенко, М. Філянський та ін. Відображенням високої духовності були кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ», «Поема про море».* Ці твори, в яких описані злободенні, гострі проблеми української культури, екології, історичної пам'яті, демонстрували новий загальнолюдський вимір творчості митця.

---

* «Поема про море» (1956), «Повість полум'яних літ» (1961) і «Зачарована Десна» (1964), «Незабутнє» (1968) та «Золоті ворота» (1969) зазнімала Ю. Солнцева на основі літературних творів О. Довженка, який помер у 1956 р.

Справжнім досягненням української прози став роман Г. Тютюнника «Вир», перша книга якого з'явилася 1960 р., друга – через два роки.

Кінець 1950-х – 1960-ті рр. – час активної ліричної творчості М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, А. Малишка, успішного дебюту молодих поетів М. Вінграновського, В. Коротича, І. Драча, Л. Костенко та ін. Великими подіями суспільного і культурного життя України стали широко відзначені ювілеї класиків української літератури: 100-річчя від дня народження І. Франка (1956), 50-річчя від дня смерті Лесі Українки (1963), 100-річчя від дня народження М. Коцюбинського (1964), 150-річчя від дня народження Т. Шевченка (1964).

У період відлиги спостерігається розвиток молодіжної субкультури, яка наслідувала західні стандарти життя, стала підґрунтям для формування в подальшому відкритого соціального протесту й незгоди за допомогою стилю одягу й манери поведінки.

На ініційованих партійним керівництвом зборах і нарадах, у газетних статтях українська інтелігенція вимагала підготовки і видання українських наукових словників, енциклопедій, появи українських кінофільмів. Запевняючи московське і київське керівництво в лояльності і вірності новому курсу, українська інтелігенція вимагала розширення сфери вживання української мови і об'єктивнішого вивчення національної історії. У листопаді 1957 р. АН УРСР оголосила про намір заснувати видавництво «Українського історичного журналу», з 1958 р. відновилося видавництво журналу «Всесвіт», появилися нові журнали «Прапор» (1956) та «Радянська література» (1957). Великою подією наукового і культурного життя стала перша «Українська Радянська Енциклопедія». Розпочалася реабілітація культурних діячів. Хоча ця кампанія і все ж таки не була всеохопною для культури загалом.* Була знята заборона з Леся Курбаса, М. Куліша і М. Драгоманова.

---

* Хрущовська реабілітація залишила поза своїми межами десятки імен так званих «затятих націоналістів» – насправді найяскравіші імена української культури – М. Хвильового, С. Єфремова, Г. Чупринку, Г. Михайличенка, найнеординарніші твори поезії, літератури, мистецтва, історичної науки не тільки XX ст., а й попередніх століть.

Важливою подією періоду «відлиги» стало звільнення з ув'язнення та заслання репресованих західноукраїнських літераторів, науковців, митців – В. Гжицького, А. Патрус-Карпатського, В. Барвінського, О. Степанів, П. Коструби, М. Скорика та ін. Було відновлено добре ім'я М. Ірчана, В. Бобинського, А. Крушельницького.

Пожвавилася діяльність творчих спілок, що поступово виходили з шокового стану. Втім надто переоцінювати лібералізацію в культурному житті не слід. Показовим тут є історія із книгою Д. Павличка «Правда кличе» (1959), в якій чи не вперше в Україні пролунало художнє слово правди про «больові точки» сучасності: перекручення і злочини сталінської доби, бюрократизм та ідеологічне фарисейство. За рішенням партійних інстанцій тираж збірки поезій було вилучено з продажу і знищено.

Кожна спроба вчених-суспільствознавців відмовитися від практики обслуговування офіційних доктрин, віднайти істинні принципи соціально-економічного механізму, з'ясувати правдиві сторінки національної історії докорінно знищувались. Наочним прикладом стало цькування на сторінках наукової, масово-політичної преси, у виступах партійних керівників старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР О. Карпенка, який 1957 р. у своїх публікаціях намагався з позиції об'єктивності відповісти на одне з найактуальніших питань новітньої історії України – причини утворення і характер Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у 1918–1919 рр.

Найпомітнішим культурним проривом періоду хрущовської відлиги став вихід на арену культурно-історичних процесів шістдесятників – представників нової генерації борців за порятунок нації, її духовності, культури, мови тощо. Це були люди різних професій, здебільшого творча молодь – поети, прозаїки, критики, перекладачі, художники, науковці, студенти, робітники різних переконань та поглядів. Серед них: І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, Ліна Костенко, В. Шевчук, Є. Гуцало, А. Горська, В. Кушнір, В. Стус, Д. Павличко та ін. До мистецької когорти шістдесятників входили М. Осадчий, В. Мороз, В. Чорновіл та ін.

Новаторська діяльність українських митців значно вплинула на процес культурно-національного пробудження України. Відрод-

ження розпочалось із захисту мови, історії, етнографії тощо. Врешті-решт такий момент настав з виникненням наприкінці 1959 р. у Києві клубу творчої молоді «Сучасник», який заклав організаційні основи шістдесятників. Президентом клубу спочатку був Л. Танюк, потім В. Зарецький. Члени клубу їздили по Україні, організовували творчі вечори, випускали самвидав. При клубі було створено комісію, яка потайки збирала матеріали про репресії і розстріли 1930-х рр.

У травні 1962 р. клуб у Жовтневому палаці провів вечір пам'яті Леся Курбаса, на якому було засуджено злочини сталінізму. У грудні того ж року відбувся вечір пам'яті М. Куліша, який мав не менший громадський резонанс. Уже з певними ускладненнями влітку 1963 р. вдалося провести вечір пам'яті Лесі Українки.

Невдовзі такий клуб під назвою «Пролісок» заснували у Львові. Поштовхом до утворення цього клубу був приїзд до Львова в 1962 р. групи літераторів з Києва – М. Вінграновського, І. Дзюби, І. Драча.*

Менші за кількістю учасників творчі об'єднання та клуби почали діяти в Харкові, Донецьку, Одесі, Дніпропетровську.

Душею шістдесятників був В. Симоненко (1935–1963). Смерть молодого поета 13 грудня 1963 р. розпалила протестну атмосферу. Його неопубліковані вірші та щоденник, а також промови І. Дзюби, Є. Сверстюка та І. Світличного на вшанування його імені публікувались у «самвидаві». Переслідування, яких зазнав В. Симоненко в останні роки життя та його загадкова смерть надали всьому шістдесятницькому руху ореолу жертвності.

Радянське керівництво само провокувало посилення опозиційного руху, вдаючись до репресій проти національної культури. 24 травня 1964 р. внаслідок підпалу в Київській бібліотеці АН УРСР згорів весь український відділ – 600 тис. томів найцінніших рукописів, стародруків, рідкісних книг.

Символічною подією остаточного розриву влади з передовою українською інтелігенцією стало знищення за прямою вказівкою ЦК

---

* Клубом керував мистецтвознавець, аспірант Львівського університету М. Косів. Членами клубу були брати Михайло і Богдан Горині, викладач університету філолог М. Осадчий, студент І. Гель. Згодом приєдналися поети І. Стасів та І. Калинець, художниця С. Шабатура та ін.

КПУ вітраву у вестибюлі Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка, виготовленого з нагоди 150-річчя з дня народження Т. Шевченка.*

У відповідь на утиски збоку влади в колі шістдесятників почала створюватись і поширюватись література самвидаву, здебільшого присвячена питанням розвитку української культури. Із рук в руки передавалася яскрава публіцистика І. Дзюби, стаття В. Яременка «Українська освіта в шовіністичному зашморгу», яку редагували В. Чорновіл та І. Світличний, книжка С. Русової «Мої спомини» та багато інших праць.

Відповіддю влади стала хвиля арештів у серпні–вересні 1965 р. Серед арештованих були І. Світличний, брати Горині, М. Косів та інші. Арештованим не було представлено звинувачень, натомість поширювалися звістки про викриття антирадянської націоналістичної організації. Справа була явно надуманою і скидалась на відверту розправу.**

Восени 1965 р. І. Дзюба, В. Чорновіл та В. Стус під час прем'єри у київському кінотеатрі фільму «Тіні забутих предків» закликали глядачів виступити з протестом проти арештів.

У грудні 1965 р. відкритого листа керівнику партії та уряду України П. Шелесту та В. Щербицькому надіслав І. Дзюба, до якого він додав об'ємну (понад 200 сторінок) працю «Інтернаціоналізм чи русифікація». Мужній вчинок І. Дзюби треба визнати як центральну подію та одне з найзначніших явищ в українському русі опору тоталітарній владі.***

---

* У цій монументальній роботі, авторами якої були художники-шістдесятники А. Горська, П. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук та інші, постав образ гнівного Кобзаря, що пригорнув покривджену жінку – Україну. Цей визначний твір був оголошений ідеологічно шкідливим і навіть хуліганським. А. Горську і Л. Семикіну виключили зі Співки художників.

** На захист заарештованих стали представники української інтелігенції – депутат Верховної Ради СРСР, заступник голови Ради Національностей, український письменник, драматург, фольклорист М. Стельмах (1912–1983), український поет, перекладач, літературний критик А. Малишко (1912–1970), композитор Г. Майборода (1913–1992), авіаконструктор О. Антонов (1906–1984), кінорежисер С. Параджанов (1924–1990).

*** Автор «Інтернаціоналізму...» піднімає розмову на солідний теоретичний рівень, торкаючись значення так званого національного питання, таких

Заарештували українську інтелігенцію за читання та розповсюдження самвидаву, антирадянську агітацію та пропаганду в Західних областях України. Серед заарештованих і засуджених у Львові виявилися: п'ятикурсник вечірнього відділення історичного факультету І. Гель, мистецтвознавець Б. Горинь, у Тернополі – заступник директора обласного краєзнавчого музею І. Герета, в Івано-Франківську – вчитель М. Озерний та художник О. Заливаха, в Луцьку – викладач В. Мороз.

Після процесів 1965–1966 рр. влада ще більше посилила тиск на інтелігенцію. У 1966 р. відділ науки і культури ЦК КПУ утворив комісію, яка припинила розвиток українського поетичного кіно, обмежила в прокаті знамениті фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків»,* Л. Осики «Камінний хрест» (1968), Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» (1966), «Білий птах з чорною ознакою» (1970). На довгі роки на полицях опинилися такі творчі шедеври, як «Київські фрески» С. Параджанова, фільми К. Муратової та ін. У листопаді 1967 р. у Львові був засуджений В. Чорновіл за підготовку документального збірника «Лихо з Розуму (Портрети двадцяти злочинців)».**

понять як «національне почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки», «український буржуазний націоналізм», «російський шовінізм» тощо. Він наголошує, що національна справа є справою всього народу і кожного громадянина, а відтак ніхто на має права мовчати, коли бачить «щось неподобне». Читачеві ставало зрозуміло: за таких умов розмови про інтернаціоналізм – це просто «художній свист», оскільки насправді йдеться про цілеспрямовану русифікаційну політику.

Працю І. Дзюби прочитали в найвищих керівних інстанціях Москви та Києва, її скорочений варіант було розіслано в обкоми партії для ознайомлення. Її читала російськомовна інтелігенція й учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла «в народ», її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки. Цю книгу перекладали на різні мови світу і видавали в різних країнах світу. Не маючи серйозних аргументів проти чесного і відкритого звинувачення, влада спромоглася лише на те, щоб замовчувати це перед суспільством та виключити восени 1969 р. І. Дзюбу зі Спілки письменників України.

* У цьому кінофільмі неперевершено зіграв актор І. Миколайчук (1941–1987). Фільм отримав 39 міжнародних нагород, 28 призів на кінофестивалях (із них – 24 гран-прі) у двадцять одній країні.

** Це був перший український документальний збірник, який містив матеріали про першу хвилю арештів серед української інтелігенції 1965–

Привернув увагу своєю неупередженістю і критичністю мислення історик М. Брайчевський (1924–2001). З 1960 р. М. Брайчевський працює в Інституті історії АН УРСР. У цей час дослідник видає багато успішних праць, серед яких монографії «Коли і як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964) та «Походження Русі» (1968). Навесні 1968 р. М. Брайчевського – провідного фахівця Інституту історії – звільняють з роботи за формулюванням «не переобраний на посаду». Справжньою ж причиною звільнення була його стаття 1966 року «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)».^{***}

Знаковою подією, що ознаменувала повне відвернення влади від будь-якого чесного діалогу, навіть з найтолерантнішими діячами культури, стала організована в 1968 р. кампанія проти роману голови Спілки письменників України О. Гончара «Собор». Роман виходив за межі соціалістичного реалізму, піднімав питання духовності, зв'язку поколінь, історичної пам'яті нації, символом якої був старовинний козацький храм. Твір оголосили «ідейно порочним, шкідливим та пасквільним», з роботи знімали навіть тих редакторів та критиків, які встигли написати та опублікувати на книгу схвальні рецензії.

Поза цими подіями, які в черговий раз актуалізували українське національне питання, інші сфери культури розвивалися, так би мовити, в робочому порядку. ХІХ з'їзд КПРС поставив завдання завершити на кінець п'ятої п'ятирічки перехід до загальної середньої десятирічної освіти в обласних центрах та великих містах. Для цього розширювали мережу шкіл. На початок 1958/1959 н. р. в республіці діяло 34,5 тис. шкіл, в яких навчалося близько 6 млн. дітей. Паралельно почалось відкриття шкіл інтернатів. У 1958/1959 н. р. на

1966 рр.: біографічні довідки про 20 політв'язнів, їхні листи, звернення, літературні та художні твори. Крім того, В. Чорновіл опублікував у збірнику списки в'язнів Дубравлягу (Мордовські табори) – учасників боротьби за незалежність України 1942–1954 рр., а також українців, засуджених за релігійні переконання.

^{***} У цій роботі М. Брайчевський глибоко проаналізував реальні події національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького та Переяславської ради. Автор піддав гострій критиці важливий партійний документ – «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)». Офіційні часописи відмовилися друкувати цю роботу. Текст поширювався в самвидаві, а вперше надрукований у 1972 р. в Канаді.

Україні працювало 90 шкіл-інтернатів, у яких навчалось 2 тис. дітей-сиріт, дітей одиноких матерів, малозабезпечених батьків. У ці роки працювало вже 3,5 тис. вечірніх та заочних шкіл.

Навчальний процес забезпечувало понад 380 тис. учителів. Визначним вчителем і громадським діячем проявив себе директор Павлишської середньої школи на Кіровоградщині, заслужений вчитель УРСР В. Сухомлинський (1918–1970). В 1957 р. його обрали членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР.

Певні реформи торкнулись і вищої школи – проводилось об'єднання дрібних вишів. З 1950 р. до 1959 р. на Україні кількість вишів скоротилась з 160 до 140, але континент студентів збільшився з майже 200 тис. до 381,1 тис. студентів. Значно розширилися заочні та вечірні відділення вишів, у яких навчалось у 1958 р. до 140 тис. студентів. Стосовно середніх спеціальних закладів, то на 1958 р. в УРСР їх нараховувалось 588, у яких навчалась 351 тис. учнів.

Ці цифри доцільно сприймати досить стримано. За підрахунками сучасної дослідниці О. Тевікової вищу освіту здобувало близько 3 % осіб, а 5 % мешканців УРСР були неграмотними. Зокрема в 1953 р. вищу освіту здобуло 38,3 тис. осіб, а в 1963 р. – 59,1 тис. Враховуючи, що в 1953 р. в Україні проживало 38 366 тис. осіб, а в 1963 р. – 44 664 тис. осіб.

Одночасно слід мати на увазі, що зміст освіти підпорядковувався розробленим планам розгорненого соціалістичного будівництва, а навчально-виховний процес характеризувався уніфікацією та регламентованістю кожного кроку вчителя, викладача, учня та студента.

Були закладені масштабні підвалини денаціоналізації молодого покоління. У цьому контексті практикували розподіл українських студентів після завершення навчання на роботу в республіки СРСР. У 1951–1955 рр. ВНЗ УРСР скерували працювати в інші республіки 50 тис. спеціалістів.

У системі науки при АН УРСР діяло 36 науково-дослідних інститутів та 19 інших наукових установ. Серед них у 1950-ті рр. було відкрито Інститути металофізики, металокераміки і спеціальних сплавів, хімії полімерів у Києві, радіофізики і електроніки в Харкові, машинознавства і автоматики у Львові.

Вчені УРСР долучились до вирішення проблем використання атомної енергії в мирних цілях: запуск у 1954 р. першої в СРСР промислової атомної електростанції, пуск на воду в 1957 р. першого атомного криголама, запуск 4 жовтня 1957 р. першого в світі штучного супутника Землі, що відкрив еру освоєння космосу.

Цінним внеском у світову науку стали глибокі дослідження з проблем механіки і математичної фізики, проведені академіком М. Боголюбовим та його учнями. Плідні дослідження в галузі біохімії проводив колектив учених під керівництвом академіка О. Палладіна, в галузі медицини – академік В. Філатов, в галузі фізики – академік К. Синельников. Визначним внесок у розвиток сільськогосподарської науки стали праці академіка В. Юр'єва.

У 1960-х – 1970-х рр. силами українських вчених започатковано масштабні видавничі проекти українською мовою: «Історія Української РСР» (у 2-х т., 1967), «Історія селянства Української РСР» (у 2-х т., 1967), Український радянський енциклопедичний словник (у 3-х т., 1966–1968), Радянська енциклопедія історії України (у 4-х т., 1969–1972), Енциклопедія народного господарства УРСР (у 4-х т., 1969–1972), Українська сільськогосподарська енциклопедія (у 3-х т., 1970–1972), Енциклопедія кібернетики (у 2-х т., 1973), Політичний словник (1971), Економічний словник (1973), Філософський словник (1973), Словник художників України (1973), Юридичний словник (1974), Біологічний словник (1974), Шевченківський словник (у 2-х т., 1976–1977), Історія українського мистецтва (у 6-х т., 1966–1973), Історія АН УРСР (у 2-х т., 1967), Історія міст і сіл УРСР (у 26-ти т., 1967–1974), Словник іншомовних слів (1974), Історія української літератури (у 8-ми т., завершено видання у 1971), Історію Української РСР (у 8-ми т. у 10 книгах, 1977–1979) та ін. У 1977–1984 рр. підготовлено до друку друге видання дванадцятитомного видання Української радянської енциклопедії. У 1976 р. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР розпочав видавати творчу спадщину І. Франка, видавши у 1986 р. останній 50-й том. Очевидно, що до 50-ти томів творчості І. Франка увійшли не всі його літературні та наукові праці, епістолярна спадщина тощо. Упродовж 1975–1979 рр. було видано дванадцять томів творчої спадщини Лесі Українки.

Звернемо увагу, що більшість цих праць було видано або почали виходити за час перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста (1963–1972).^{*} Вагомими були його виступи на захист прав української мови в шкільній освіті, виданні газет, журналів і книжок. Захищав від звинувачення в націоналізмі окремих українських діячів культури (О. Гончара, І. Дзюбу та ін.).

Подальшого розмаху набула культурно-просвітня робота. Цьому сприяло збільшення мережі й удосконалення діяльності клубів, бібліотек, театрів, музеїв тощо. В 1958 р. працювало 28,6 тис. клубних установ, 33,9 тис. бібліотек, 12,7 тис. кінотеатрів, через які партійні організації проводили велику і багатогранну культурно-масову та ідейно-виховну роботу. Кількість газет, що виходила в УРСР на 1958 р. зросла до 3400. Упродовж 1956–1958 рр. кількість журналів, що виходили в УРСР, збільшилась з 49 до 64 назв. Було завершено радіофікацію міст і сіл, у результаті чого працювало 6 млн. трансляційних точок.

У літературі через різні партійні постанови, вплив зверху на спілки письменників націлювали майстрів пера на висвітлення багатства духовного світу радянської людини та непорушної дружби громадян СРСР. Серед творів, що побачили світ у ті роки наголосимо на збірках М. Рильського «Троянди і виноград», П. Тичини «Ми совість людства», М. Бажана «Мицкевич в Одесі», В. Сосюри «Солов'їні далі». Серед письменників виділяються роботи М. Стельмаха «Кров людська – не водиця» та «Хліб і сіль», О. Гончара – «Перекоп», І. Ле «Хмельницький» та ін.

У 1950-х рр. композитори України створили багато музичних творів, які отримали світове визнання. Серед них третя симфонія Б. Лятошинського, опера «Богдан Хмельницький» К. Данькевича. У Львові активно продовжував працювати композитор С. Людкевич, який у ці роки написав: «Прикарпатську симфонію» (1952), оперу «Довбуш» (1955), симфонічну поему «Не забудь юних днів» (1956),

---

^{*} П. Шелест автор книги «Україна наша радянська» (1970), де багато уваги приділяв важливості вивчення історії України і робив акцент на самобутність українського народу. Після відправлення П. Шелеста на пенсію його книга зазнала гострої партійної критики за «ідеологічні помилки», зокрема, за «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самобутності УРСР. Видану тиражем 100 тис., її вилучили з продажу та бібліотек.

симфонічну поему «Мойсей» (1962) тощо. З новими творами виступили композитори А. Кос-Анатольський, П. Майборода, Г. Майборода, А. Філіпенко та ін.

20 травня 1961 р. постановою Ради міністрів УРСР засновано республіканську премію ім. Т.Г. Шевченка.*

Продовжувався розвиток кіномистецтва. В УРСР працювали Київська, Одеська та Ялтинська кіностудії художніх, Київська студія науково-популярних та Українська студія хронікально-документальних фільмів.

Провідне місце в театральному мистецтві займали Київська, Одеська та Львівська опери, Київський державний академічний український драматичний театр ім. І. Франка, Харківський державний академічний театр ім. Т. Шевченка, Львівський державний український драматичний театр ім. М. Заньковецької.

У черговий раз зазначимо, що ці процеси і статистичні дані важко сприймати однозначно. У 1960–1980-х рр. продовжувались відкриватися нові школи, зростала кількість учителів, а водночас через зниження приросту населення зменшувалась кількість дітей шкільного віку. З 1965 р. до 1980 р. чисельність учнів загальноосвітньої школи знизилася з 7,4 млн. до 6,6 млн., дедалі менше ставало шкіл з українською мовою навчання. А в деяких великих містах, особливо Донецького регіону, вони зовсім зникли. Тривогу викликав і той факт, що з 1964/1965 н. р. у старших класах на російську літературу почали відводити 300, а на українську – 175 годин. До цього було по 345 годин відповідно. Влада впевнено проводила процес русифікації української шкільної системи.

Нова хвиля арештів в УРСР проти інтелігенції розпочалась у 1972 р.** На відміну від сталінських репресій 1930–1950-х рр. та

---

* Премією нагороджують видатних митців за високоідейні й високохудожні твори та роботи у галузі літератури, образотворчого мистецтва, музики, театального мистецтва та кінематографії. Першими диплом та почесний знак лауреата 9 березня 1962 р. отримали П. Тичина, О. Гончар у галузі літератури і П. Майборода в галузі музики. Від 23 квітня 1969 р. Республіканська премія отримала назву «Державна Премія УРСР ім. Тараса Шевченка».

** Цьому передувало рішення політбюро ЦК КПРС від 30 січня 1971 р. про початок боротьби проти «самвидаву» і дисидентства. Крім того, у цей час все частіше йдеться про «формування радянського народу – нової історичної

масових репресій 1965–1966-х рр., тепер жертвам репресій давали можливість зберегти свою волю за умови їхнього «покаяння» і подальшої співпраці з режимом. Така тактика засвідчувала, що офіційній владі йшлося про ідеологічний й моральний ефект переслідувань. Вперше цей засіб був застосований проти центральної фігури шістдесятників – І. Дзюби, якого в квітні 1972 р. було заарештовано. Після 18-місячного ув'язнення він підписав листа з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради УРСР про помилування.

Репресії були спрямовані, передусім, проти літераторів та істориків. Так наприкінці 1972 р. розглядалася справа Інституту археології. Його співробітників на чолі з директором, членом-кореспондентом Ф. Шевченком, звинувачували в багатьох «історичних, методологічних і теоретичних помилках». Зокрема, їхня вина полягала в тому, що вони не висвітлювали «зв'язок київських матеріалів з пам'ятками Північної та Північно-Східної Русі». Іншою провинною було включення в збірник «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966 рр.)» І. Шовкопляса прізвищ «українських націоналістів» – І. Багряного, О. Оглоблина, Н. Полянської-Василенко та ін. У подібному гріху були звинувачені співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського Я. Прилипка та В. Зінич, які в підготовленому ними збірнику «Українське карпатознавство» назвали праці В. Кубійовича, С. Єфремова, К. Грушевської та ін.

Переоцінці піддали діяльність тих історичних постатей, яких у 1960-х рр. частково реабілітували. Серед них: М. Драгоманов, П. Куліш, М. Костомаров та інші.

У 1972–1973-х рр. перестали виходити збірники: «Історичні джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Минуле і сучасне Буковини», «Середні віки на Україні», «Київська старовина». Багато готових історичних праць не побачили світу.

спільноти». Офіційної сили ця теза набула після її включення в тези ЦК КПРС з нагоди 100-річчя народження В. Леніна (1970) та в доповідь Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971). Проведення цієї лінії вимагало усунення всіх «буржуазно-націоналістичних пережитків».

На думку Я. Грицака, за часів В. Щербицького тенденції у трактуванні історії України (як і в Білорусі) стали ще кардинальнішими, ніж за Й. Сталіна. У 1970-х рр. була витворена концепція, яка мала слугувати історичним обґрунтуванням формування «радянського народу».*

У результаті ідеологічної «чистки» 1972–1979 рр. українців фактично позбавили власної історії.

Цю прогалину пробувала заповнити група письменників – І. Білик, Р. Іваничук, В. Малик, Л. Махновець, С. Плачинда, Р. Федорів, які в 1960–1970-х рр. вибирали для своїх літературних творів історичні сюжети. На відміну від професійних істориків, вони були менше пов'язані з марксистською методологією і тому мали більшу свободу слова.

Хоча їх не оминули атаки функціонерів Спілки письменників України. Особливо ці атаки посилювались після появи у січні 1973 р. резолюції ЦК КПРС «Про літературно-мистецьку критику».

Очевидно, що йшлося про зведення української літератури до стану неповноцінності. У результаті такої політики на населення близько 50 млн. у 1970-х рр. припадало лише декілька драматургів, а впродовж 1976–1979 рр. не було написано жодної п'єси, а українські драматичні твори становили лише четверту частину репертуару республіканських театрів.

Відповіддю читачів і частини літераторів на «опартійнення» літератури був пасивний опір. Тисячі примірників книжок, яких високо оцінили критики згідно з новими партійними вимогами, залишалися нерозпроданими. Перемога партійної лінії призвела до того, що партійне керівництво опинилось у стані ізоляції від інтелігенції. Це призвело до певного коригування стану справ – зняття

---

* Особливо виразною ця концепція була під час святкування 325-річчя «возз'єднання України з Росією» (1979). «Нова історична спільнота», згідно з новою інтерпретацією, корінням мала сягати ще часів Київської Русі, де на основі спільної території та спільної мови нібито утворилася «єдина давньоруська народність». З цієї народності започаткувалась «старша» російська та «молодша» – білоруська й українська нації. Навіть після розпаду Київської Русі усі три народи продовжували усвідомлювати себе як єдиний руський народ. Як гірко іронізували українські історики, згідно з радянською історіографією Україна й українці появилися на земній поверхні лише для того, щоб «возз'єднатися» з Росією й росіянами.

заборони друкувати твори розкритикованих раніше письменників. Наприкінці 1970 – початку 1980-х рр. знову почали друкуватись Р. Іванчук, М. Косів, М. Лукаш, С. Тельнюк, Л. Костенко та ін. Зокрема, у 1979 р. вийшов роман Л. Костенко «Маруся Чурай», а в 1980 р. – збірка «Неповторність».

Втім це поширювалось не на всіх, зокрема не на Є. Сверстюка, І. Світличного, М. Осадчого, В. Стуса та ін.

У цьому контексті одним із основних напрямів стала мовна русифікація, яка проходила під наглядом першого секретаря ЦК КП(б)У В. Щербицького. Для переведення школи на російську мову викладання достатньо було заяви лише декількох батьків. Статус вчителів російської мови й літератури в українській школі був надзвичайно високий, зокрема вони отримували надбавку до зарплати 25 %.

Цілеспрямованій русифікації сприяло прагнення українців опанувати російською мовою, що зумовлювалось її пріоритетним становищем. У Сумах, Хмельницькому, Житомирі, Вінниці, де представники російської національності становили менше 10 % населення, у російських школах за бажанням батьків навчалось понад 50 % усіх учнів.

Разом із тим швидко й повсюдна русифікація не вдалась. Українською мовою активно спілкувались в західних областях УРСР та загалом у сільській місцевості. Населення не було готовим до повного переходу на російську мову, а тому ужитковою мовою для багатьох українців стає суржик.*

У зв'язку з виданням шести томів академічного «Українсько-російського словника» (1953–1963) та перевидання в 1961 р. «Українського правопису» у словниковий склад та фонетику впроваджено чимало невластивих українській мові слів і термінів, лексичних і граматичних елементів російського походження.

У 1973 р. надійшло розпорядження Вищої атестаційної комісії при Раді міністрів СРСР із вимогою писати дисертаційні роботи лише російською мовою.

Процес русифікації став ще масовішим після 1978 р., коли вище партійне керівництво дало вказівку Міністерству освіти УРСР

---

* Нелітературна мова, яка насичена неправильною двомовною сумішшю слів.

видати директиву під назвою: «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки».

Зникли українські школи в Криму. Усього за 1960–1980-ті рр. кількість україномовних шкіл у республіці зменшилася на 8,7 тис. Цей процес прискорився після прийняття в травні 1983 р. ЦК КПРС і Радою міністрів СРСР постанови «Про додаткові заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Українська мова витіснялася не лише зі шкіл, а й з вищих навчальних закладів, театрів, державних і партійних організацій, газет і журналів. Якщо в 1960-х рр. на українському книжковому ринку понад 60 % видань було українською мовою, то в липні 1990 р. – менше 20 %.

У 1970–1980-ті рр. русифікація досягла свого апогею в театральному і музичному житті. Менше 30 % професійних театрів України були українськими.

У музичному мистецтві плідно продовжували працювати Г. Майборода, В. Губаренко, П. Майборода, І. Шамо, С. Сабодаш та ін. Традиції національної музики намагались зберегти Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г. Верьовки, Державна заслужена академічна капела «Думка», етнографічний ансамбль «Гомін» на чолі з Л. Ященком та інші колективи.

На кінець 1960-х–1970-ті рр. припадає створення вокально-інструментальних ансамблів: «Смерічка», «Червона рута», «Кобза», «Водограй», «Калина», тріо «Либідь», «Мареничі». Ці колективи, виконуючи українські пісні, здобувають всесоюзне визнання, займають призові місця на різних конкурсах і закохують в українську пісню мільйони людей. Сумною була доля етнографічного ансамблю «Гомін», у творчості якого КДБ та партійні органи вгледіли елементи «буржуазного націоналізму» і в 1971 р. закрили.

У 1970-ті рр. розквітла творчість великого українського поета і композитора В. Івасюка (1949–1979)*. Він разом з українськими ест-

---

* В. Івасюк автор 107 пісень, 53 інструментальних творів, музики до кількох спектаклів. Професійний скрипаль, чудово грав на фортепіано, віолончелі, гітарі, майстерно виконував свої пісні. У 1968 р. він написав слова і музику всесвітньо відомої пісні «Червона рута». Серед інших пісень, автором слів і музики яких він був, зазначимо: «Пісня буде поміж нас», «Два перстені», «Водограй» та інші.

радними співаками Н. Яремчуком (1951–1995), С. Ротару, В. Зінкевичем та іншими став основоположником української естрадної музики.

У кіно в 1970-х роках схвалення глядачів отримали визначні фільми: «В бій ідуть тільки старики», «Ати-бати, йшли солдати...» режисера Л. Бикова, «Тривожний місяць вересень» Л. Осики та «Вавилон-XX» (1979) І. Миколайчука.

Зазнали переслідувань С. Параджанов, Ю. Ілленко та І. Миколайчук. Зокрема 17 березня 1973 р. заарештували і засудили до п'ятирічного ув'язнення С. Параджанова.

У 1976–1985 рр. кіностудії України створили майже 200 художніх фільмів, 126 із них дубльовано українською мовою. Проте наклад фільмокопій українською мовою становив лише 13 % загальної кількості.

В архітектурі після війни розпочалася відбудова міст і сіл України. Відбудовувався Дніпрогес, міста Харків, Запоріжжя, Чернігів, Севастополь, Тернопіль, Полтава та ін.

Проект відбудови вулиці Хрещатик у Києві розробляли архітектори О. Щусєв, П. Альошин, В. Заболотний, О. Власов та інші. Їхні думки об'єдналися в цілісному варіанті, де в стильових рисах творчо використана модернізована класика з елементами українського народного мистецтва в керамічному декорі. Роботи з відбудови тривали до 1956 р.

Поширеним було звернення до ордерної системи класицизму: театри в Полтаві (1957, арх. О. Малишенко, О. Ковальов), Тернополі (1953–1955, арх. І. Михайленко, Д. Чорновол, В. Новіков), Чернігові (1956, арх. С. Фридлін, М. Лібман, С. Тутученко), Запоріжжі (1953, арх. С. Фридлін).

У 1960–1990-х рр. відбувається перехід до індустріальних методів будівництва, блокових і панельних споруд. Перевага надавалася не окремим будинкам, а великим масивам з комплексом численних видів споруджень.

Перша споруда з рисами нового стильового скерування – Палац спорту в Києві (1958–1960, арх. М. Гречина і О. Заваров), який вражав новизною форм. Це суцільний скляний фасад із залізобетонними стояками, немає декору, а загальним виглядом нагадує промислового споруду.

Починаючи з 1960-х рр., особливо поширилося будівництво житлових районів навколо великих міст. Воно проводилось за ти-

повими проектами. Це підвищувало темпи будівництва й знижувало його вартість.

У 1980-х рр. у архітектурі України спостерігалось певне подолання стереотипів масового житлового будівництва, скерування його до еkleктичної архітектури ХІХ ст. з її скульптурними оздобленнями, красою зовнішнього вирішення.

Яскраве вирішення та пошуки нових художніх образів виявились у архітектурі за індивідуальними проектами, що переважно торкнулось збудованих театрів майже в усіх обласних центрах. Серед них театри ляльок у Рівному (1979) та Полтаві (1982).

По-справжньому новаторськими спорудами стали концертні зали «Україна» в Харкові (1963, арх. В. Васильєв, Ю. Плаксієв, В. Реусов) та Києві (1970, арх. С. Мариченко, П. Жилинський).

Скульптуру цього періоду представляють як майстри міжвоєнного періоду, так і ті, хто перші кроки почав робити тільки після завершення війни.

У Львові продовжував творчо працювати І. Севера (1891–1971).^{*} Помітний слід залишив скульптор М. Лисенко (1906–1972). Його творчий доробок вміщує відомі монументальні твори (у спів-авторстві): Холм Слави у Львові (1958), пам'ятник радянським громадянам та військовополоненим Радянської армії, знищених нацистами в Бабиному Яру в Києві (1975).

У скульптурах Г. Петрашевича (1903–1999) переважають жіночі мотиви: «Партизанка» (1971), Леся Українка (1986). Її мистецька спадщина нараховує понад 300 скульптурних творів. Творчість Е. Миська (1929–2000) – окрема сторінка в історії українського мистецтва та львівської скульптурної школи. Улюблена сфера творчості митця – скульптурний портрет.^{**}

---

^{*} З 1946 р. І. Севера викладав у щойно відкритому Львівському інституті декоративно-прикладного мистецтва. У 1947 р. виконав погруддя І. Франка, а в 1949 р. – В. Стефаніка (1949). Відомим його учнем є А. Скиба, до визначних робіт якого належать станкова скульптура: «Довбуш», «Гуцул з люлькою» (1963), «Кобзарі» (1964), «Наш сучасник» (1965), «Механізатор» (1966), пам'ятник «Селянське повстання 1905» у селі Великі Сорочинці (Полтавщина, 1967) та ін.

^{**} У творчому доробку митця низка творів на честь видатних діячів української та світової культури, меморіальні таблиці у Львові: Лесі Українці, О. Кульчицькій, С. Крушельницькій, О. Новаківському, І. Франку, меморіальна стела М. Грушевському.

Одночасно по містах України продовжувалося спорудження пам'ятників партійним діячам та військовим. У Києві встановлено пам'ятник М. Щорсу (1954, скульптори М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов; архітектори О. Власов, О. Заваров).

До кращих з художнього боку тогочасних монументів належать: у Києві – пам'ятник російському поету О. Пушкіну (1962) й українському композитору М. Лисенку (1965, скульптор О. Ковальова); у Володимирі-Волинському – меморіальний пам'ятник жертвам нацизму (1965–1966; скульптори Т. Бриж, Є. Дзіндра). У Львові 1964 р. споруджено пам'ятник І. Франкові (скульптори В. Борисенко, Д. Крвавич, Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка). Це був перший в Україні монумент, присвячений І. Франкові. Гранітна постаць Каменяря разом з п'єдесталом сягає висоти 20 м.

На Львівщині, поблизу селища Олесько, 1976 р. відбулось урочисте відкриття пам'ятника бійцям Першої кінної армії. За цей пам'ятник у 1978 р. скульптору В. Борисенку й архітектору А. Консулові присуджено Державну премію України ім. Т. Шевченка.

Розвиток малярства пов'язаний з плеядою талановитих живописців, сформованих ще напередодні війни (Г. Меліхов, Т. Яблонська, В. Костецький, С. Григор'єв, О. Максименко та інші). Найповнішого вираження воєнна тематика досягла в живописі 1960–1980-х рр. у творчості молодшого покоління художників (А. Сафаргаліна, А. Константинопольського, О. Хмельницького, О. Лопухова та ін.).

300-річчя Переяславської ради стало темою полотен художників М. Хмелька, О. Хмельницького, В. Задорожного, С. Рєпіна, В. Савенкова та інших.

Надзвичайно актуальною стала шевченківська тема. Найкращу картину створив Г. Меліхов – «Молодий Тарас Шевченко в майстерні К.П. Брюллова» (1947). Г. Томенко та В. Патик торкалися творчих сторінок життя поета. Окремі картини присвячено перебуванню Т. Шевченка на засланні (В. Югай, Г. Васецький, К. Філатов).

У побутовому жанрі малювала картини Т. Яблонська. Її картина «Хліб» (1949) – визначне явище в українському мистецтві як за живописним вирішенням, так і за життєвою наповненістю.

До творчого життя післявоєнного періоду долучилися і художники старшого покоління: І. Їжакевич та Г. Світлицька – у Києві, А. Монастирський, О. Кульчицька та О. Курилас – у Львові.

Крім Львова і Києва, самобутні осередки художників діяли в Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Рівному, в Закарпатті та Буковині.

Упродовж 1950–1970-х рр. посилилось втручання партійно-ідеологічного керівництва у мистецтво. Картини присвячуються ювілейним датам та програмним темам. Звідси – поява численних ілюстрованих, натуралізованих, малохудожніх творів.

У другій половині 1980-х рр. криза тоталітарної системи призвела до чергового національно-культурного піднесення. Це піднесення проходило через акцентування уваги на традиційно болісніших для української нації питаннях української мови та культури загалом і призвело до пробудження почуття свободи в мільйонів людей, утвердження державного суверенітету та незалежності України.

8.3. Українська культура: від проголошення незалежності до сьогодні

Кризу комуністичної тоталітарної системи в СРСР долали масштабною політикою «перебудови», ініціатором якої став Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. Одним з напрямів цієї політики стала «гласність». В ідеалі це право знати, що відбувається в світі і в країні, оприлюднення відкритої і повної інформації про будь-яку суспільну діяльність та можливість її вільного обговорення. Своєрідною межею гласності виступають об'єктивність, достовірність, доказовість, перевіреність інформації, які ґрунтуються на чесності, порядності і відповідальності перед законом.

Проголошені гласність та плюралізм у перші роки були мало помітними в Україні. Так, якщо в Москві появилися статті, де викривалися сталінські злочини, дозволялася критика колишніх лідерів СРСР (окрім В. Леніна), то нічого такого не відбувалось у Києві. Українські сюжети, як от голод 1932–1933 рр., розправа над українською інтелігенцією, ліквідація автокефальної і греко-католицької церков та інші, не розглядали. На думку Я. Грицака, М. Горбачов радо жертвував «гласністю» в Україні заради збереження політичної стабільності в найбільш неросійській республіці СРСР.

Перші несміливі голоси, які почали розбурхувати гласність і плюралізм, вийшли з середовища інтелігенції, яка безпосередньо була пов'язана з українською мовою та літературою.*

Кінець 1989 р. – перша половина 1990 р. пройшли під знаком нових моральних перемог опозиції. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР», яким українській мові надано статус державної в УРСР. 1 грудня 1989 р., під час візиту М. Горбачова до Ватикану, оголошено легалізацію Української Греко-Католицької Церкви. 13 січня 1990 р. у Києві відбулась спільна наукова конференція Руху та Інституту історії АН УРСР, присвячена річниці об'єднання УНР і ЗУНР, а 21 січня того самого року на честь цієї річниці відбулась акція між Львовом та Києвом – «живий ланцюг».

До речі, утвердження закону про державний статус української мови у короткій перспективі почало давати позитивні результати. Вже в грудні 1989 р. у Львівському політехнічному інституті було відкрито кафедру української мови.

На цій хвилі перевидаються та з'являються перші наукові праці з історії України, зміст або тематика яких належать до заборонених у Радянському Союзі.* Ця історична література швидкими

---

* Роль першопрохідців у захисті української культури, навколишнього середовища, «білих плям» історії відіграла Спілка письменників України та її центральний орган – газета «Літературна Україна». У червні 1987 р. пленум Спілки письменників України висловив неспокій станом української культури та екологічної ситуації в республіці. СПУ звернулась до Президії Верховної Ради УРСР з пропозицією впровадження навчання української мови у всіх школах на території республіки та надання їй статусу державної.

З весни 1987 р. і до весни 1988 р. відбувається організаційне становлення українського національного руху. Зокрема, у вересні 1987 р. у Києві утворилася перша незалежна українська громадська організація Український культурологічний клуб на чолі з С. Набокою (1955–2003), О. Шевченком та О. Матушевичом. З весни 1987 р. у Львові неофіційно діяло Товариство «Лева», яке в жовтні того ж року заявило про свою офіційну діяльність. У жовтні 1987 р. Ігор Калинець, М. Осадний, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та інші проголосили створення «Української асоціації незалежної творчої інтелігенції». Ці та інші товариства з метою національного відродження організували вечори й зустрічі, на яких обговорювалися заборонені сюжети й постаті української історії та літератури, конкретні заходи щодо охорони пам'яток культури. 21 жовтня 1989 р. у Львові відновлено діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

* Зокрема, це колективний науково-популярний нарис М. Литвина та К. Науменка «Історія Галицького Стрілецтва» (1990), невеличка брошура

темпами розкуповувалась у книгарнях і почала виконувати велику національно-просвітню роль на етапі відродження заборонених сторінок української історії, культури та права української нації на державну незалежність.

Крім того, видаються заборонені твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», В. Стуса, Є. Сверстюка та ін.

Проголошення 24 серпня 1991 р. державної незалежності України започаткувало новий етап розвитку української культури. Адже після хвилі національного піднесення, певної ейфорії Україна поринула в складний і тривалий процес подолання тоталітарної спадщини, утвердження державної незалежності та суверенітету. Не минуло це і українську культуру, яка на тлі економічної слабкості фінансується за залишковим принципом, є заручницею складного історичного минулого, що передусім відображається у культурній відмінності регіонів. І мова тут не стільки про етнографічне різнобарв'я, яке насправді не несе якихось загроз, скільки про сприйняття національних цінностей.

Відповідно перед державною політикою в сфері культури та громадськими інститутами стоїть завдання відродження та збереження багатой духовної і матеріальної спадщини, її популяризація, утвердження національних цінностей та пріоритетів, виховання почуттів гордості та прагнення ідентифікувати себе з нею, забезпечення сприятливих умов розвитку та інтеграції в світовий культурно-історичний процес. Не менш важливою складовою є розширення функціонування державної мови.

На законодавчому рівні ці завдання та пріоритети затверджено в лютому 1992 р. законом «Основи законодавства України про куль-

---

«Українські Січові Стрільці» (1990) В. Гордієнка. Завдяки діяльності бібліотеки «Пам'ятки історичної думки в Україні» (1989), світ побачили фундаментальні праці української історичної думки: І. Крип'якевич «Історія України» (1990, тираж 200 тисяч), М. Костомаров «Исторические произведения. Автобиография» (1990, тираж 80 тисяч), М. Грушевський «Очерк истории украинского народа» (1990, тираж 40 тисяч), В. Винниченко «Відродження нації» в 3-х частинах (1990, тираж 50 тисяч), Д. Дорошенко «Нарис історії України» (1991, тираж 40 тисяч). У видавництві Наукового товариства ім. Т. Шевченка було видано підручник українських діаспорних істориків А. Жуковського та О. Субтельного «Нарис історії України» (1991, тираж 50 тисяч). У 1991 р. стотисячним тиражем вийшов збірник «Гетьмани України».

туру». 14 грудня 2010 р. набрав чинності новий закон «Про культуру».*

У січні 1995 р. почав діяти закон «Про бібліотеки та бібліотечну справу», а в червні 1995 р. – «Про музеї та музейну справу в Україні». З вересня 1997 р. набрав чинності закон про «Про благодійництво та благодійні організації». В Україні діє закон «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (жовтень 1997 р.).

Доповнюють законодавчу базу культурної сфери укази Президента України та Постанови Кабінету Міністрів України.**

---

* Цей закон складається із 35 статей і визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них.

** У жовтні 1994 р. видано президентський указ з визначенням статусу «національний» для найвагоміших осередків культурного життя – художніх колективів, навчальних закладів, бібліотек, музеїв, заповідників. Цей указ захистив і зберіг на державному рівні найцінніші осередки культури від морального і фізичного руйнування. Указами президента України були встановлені галузеві професійні свята – Дні музеїв, бібліотек, українського кіно. Укази «Про Всеукраїнський фонд відтворення визначних пам'яток історико-архітектурної спадщини», «Про збереження історичної забудови у центральній частині міста Львів», «Про забезпечення збереження будівлі Одеського державного академічного театру опери та балету», «Про реконструкцію Національного художнього музею» сприяли збереженню та відтворенню архітектурної спадщини, розвитку національного мистецтва. Серед постанов Кабінету Міністрів України, звернемо увагу на постанову від 1993 р. «Про державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», яка в 2002 р. була доповнена постановою «Про затвердження Комплексної програми збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» і розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури смт Батурина», «Концептуальні напрями діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку культури», «Про мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні» та ін.

Велику роль у культурному розвитку відіграли президентські укази, спрямовані на матеріальну підтримку обдарованої молоді. Зокрема «Про державні стипендії діячам науки, освіти та культури», «Про надання державних стипендій найбільш обдарованим молодим митцям України». Указом «Про державну підтримку культури та мистецтва України» затверджене положення про порядок надання грантів президента України молодим діячам театрального, музичного, образотворчого мистецтва та кінематографії. Виділені також довічні стипендії для видатних діячів культури та мистецтв, які досягли 70-річного віку. Діють стипендії Кабінету Міністрів України, обласних і міських адміністрацій та рад для обдарованої молоді тощо.

Найвищими державними інститутами, які безпосередньо виконують державну політику в сфері культури, є Міністерство культури і туризму та Міністерство освіти і науки. Відповідно за владною вертикаллю такі інститути діють на рівні обласних та районних адміністрацій. Законодавче регулювання на рівні Верховної Ради здійснюють комітети з питань культури і духовності та питань науки і освіти.

Відповідно до цього, попри політичні, економічні та історичні проблеми, загальний баланс культурного розвитку все-таки виглядає як позитивний, хоча і важко сприймати однозначно. Нагромаджений за століття культурний переважно вдалося зберегти, а це унікальні музейні зібрання та бібліотечні фонди, самобутні творчі колективи й дитячі мистецькі школи та студії, безцінні твори народних майстрів, пам'ятки архітектури тощо. Труднощі з фінансуванням не призвели до закриття жодного театру, концертної зали чи філармонії. Навпаки, у вересні 1999 р. у Полтаві було урочисто відкрито нову виставкову залу – галерею сучасного українського мистецтва. Отримали нові приміщення Київський дитячий музичний театр, Київський театр ляльок. Здобули державний статус львівський театр «Воскресіння», молодіжний театр ім. Леся Курбаса. Створено муніципальний театр «Хортиця» у Запоріжжі. Відбудовано Михайлівський золотоверхий собор у Києві, реставровано Золочівський замок, Палац Розумовських у Батурині, Одеський національний академічний театр опери та балету та багато інших. Це хоч і поодинокі приклади, на фоні десятків пам'яток архітектури, які потребують від держави відбудови чи реставрації, але досить показові.

Найбільшим добутком культурного життя стало ліквідування відкритих чи прихованих перепон на шляху розвитку національної культури. Суспільство звільнилося від ідеологічних штампів марксизму-ленінізму, вперше за багато десятиліть одержало вільний доступ до надбань світової культури. Закладено основи для відродження історичної пам'яті, повернення забутої або забороненої культурної і мистецької спадщини, вивільнення творчої ініціативи, розгортання широкого спектру стильових напрямів, активізації культурного життя в регіонах, піднесення народної творчості тощо.

У перше десятиліття незалежності створено умови для розвитку приватних закладів культури – це галереї, театри, музичні та

танцювальні колективи тощо, які формують конкурентне середовище. Хоча реальністю є і те, що багато колективів та окремих виконавців, намагаючись вижити в умовах ринку, створюють комерційно виграшні, але низькопробні, розраховані на невибагливий смак, культурні проекти. Засоби масової комунікації в гонитві за рекламним часом на шпальтах газет, у теле- та радіоефірі практикують показ відвертого кітчу, антикультури, насаджують низькі культурні стереотипи.

На думку авторів посібника «Культурологія» за редакцією І. Тюрменко, найефективнішим способом протидії такій тенденції є формування духовного імунітету особистості, для якої справжня культура – найорганічніша сфера буття і спосіб самореалізації. Щоб виконати таке завдання, потрібно залучити найширші і різноманітніший спектр культурних надбань як України, так і світу.

Суперечливі, іноді шкідливі тенденції розвитку української культури на початку нового тисячоліття – характерна ознака перехідного суспільства, культура якого впродовж майже всього ХХ ст. перебувала в полоні тоталітаризму. Безумовно, що подолання негативних і закріплення позитивних наслідків розвитку української культури залежать від наполегливої й цілеспрямованої праці як держави, так і всього суспільства, кожного громадянина. Запорукою успіху в досягненні цієї мети є як могутній культурний потенціал нації, унікальний у європейському та світовому вимірі, так і життєдайні процеси демократизації українського суспільства.

У цьому контексті значна частина українського суспільства бачить потребу сформуванню нового національного проекту. Це проект молодого амбітного посттоталітарного суспільства, яке переросло період хуторянства, провінційності і прагне розвивати якісно новий культурно-історичний вимір. Це не просто зміна поколінь, це передусім зміна пріоритетів, ментальна перебудова – процес звільнення від одних стереотипів і вироблення інших. Адже за словами Л. Костенко, живемо в постійному відчутті негараздів, психологічного дискомфорту, викривленої істини. Відповідно проблеми України для світу неактуальні, за нею тягнеться шлейф історичних попереджень, частина неспростованих й досі. На думку поетеси, треба постати відкриттям для світу, а не морально ущербним

народом. Розвиваючи цю тему, Л. Костенко пише, що ефективно не те, що заперечує чуже, а те, що утверджує своє.

Перед нами стоїть непростий і нелегкий шлях модернізації, переосмислення української національної культури, її позиціонування в світовому культурному просторі як самобутньої та самодостатньої системи – системи, яка має всі підстави стати активним гравцем цього культурного простору, не тільки як споживач культурних продуктів, а й як виробник і партнер світового культурного обміну. У зв'язку з цим ключове значення належить освіті, яка від часу проголошення незалежності перебуває в стані експериментів, вироблення державних стандартів, реформ тощо.

На законодавчому рівні базовим у цій сфері є закон «Про освіту», прийнятий ще в травні 1991 р. Верховною Радою УРСР. Від часу видання і до сьогодні цей закон був доповнений численними поправками, але базові засади, а саме те, що освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами є незмінним.*

Чинне законодавство гарантує молоді здобуття обов'язкової повної загальної середньої освіти. Ця нормативно-правова база дає змогу розвивати систему освіти з урахуванням власного та світового досвіду, надбань кращих учительських колективів та результатів педагогічних експериментів. В основі цих пошуків, експериментів покладено україноцентричне спрямування змісту шкільної освіти, за яким пріоритет надається розгляду суспільно-історичного процесу становлення української нації, самобутності її культури й самосвідомості в контексті розвитку світової науки і культури.

За даними Державної служби статистики України на 2010 р. в державі зафіксовано 15,6 тис. дошкільних навчальних закладів різних типів та форм власності. З них 900 закладів не працювало. У них здобувають дошкільну освіту 1273 тис. дітей, що становить 56 % від загальної кількості дітей від 1 до 6 років. Для 110 тис. дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, пра-

---

* Цю законодавчу базу доповнюють закони про «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту» та «Про вищу освіту». На рівні виконавчої влади Кабінет Міністрів України у листопаді 1993 р. затвердив національну програму «Освіта» («Україна ХХІ ст.»), яка передбачала реконструкцію всієї системи освіти.

цюють 2,5 тис. закладів компенсувального типу, де разом із здобуттям дошкільної освіти діти отримують корекційно-відновлювальну та реабілітаційну допомогу. До недавнього часу спостерігалось закриття дитсадків. Позитивна динаміка приросту і збільшення зайнятості населення призвів до потреби будівництва нових.

В Україні загальноосвітні навчальні заклади поділяються на три ступені: I ступінь (початкова школа); II ступінь (основна школа); III ступінь (старша школа). Загальноосвітні навчальні заклади всіх трьох ступенів можуть функціонувати інтегровано або самостійно.

Для розвитку здібностей, обдарувань і талантів дітей функціонують спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми, а також різні типи навчально-виховних комплексів, об'єднань. Громадяни, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання, здобувають загальну середню освіту у вечірніх (змінних) школах. Крім того, створено сектор загальноосвітніх навчальних закладів приватної форми власності. У 2010/2011 н. р. в 20300 денних загальноосвітніх навчальних закладах України (без спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів) навчалось 4299 тис. учнів. У порівнянні з 2009/2010 н. р. кількість шкіл скоротилась на 300, а учнів на 196 тис.* На 2010/2011 н.р. в загальноосвітніх навчальних закладах працювало 515 тисяч педагогічних працівників, що на 7 тис. вчителів менше ніж 2009/2010 н. р. Спостерігається позитивна тенденція щодо збільшення кількості вчителів, які мають освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста або магістра й на тепер їхній відсоток становить 88,6.

В Україні здійснено реальні кроки щодо реалізації політики, спрямованої, передусім, на розширення сфери використання української мови як державної, задоволення потреб і прав молоді щодо вивчення рідної мови.

Для задоволення мовних потреб осіб інших національностей у 2008/2009 н. р. в Україні з 20047 денних загальноосвітніх навчальних закладів 1199 із навчанням російською мовою (в них здобували

---

* Аналіз стану демографічної ситуації засвідчує, що починаючи з 2003 р., простежується тенденція збільшення народжуваності. Якщо цей процес набуде незворотного характеру, то починаючи з 2009 р., набір учнів до перших класів збільшуватиметься. Крім того, в системі освіти функціонує 317 (75,7 тис. учнів) загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

освіту 403719 учнів), 1628 шкіл – із навчанням українською і російською мовами (російською мовою навчаються 368594 учні). Працюють також школи з навчанням трьома мовами (українською, російською та кримсько-татарською; українською, російською та румунською; українською, російською та болгарською; українською, російською та молдавською) та двома мовами (українською та угорською, українською та польською). Російську мову як предмет вивчають 1292518 учнів, а як факультатив або в гуртках – 165544 учнів.

Отже, кількість російських шкіл в Україні становила 5,9 % від загальної їхньої кількості (для порівняння, у 1991/1992 н. р. їх було 3364, що становило 15,9% від загальної кількості). Водночас можна стверджувати, що в Україні створено найкращі умови для задоволення мовних потреб представників національних меншин, а також українців за національністю, які рідною мовою вважають російську.

Однак стан загальноосвітніх навчальних закладів пов'язаний зі складними проблемами, передовсім це складне матеріально-технічне забезпечення шкіл. Насамперед від цього потерпають сільські школи, які потребують капітальних ремонтів, а часто і будівництва нових приміщень, оновлення матеріально-технічної бази, долучення до сучасних інформаційних систем, забезпечення засобами навчання, посібниками, навчальною літературою тощо. Складні економічні процеси та демографічна криза позначились на закритті багатьох сільських шкіл.

Важливою вимогою сучасності є комп'ютеризація середньої школи. Міністерство освіти і науки України розробило й активно запроваджує в життя комплексну програму комп'ютеризації школи та під'єднання до мережі Інтернет.

До системи загальної середньої освіти належать також позашкільні навчальні заклади, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, професійно-технічні навчальні заклади, вищі навчальні заклади I рівня (вищі професійно-технічні навчальні заклади і технікуми) та II рівня (коледжі) акредитації. Ці заклади освіти забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти, кваліфікації, освітньо-кваліфікаційного рівня молодший спеціаліст (навчальні заклади I рівня акредитації) та бакалавр (навчальні заклади II рівня акредитації).

Станом на 2010 р. в Україні діяло 976 професійно-технічних навчальних закладів та 505 закладів I–II рівня акредитації.* У професійно-технічних закладах України на 2010/2011 н. р. 349 тис. учнів оволодівали приблизно за 526 робітничими професіями. 63,8 % учнів одночасно з професією здобували повну середню освіту. На базі ПТУ здійснюється навчання тимчасово безробітних, перепідготовка та підвищення кваліфікації робітників.

На 2009 р. навчальний процес забезпечувало 46,9 тис. Педагогічних працівників, з них 22,1 тис. старших майстрів та майстрів виробничого навчання.

У сфері вищої освіти України в останні роки здійснено кроки щодо подальшого скорочення і впорядкування мережі вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації. У 2010/2011 н. р. Чисельність цих закладів становила 854. З них 349 навчальних закладів III–IV рівня акредитації. До цього переліку належать і відомчі навчальні заклади. Для порівняння у 1991/1992 н. р. в Україні працювало 910 вищих навчальних закладів (754 – I–II рівня акредитації, 156 – III–IV рівня акредитації). Зауважимо, що впродовж 2010/2011 н. р. активно об'єднували вищі навчальні заклади України.

Слід зазначити, що така тенденція здебільшого не пов'язана із закриттям навчальних закладів II рівня акредитації, а з оптимізацією цієї ланки вищої школи, досягненням III–IV рівня акредитації тощо. Відповідно ми спостерігаємо відкриття нових вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації.**

---

* Помітним є падіння престижності робітничих професій. Спостерігається закриття окремих навчальних закладів та скорочення учнівського контингенту. За даними Міністерства освіти і науки України, в 2007 р. діяло 930 професійно-технічних навчальних закладів, у яких навчалось 449,8 тис. учнів. Хоча така тенденція пов'язана і з реформування мережі професійно-технічної освіти. В основу покладена спеціалізація профтехучилищ за професійним спрямуванням відповідно до потреб ринку праці й суспільства. Тобто в окремих випадках йдеться не про закриття, а про оптимізацію мережі навчальних закладів та структури підготовки фахівців.

** Як приклад у межах такої політики створено: на основі Рівненського державного педагогічного інституту, Рівненського державного інституту культури, Дубенського та Сарненського педагогічних коледжів, а також Рівненського музичного училища та Дубенського училища культури Рівненський державний гуманітарний університет; на основі Луганського машинобудівного

У перші роки незалежності України особливо помітним стало відкриття університетів «Києво-Могилянська академія» (офіційне відкриття 24 серпня 1992 р., а в 1994 р. надання статусу – Національний університет «Києво-Могилянська академія») та «Острозька академія (відкриття в 1994 р., а в 2000 р. Острозька академія отримала статус національного університету – Національний університет «Острозька академія»).

У 1989 р. на освітній карті УРСР з'явився навчальний заклад – Міжрегіональна академія управління персоналом, який сьогодні є найбільшим недержавний вищим навчальним України III–IV рівня акредитації, у чийх стінах навчається понад 40 тис. студентів.

Чисельність студентів вищих навчальних закладів станом на 2009/2010 н. р. становила 354,2 тис. у вищих навчальних закладах I–II рівня акредитації та 2245,2 тис. – III–IV рівнів акредитації. Для порівняння – у 1991/1992 н. р. чисельність студентів становила 739,2 тис. до 876,2 тис.

Відповідно до закону «Про вищу освіту» в Україні діють такі освітні рівні: неповна вища освіта – молодший спеціаліст, базова вища освіта – бакалавр, повна вища освіта – спеціаліст, магістр.

З 1997 р. по 2009 р. постановами Кабінету Міністрів України встановлено перелік напрямів підготовки, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста (292 спеціальності), бакалавра (141 спеціальність), спеціаліста (339 спеціальностей) та магістра (357 спеціальностей).

В національній системі безперервної освіти постійною ланкою є післядипломна та дистанційна освіта.***

інституту та декількох вищих навчальних закладів Луганська і Луганської області Східноукраїнський державний університет, який у 1996 р. отримав IV рівень акредитації, а в 2000 р. статус національного.

До III–IV рівня акредитації в Україні належать інститути, консерваторії, академії та університети, в яких підготовляють фахівців за напрямами освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста, магістра. Втім у держав Західної Європи, і не тільки магістр, це не освітньо-кваліфікаційний рівень, а науковий ступінь.

*** Формально післядипломна освіта забезпечує фахове удосконалення громадян, поглиблення, розширення і оновлення професійних знань, умінь і навичок. Вона забезпечує одержання нової кваліфікації, нової спеціальності та

Отже, за роки незалежності в Україні створено відповідну законодавчу та нормативну базу вищої освіти, з урахуванням соціально-економічної ситуації і практичного досвіду діяльності.

Українська вища школа відзначається високим потенціалом. Реформи, які було розпочато від часу проголошення незалежності стосувались збереження досягнень минулого й одночасно приведення системи освіти відповідно до соціально-економічних вимог часу, процесів державотворення, забезпечення умов для перспективного розвитку вищої освіти на шляху входження України в систему міжнародної освітньої системи.

Згідно з реформою вищої освіти визначено класифікацію навчальних закладів за формою власності: державні, комунальні, приватні. Відповідно до законодавства державному вищому навчальному закладу III–IV рівня акредитації може бути надано статус національного. За даними національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, в Україні на 2010 р. діяв 91 вищий навчальний заклад зі статусом національний.

Свою чергою, національний ВНЗ, що має вагомі наукові здобутки, проводить дослідницьку й інноваційну діяльність, інтегрує освіту та науку з виробництвом, бере участь у міжнародних проєктах і програмах, може отримати ще й статус дослідницького. ****

професії на основі здобутого раніше рівня освітньої і професійної підготовки, набутого практичного досвіду та індивідуальне самостійне навчання людини незалежно від віку. Україна має достатньо сформовану мережу навчальних закладів і підрозділів післядипломної освіти.

За останні роки розвиток інформаційних технологій зробив актуальною проблему модернізації системи освіти. Суть такої модернізації найбільше відобразилася в концепції дистанційної освіти, яка, завдяки такому глобальному явищу як Інтернет, охоплює широкі шари суспільства та стає найважливішим фактором його розвитку. В Україні на основі вищих навчальних закладів створено більше 30 центрів дистанційного навчання.

**** На середину 2010 р. статус дослідницького надано: Національному технічному університету України «Київський політехнічний інститут», Національному університету «Львівська політехніка», Київському національному університету ім. Т. Шевченка, Національній юридичній академії України ім. Ярослава Мудрого, Львівському національному університету ім. І. Франка, Національному університету «Острозька академія», Національному університету «Кієво-Могилянська академія», Національному гірничому університету України, Національному університету біоресурсів і природокористування

Шлях входження України в міжнародний освітній простір передбачає перехід на якісно нові стандарти. Саме із цією метою пов'язане приєднання України до європейської реформи створення спільної зони європейської вищої освіти – Болонського процесу. ****

України, Національному технічному університету «Харківський політехнічний інститут», Харківському національному університету ім. В.Н. Карабіна, Київському національному економічному університету ім. В.П. Гетьмана, Національному авіаційному університету, Східноукраїнському національному університету.

**** Болонський процес не передбачає створення повністю ідентичних систем освіти в різних країнах, він призначений лише для зміцнення взаємозв'язків та покращення взаєморозуміння між різними освітніми системами. 19 травня 2005 р. у норвезькому місті Берген на конференції міністрів країн Європи Україна приєдналася до Болонського процесу, зобов'язавшись внести відповідні зміни в національну систему освіти та приєднатися до роботи над визначенням пріоритетів у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010 р.

На сьогодні 45 європейських країн включно з Україною підписали Болонську декларацію, яка наголошує на необхідності європейської співпраці в забезпеченні якості вищої освіти, підвищенні якості підготовки фахівців, зміцненні довіри між суб'єктами освіти, мобільності, сумісності систем кваліфікацій, посиленні конкурентоспроможності Європейської системи освіти.

Проректор Національного університету «Львівська політехніка» Ю. Рашкевич вважає, що реальні кроки на шляху інтеграції до Болонського процесу зроблено лише в 2009 р.: впроваджено ECTS (Європейську систему трансферу та акумуляції кредитів – ця система кількісної оцінки компонентів освітніх програм (предметів, модулів, блоків) у кредитах ґрунтується на повному навчальному навантаженні студента, необхідному для досягнення декларованих цілей відповідного компонента програми. ECTS ґрунтується на угоді, що 60 кредитів вимірюють повне навчальне навантаження студента за один навчальний рік), поставлене завдання до кінця 2009/2010 н. р. запровадити додаток до диплома європейського зразка та ін.

Цілі варті досягнення, проте, на думку ректора Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут» М. Згуровського, в контексті Болонського процесу існує значна кількість проблем української вищої освіти, серед яких: надлишкова кількість навчальних напрямів і спеціальностей (кращі світові системи вищої освіти мають у 5 разів менше); недостатнє визнання в суспільстві рівня «бакалавр» як кваліфікаційного рівня, його незатребуваність вітчизняною економікою; загрозлива в масовому вимірі тенденція до погіршення якості вищої освіти, що наростає з часом; збільшення розриву зв'язків між освітянами і працедавцями, між сферою освіти і ринком праці; невинуватена плуганина в розумінні рівнів спеціаліста і магістра: має місце близькість програм підготовки спеціаліста і магістра, їхня еквівалентність за освітньо-кваліфікаційним статусом.

Однією з негативних сторін Болонського процесу в Україні вважається різке скорочення аудиторних годин (лекцій і практичних занять) із відведенням лівової частки часу на підготовку студента самостійно. Це було б виправдано, як би на практиці це не зводилось до того, що частину матеріалу (що не вміщається в аудиторні години) студент самостійно простудіює. Втім не варто очікувати, що за короткий термін більшість українських студентів за рахунок зменшення часу перебування в аудиторіях, буде більше проводити часу в бібліотеках, навчально-дослідних лабораторіях тощо. Результат один – різке зниження якості підготовки і втрата конкурентоспроможності.

Слід звернути увагу й на те, що спостерігається втрата наукового потенціалу, матеріально-технічні бази багатьох ВНЗ перебувають у незадовільному стані. З року в рік прогресує тотальна бюрократизація навчального процесу, що не знає жодних розумних меж. Невдовзі це призведе до того, що у ВНЗ буде по горло роботи й без студентів.

Очевидною проблемою є також і те, що система вищої освіти, як і вся українська система освіти, масово готує кадри для репродуктивної та алгоритмічної праці, тоді як усі тенденції світового розвитку й посилення конкуренції потребують творчого підходу й ініціативи в усіх сферах економічної діяльності. Завчені студентом книжки й конспекти без творчих здібностей, ініціативи та практичного досвіду виявляються непотрібними в сучасних умовах. Ці й низка інших причин неминуче призводять до системної кризи у вищій освіті України.

У сфері науки вищою державною науковою організацією України є Національна академія наук України.* Важливими осеред-

---

* На сьогодні час при НАН України функціонує 3 секції (фізико-технічних і математичних наук; хімічних і біологічних наук; суспільних і гуманітарних наук), що об'єднують 14 відділень наук: математики; інформатики; механіки; фізики та астрономії; наук про Землю; фізико-технічних проблем матеріалознавства; фізико-технічних проблем енергетики; ядерної фізики та енергетики; хімії; біохімії, фізіології та молекулярної біології; загальної біології; економіки; історії, філософії та права; літератури, мови та мистецтвознавства. В Академії діє 6 регіональних наукових центрів подвійного з Міністерством освіти і науки підпорядкування: Донецький (Донецьк), Західний (Львів), Півден-

ками науки України є провідні ВНЗ, особливо ті, що мають статус дослідницьких.

На початок ХХІ ст. науковий комплекс України охоплював понад 1,4 тис. наукових організацій. Науково-технічні роботи виконувало 113 тис. спеціалістів. В Україні була створена національна система атестації наукових кадрів.

В Україні збережено попередню систему підготовки педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації (кандидатів та докторів наук). Аспірантура і докторантура є формами підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації, які відкриваються при вищих навчальних закладах III–IV рівня акредитації і прирівняних до них закладах післядипломної освіти та наукових установах.

За даними Вищої атестаційної комісії України, підготовка кандидатів та докторів наук проводиться за 26 науковими напрямками, а захист дисертацій за 475 спеціальностями. Публікуються результати дисертаційних досліджень у фахових періодичних виданнях затверджених ВАК України, перелік яких за всіма науковими напрямками у 2010 р. становив 882 друкованих та 24 електронних видань. З 2009 р. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського отримує обов'язковий електронний примірник наукових фахових видань України.

Непозбавлена наукова сфера і чималих проблем. Фінансування наукових досліджень залишається вкрай недостатнім. Якщо на

ний (Одеса), Північно-східний (Харків), Придніпровський (Дніпропетровськ), Кримський (Сімферополь) та Інноваційний центр (Київ).

Основною ланкою структури НАН України є науково-дослідні інститути та прирівняні до них наукові установи. У структурі НАН України діють національні заклади: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут», Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія», Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка, Національний дендрологічний парк «Софіївка», Національний науково-природничий музей, Національний музей народної архітектури та побуту України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника.

До структури НАН України також належать організації дослідно-виробничої бази (дослідні підприємства, конструкторсько-технологічні організації, обчислювальні центри). Загалом тепер у НАН України діє 173 наукові установи та 46 організацій і підприємств дослідно-виробничої бази.

початку 1980-х рр. для потреб науки держава виділяла 4,6–4,8 % національного доходу, то в 1994 р. асигнування на науку становили менше 1 %, а в наступні роки 0,5 %. Національна наука потерпає від обмеженого доступу до новітньої наукової інформації та має недостатню матеріальну базу. Як результат учені не зацікавлені працювати в наукових установах країни. Найбільше затребуваними в розвинених державах є українські генетики, фізіологи, біохіміки, фізики-теоретики, програмісти.

Очевидним є те, що наукою не зацікавлений вітчизняний виробник, прикладні розробки НАНУ та провідних ВНЗ, за рідкісним винятком, залишаються на архівних полицях. Державний сектор економіки практично знищено, а приватна власність, що виникла з надр держави, не довела свою ефективність та інноваційність.

Ніхто не заперечує, що українській науці є чим пишатися. Проте імена українських учених у світовій літературі згадуються все рідше і рідше. Ми самі в цьому винні, бо ніде в Інтернеті не знайти оригінальні роботи наших корифеїв. Адже в світі вже виросло нове покоління вчених, які вважають, що те, чого немає в Інтернеті, немає ніде.

Ці та інші проблеми свідчать, що є потреба зміни політики держави у сфері науки, зупинити дію руйнівних чинників, які є великою загрозою інтелектуальному потенціалу як гаранту динамічного розвитку, престижу й безпеки України.

Не оминули проблеми перехідного періоду і мистецтво незалежної України. Незважаючи на матеріально-фінансові негаразди, державі таки вдалось зберегти колишні установи та заклади культури, просвіти, мистецтва тощо. Як результат культурно-мистецьке життя з року в рік стає насиченішим.

Виявом нової соціально-культурної ситуації є сплеск театального життя.* Відкрито багато нових мистецьких колективів,

---

* За даними Міністерства культури і туризму в Україні на 2010 р. діяли чотири національних академічних драматичних театрів: Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка (м. Київ, художній керівник Б. Ступка), Національний академічний драматичний театр ім. М. Заньковецької (м. Львів, художній керівник Ф. Стригун), Національний академічний театр російської драми ім. Л. Українки (м. Київ, художній керівник М. Резніков), Донецький національний академічний український музично-драматичний театр (художній керівник М. Бровун); 99 державних, обласних, міських, приватних театрів; 7 театрів опери і балету, з них 5 національних академічних (Київ, Львів, Одеса,

театрів, студій комунальної та приватної власності. Театральний репертуар постійно поповнюється новими постановками. В театр приходять фахівці, менеджери, продюсери, які вміють працювати в умовах ринкової економіки.

Загалом на 2010 р. в Україні, за даними Державної служби статистики України, діяло 140 професійних театрів (державних, обласних, міських, приватних та інших) і 83 концертні організації, які відвідало 10,8 млн. осіб. Помітним є скорочення відвідуваності цих закладів культури. Так, у 1990 р. діяло 125 професійних театрів і 44 концертних організацій, які відвідало 32, 6 млн. осіб.

У цирковому мистецтві України діє один національний цирк, 11 державних цирків, державне підприємство «Державна циркова компанія України», державне підприємство «Цирковий творчий колектив «Зірки України», українська дирекція з підготовки циркових атракціонів та номерів, харківське державне художньо-виробниче підприємство, дирекція пересувних циркових колективів України.

Розвиток національної кінематографії належить до одного з найважливіших системних чинників, як і театральне мистецтво, формування духовних цінностей українського народу. Як свідчить світовий досвід, передові позиції в розвитку індустрії кіно займають ті держави, де створені належні правові, організаційні, фінансові та технологічні умови, які активно використовуються для розвитку національного кіновиробництва, розбудови кіномережі, забезпечення доступу глядачів до споживання національних мистецьких вартостей.

На 2010 р. спостерігалось збільшення кількості кіновідвідувань, зростання валових надходжень від кінопоказів, інвестування у будівництво та переоснащення кіномережі. Станом на кінець

Донецьк, Харків); 3 театри музичної комедії; 28 обласних концертних установ та дві національні (Національна філармонія України, Національний будинок органної та камерної музики України); один державний (Державний академічний естрадно-симфонічний оркестр України) та 9 національних (Національний заслужений академічний симфонічний оркестр України, Національний заслужений академічний ансамбль танцю України ім. П.П. Вірського, Національна заслужена капела бандуристів України ім. Г. Майбороди, Національний заслужений академічний український народний хор ім. Г.Г. Верьовки, Національний оркестр народних інструментів України, Національна заслужена академічна капела України «Думка», Національний ансамбль солістів «Київська камерата», Національний одеський філармонійний оркестр, Національний одеський філармонійний оркестр) музичних колективів.

2009 р. в Україні діяло понад 275 кінозалів, оснащених найсучаснішою апаратурою. У великих містах продовжується будівництво мегамаркетів з багатозальними кінотеатрами.

Особливої уваги надавали утвердженню статусу української мови у кіномережі. На початок 2010 р., від часу введення в дію рішення Конституційного Суду України (20 грудня 2007 р.), Державною службою кінематографії України видано для кінотеатрального показу 328 державних посвідчень на право розповсюдження і демонстрування фільмів, з них: 154 фільмів дубльовано державною мовою; 51 фільм озвучений державною мовою; 94 фільми, субтитровані державною мовою; 29 фільмів артхаузного кіно з синхронним перекладом державною мовою під час демонстрації.

Незважаючи на зростання кількості відвідувань кіносередньостатистичним жителем України, пропозиція у сфері кінообслуговування не відповідає запитам суспільства.*

У складних фінансово-матеріальних і нормативно-правових умовах розвивається і музейна сфера. Порівняно з 1990 р., коли на території України діяло 214 музеїв, у 2008 р. працювало 478 музеїв державної та комунальної власності. У них зберігається майже 12 мільйонів музейних предметів державної частини музейного фонду України, проте експонується лише десята частина цього багатства. Загалом в Україні, враховуючи державні та комунальні, діє близько п'яти тисяч різноманітних музеїв та виставок, які поділено на такі типи: археологічні, військово-історичні, військово-технічні, геологічні, декоративно-ужиткового мистецтва, етнографічні, історико-археологічні, історико-архітектурні, історико-культурні, історичні, краєзнавчі, літературні, меморіальні, музеї вищих навчальних закладів, музеї різних видів мистецтв, музичні, народної архітектури та побуту, науково-технічні, приватні, природничі та медичні, релігійні та ін.

За останні роки наймасштабнішим музейним проектом є спорудження в Києві культурно-мистецького та музейного комплексу європейського рівня «Мистецький арсенал». Цей проект

---

* На сьогодні значення такого показника, як забезпечення сучасними кінотеатрами в розрахунку на 100 тисяч міських жителів в Україні становить 0,5. Це в 15 разів менше ніж у Франції та вдсятеро менше ніж в інших європейських країнах. Відповідно до європейських стандартів в Україні необхідно мати не менше 1000 сучасних кінозалів.

передбачений, як вікно в Україну для світу і вікно у світ для України. Помітною подією стало відкриття в м. Коломиї музею «Писанки».*

Однією з ключових проблем музейної сфери є відсутність органу, який би займався пошуком і поверненням культурних цінностей України з-за кордону.

Крім музеїв, збереженням культурної та наукової національної спадщини займаються архіви України. Сучасна система державних архівних установ України, підпорядкованих Державному комітету архівів України, охоплює 709 установ (13 центральних, 25 обласних та в Автономній Республіці Крим, 2 – у містах Києві та Севастополі, 488 архівних відділів райдержадміністрацій, 168 архівних відділів міських рад та 13 галузевих архівів). У складі Національного архівного фонду – понад 56,5 млн. одиниць зберігання (не менше 5 млрд. документів, 50 млрд. аркушів). За мінімальними оцінками, сукупна грошова вартість документів Національного архівного фонду становить не менш як 500 млрд. грн.

Сучасні вимоги до діяльності архівів передбачають оцифрування документних архівних фондів. Однак, через брак фінансування, створення інформаційного цифрового простору архівів проходить дуже повільно. Часто, якщо ці процеси і відбуваються, то вони є нескоординованими, малоефективними, тому не відповідають потребам сучасного цифрового суспільства. Постійне збільшення архівного фонду потребує нових архівних будівель, а з 1991 р. в Україні не споруджено жодної архівної будівлі.

Центрами збереження та розвитку національної культури є бібліотеки. Статистичні дані свідчать, що кількість масових універсальних бібліотек порівняно з 1990 р. (25,6 тис.) скоротилась до 19,5 тис. у 2010 р. Втім збережені та розвиваються провідні бібліотеки України: 16 загальнодержавного рівня, 26 обласних, 22 багатогалузеві. До найбільших бібліотек належить Національна біб-

---

* Це єдина в світі культурна установа, збудована у вересні 2000 р. Спеціально для збереження і експонування творів писанкового розпису – писанок. Музей володіє колекцією понад 6000 писанок, представлених з більшості областей України (Тернопільської, Львівської, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Одеської), а також з Пакистану, Шрі-Ланки, Білорусі, Польщі, Чехії, Швеції, США, Канади, Франції та Індії.

ліотека України ім. В. Вернадського (Київ), Державна науково-технічна бібліотека (Київ), Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Національна парламентська бібліотека (Київ). В Україні працює 28 бібліотек з більш як стоп'ятдесятилітньою історією.

Релігійне життя України характеризується надзвичайною інтенсивністю, динамічністю і водночас конфліктністю. Стрімко зростає кількість різноманітних конфесій і культів. На 2003 р. в Україні існувало багато конфесійних напрямів, серед яких є нетрадиційні для нашого суспільства, наприклад, кришнаїти або мормони. Загальна кількість релігійних громад усіх конфесій зросла з 10, 8 тис. у 1991 р. до 27, 5 тис. у 2003 р.

Найглибші історичні корені в Україні має християнство. За приблизними оцінками, кількість християн перевищує 34 млн., але практиків вірян серед них не більше 12 млн. осіб.* Усі вони поділяються на три напрями – православні, католики і протестанти.

Зростає прагнення до створення єдиної національної церкви. Втім за наявної політичної ситуації ця мрія є нездійсненою.

Насамкінець звернемо увагу на сучасну українську літературу, яка існує у вільному суспільстві, де кожен може писати й читати те, що йому подобається. У ній розвиваються масові жанри – детектив, трилер, еротична повість, мелодрама, порнографічна література, містика. Дослідниця Р. Харчук, яка найцілісніше систематизувала сучасну українську літературу, виділяє такі її напрями: неопозитивізм в сучасній українській прозі; неомодерний стиль як компенсація розгромленого українського модернізму; літературний андеграунд; «Станіславський феномен» – найпомітніше явище українського постмодернізму; особливості жіночого письма; альтернатива як спосіб самовираження молодих українських письменників.

Представники неопозитивізму акцентують на тому, що літературний твір не можна розглядати відірвано від історичного

---

* Більшість українських християн – православні, які поділені на кілька конфесій: Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП) – 9,5 тис. парохій і близько 5 млн. вірних; Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП) має 3,5 тис. парохій і до 1,8 млн. парохіян; Українська автокефальна Православна Церква (УАПЦ) має 600 парохій і до 300 тис. вірних. Чисельною є Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) – 3317 парохій і 1,6 млн. вірних.

контексту, традиції тощо. До представників цього напрямку, яких Р. Харчук називає поколінням «батьків», належить В. Дрозд (1939–2003, останній роман «Листя землі»), Є. Гуцал (1937–1995, останній роман «Блуд. Україна: розпуста і виродження»), Р. Іванчук як автор традиційних для української літератури історичних романів та інших. У межах цього напрямку, але як митців, які поєднують інші стильові тенденції, Т. Харчук аналізує творчість В. Шевчука та М. Матіос (новели «Нація», історико-психологічний роман «Солодка Даруся» та інші).^{*} До речі, В. Шевчук, який є одним з моральних авторитетів шістдесятників, вважається головним авторитетом для нової української прози – неомодерністів і посмодерністів. До останніх його романів належить «Привид мертвого дому» (2005) та «Сон сподіваної віри» (2007). Крім того, В. Шевчук є фахівцем з історії української літератури («Із вершин та низин: Книга цікавих фактів із історії української літератури», «Муза роксоланська: Українська література XIII–XVIII століть. Ренесанс і Бароко» та ін.).

Неомодерністи надають українській традиції суб'єктивності, міфологізують та створюють «високу літературу». Представниками неомодерного напрямку є В. Медвідь, Є. Пашковський, О. Ульяненко^{*} та С. Процюк. Перші троє у 1990-х рр. були членами групи «Нова література», а С. Процюк був учасником літературної групи «Нова дегенерація».

Літературний авангард представляють В. Діброва – письменник «задушевного покоління», Б. Жолдак – автор прози, написаної суржилом, Л. Подерев'янський – «творець мінус-культури», Ю. Винничук – батько «чорного» гумору в українській літературі.

Ю. Андрухович, Ю. Іздрик, Т. Прохасько – найвідоміші представники «станіславівського феномену» в літературі. Найхарактернішою ознакою постмодерного дискурсу є виразне «західництво» і різке неприйняття традиційних цінностей – як соціалістичних, так і

---

^{*} У 1988 р. роман В. Шевчука «Три листки за вікном» відзначено Державною премією ім. Т.Г. Шевченка. У 2005 р. М. Матіос за роман «Солодка Даруся» отримала Національну премію ім. Т.Г. Шевченка.

^{*} У 2003 р. за роман «Кров по соломі» В. Медвідь нагороджений Національною премією ім. Т.Г. Шевченка. Є. Пашковський у 2001 р. за роман «Щоденний жезл» отримав Національну премію ім. Т.Г. Шевченка. О. Ульяненко у 1997 р. за роман «Сталінка» отримав Малу Шевченківську премію.

неонародницьких, неопозитивістських. У постмодерній літературі переважає іронія, гра, а не сатира, сарказм чи гротеск. Постмодернізм апелює до жанрів масової літератури – детективу, трилеру, анекдоту, інтерв'ю, але це не означає, що вона стала масовою у прямому сенсі слова. Звертаючись до масових жанрів, ця література намагається говорити про складні речі доступною мовою. До того ж, Ю. Андрухович засновник відомого літературного угруповання «Бу-Ба-Бу» (бурлеск, балаган, буфонада),* яке виникло у Львові 1985 р. і стало втіленням карнавального необарокового мислення, притаманного метаісторичній карнавальній культурі людства. Соціальним фундаментом метаісторичного карнавалу в Україні став підсвідомий масовий синдром зламу, що супроводжував розпад імперії і викликав дві метапсихічні складові: суспільну депресію і масову карнавальну сміхову рефлексію на катаклізм системи. Апофеозом «Бу-Ба-Бу» став фестиваль «Вивих-92».

Виокремлюють твори авторів жінок, а саме тих, які творять феміністичний дискурс сучасної української прози. Основними представниками є О. Забужко (авторка романів «Польові дослідження українського сексу» (1996), «Сестро, сестро» (2003, 2005) та інших літературних праць) та Є. Кононенко (найбільший успіх у критики мав дебютний роман «Імітація», який побачив світ у 2001 р.).

До молодих письменників належить С. Жадан – «Вічний підліток», І. Карпа – дівчинка, яка не бажає бути скромною, Л. Дереш, С. Поваляєва та Т. Малярчук. Головним ворогом «альтернативи», зрозуміло, є «нормальний» світ, який уособлюють не тільки традиційні «сірі» громадяни й громадянки, тобто міщанство, нові українці, псевдоінтелектуали, усі без винятку політики, масова і провінційна культура, зокрема глянцеві журнали, тупе телебачення й попса, а й українське герантократичне суспільство, яке традиційно продовжує ігнорувати молодь, тримаючи час у муміфікованих руках.

---

* Бурлеск – стиль сатиричної літератури, в основі якого навмисна невідповідність між темою твору та мовними засобами, що створює комічний ефект; Балаган – грубуваті дії, явища, подібні до балаганної вистави; буфонада – стиль комедії, побудований на прагненні виконавця максимально підкреслити зовнішні характерні ознаки персонажа, схильність до різких перебільшень (гротеску).

Важливе місце в сучасній літературі посідає письменник В. Шкляр. У 2011 р. рішенням Комітету з Національної премії України ім. Т. Шевченка визнаний лауреатом Шевченківської премії за роман «Залишенець. Чорний ворон» (2009), яку з власних переконань відмовився отримувати.

Не втрачає гостроти і творчість Л. Костенко, яку часто називають моральним авторитетом. У грудні 2010 р. світ побачив її прозовий роман «Записки українського самашедшого», в якому розкрито складні будні сучасного українського суспільства. Упродовж двох місяців тираж роману сягнув 45 тисяч, а до кінця 2011 р. продано 100 тисяч книг.

Однак, поки що про повноцінну масову літературу в українському варіанті говорити не доводиться, що спричинено відсутністю українського книжкового ринку й української книжкової індустрії. У цьому контексті показовою, а одночасно і оманливою є статистика. У сфері книговидавання за даними Книжкової палати, станом на 15 червня 2009 р. українською мовою в країні було видано 6457 книжок накладом 11170 тисяч примірників, а російською – 2460 книжок накладом 8341,2 тисячі примірників. За даними Міністерства юстиції, на сьогодні в Україні зареєстровано 25933 україномовних, 3659 російськомовних та 17690 україно-російськомовних газет та журналів.

Отже, українська культура від часу завершення Другої світової війни на всіх українських історичних землях розвивається в межах єдиного державного простору – УРСР, а з 1991 р. в незалежній державі Україна. У складі тоталітарної системи культура з повним державним забезпеченням була покликана возвеличувати режим, що унеможливило демократичний і творчий розвиток та утвердження самодостатності української культури. Особливо, якщо взяти до уваги, наміри створити на основі російської культури єдину радянську. Це породило опозиційний рух у культурному середовищі – шістдесятників, які захист української культури перетворили в основний рупор боротьби за державний суверенітет та незалежність. У незалежній Україні культура, попри історичні, економічні, політичні, правові та організаційні труднощі, розвивається у всіх сферах та напрямках.

Питання для самоконтролю

1. Культура Західної України в перші роки становлення більшовицького тоталітарного режиму (вересень 1939 – червень 1941 рр.).
2. Стан української культури в роки німецької окупації.
3. Відродження національної культури в повоєнні роки.
4. Політичний терор у сфері культури в повоєнні роки.
5. Особливості розвитку української культури в роки лібералізації (друга половина 1950-х – середина 1960-х рр.).
6. Значення шістдесятників у культурних процесах УРСР.
7. Політика радянської влади в напрямі денационалізації української культури 1960-х – 1970-х рр.
8. Здобутки українських митців у сфері архітектури, скульптури та малярства.
9. Значення української культури на шляху проголошення державної незалежності.
10. Стан освіти в Україні.
11. Стан науки в Україні.
12. Особливості сучасної української літератури.
13. Стан та особливості розвитку інститутів збереження національної духовної та матеріальної спадщини: музеї, архіви та бібліотеки.
14. Театр та кіно в сучасній Україні.

Найважливіші факти

2 січня 1940 р. – постановою Раднаркому УРСР у Львові на основі НТШ створено філіали інститутів АН УРСР – літератури, мовознавства, фольклору, археології, історії України та економіки.

1944 р. – В. Сосюра написав вірш «Любіть Україну».

1946 р. – заборонено діяльність Української Греко-Католицької Церкви.

1948–1951 рр. – в АН УРСР під керівництвом С. Лебедєва створено першу в СРСР малу електро-обчислювальну машину «МЕОМ».

1959 р. – в Києві засновано клуб творчої молоді «Сучасник» під керівництвом Л. Танюка.

20 травня 1961 р. – постановою Ради міністрів УРСР засновано республіканську премію ім. Т. Г. Шевченка.

1964 р. – у Львові споруджено пам'ятник І. Франкові (скульптори В. Борисенко, Д. Крвавич, Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка).

Восени 1965 р. – І. Дзюба, В. Чорновіл та В. Стус під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» закликали глядачів виступити з протестом проти арештів української інтелігенції.

Грудень 1965 р. – І. Дзюба надіслав відкритого листа керівнику партії та уряду УРСР П. Шелесту та В. Щербиському, до якого додав об'ємну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

1966 р. – вийшла стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)».

Листопад 1967 р. – у Львові заарештовано В. Чорновола за підготовку документального збірника «Лихо з Розуму (Портрети двадцяти злочинців)».

1968 р. – В. Івасюк написав слова і музику пісні «Червона рута».

1979 р. – вийшов роман Л. Костенко «Маруся Чурай».

1985 р. – заснування літературного угруповання «Бу-Ба-Бу» (бурлеск, балаган, буюфонада).

Вересень 1987 р. – в Києві утворено першу незалежну українську громадську організація «Український культурологічний клуб».

28 жовтня 1989 р. – Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР», яким українській мові надано статус державної в УРСР.

1989 р. – Українська Греко-Католицька Церква виходить з підпілля.

1990 р. – світ побачила праця І. Крип'якевич «Історія України» тиражем 200 тис. книг.

24 серпня 1992 р. – відроджено діяльність університету «Києво-Могилянська академія».

Станом на початок 2010 р. в Україні діяв 91 вищий навчальний заклад зі статусом національний.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Посібники, монографії, брошури, статті, повідомлення, автореферати дисертацій:

1. Андрієвська Л. Відзначення 90-ї річниці створення в Україні системи державних архівних установ / Л. Андрієвська // Архіви України. – 2008. – № 1–2. – С. 7–13.
2. Барвінський Б. Всенародна школа імені Маркіяна Шашкевича у Львові. Огляд її засновин і розвитку, з нагоди 40-ліття існування на основі жерел / В. Барвінський. – Львів, 1926. – 56 с.
3. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. – 3-тє вид., вип., доп. / О.Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2007. – 688 с.
4. Боньковська О. Народний театр товариства «Українська бесіда» у Львові: завершальний період діяльності (1918–1924 рр.): автореф. дис. ... канд. мист. наук О. Боньковська / О. Боньковська. – К., 2002. – 20 с.
5. Борисов В. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. / В. Борисов // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 76–80.
6. Борщ І. Співпраця Вадима Модзалевського та Володимира Міяковського в галузі архівного будівництва доби Української революції (1918–1920) / І. Борщ // Архіви України. – 2008. – № 1–2. – С. 107–125.
7. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – 4-те вид. / М. Брайчевський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 154 с.
8. Виздрик В., Стасюк І. Лібералізація суспільно-політичного життя в Українській РСР середини 1950-х – початку 1960-х років та її вплив на розвиток національно-патріотичного руху / В. Виздрик, І. Стасюк // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Держава та армія». – Львів, 2004. – № 502. – С. 131–135.
9. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
10. Вовкун В. Національна культура – це і є національна ідея / В. Вовкун // Дзеркало тижня. – 2008. – 19 липня. – № 27 (706).
11. Врублевський В. До створення Української Академії Наук / В. Врублевський // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 29–39.

12. Гай-Нижник П. Становлення українського театрального мистецтва і питання його оподаткування за Гетьманату 1918 року / П. Гай-Нижник // Український театр. – 2003. – № 5–6. – С. 10–12.

13. Гдакович М. Літературні періодичні видання 20–30-х років ХХ ст. на західноукраїнських землях у суспільно-політичному і духовному контексті доби: автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. Гдакович. – К., 2003. – 19 с.

14. Гнатюк В. Національне відродження галицьких українців в 1772–1880 / В. Гнатюк. – Відень, 1917. – 65 с.

15. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 264 с.

16. Гінда В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир»: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Гінда. – Черкаси, 2007. – 20 с.

17. Гонтар Н. Творча та громадська діяльність Панаса Саксаганського: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Гонтар. – К., 2010. – 16 с.

18. Гординський Я. До історії культурного і політичного життя в Галичині у 60-х роках ХІХ ст. / Я. Гординський. – Львів, 1917. – 151 с.

19. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.: навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

20. Горенко Л. Дворянсько-поміщицьке середовище Полтавщини кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: історико-культурологічні виміри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2009_2/7.html.

21. Грищенко А. Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 рік) / А. Грищенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 65–78.

22. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия / М. Грушевський. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.

23. Губа П. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.) / П. Губа // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 29–40.

24. Гуржій О. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині ХVІІ ст. / О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1993. – № 3. – С. 43–49.

25. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм в Україні: 20–30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

26. Даниш Л. Громадсько-політична, державницька та культурна діяльність П.Г. Тичини (1891–1967 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. Даниш. – К., 2010. – 20 с.

27. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. / Я. Дашкевич. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ; Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.

28. Делюга В. Графічні взірці в українському іконописі XVII–XVIII століть / В. Делюга // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXXVI. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – С. 117–126.

29. Демків Р. Особливості поширення гуманістичних та ренесансних ідей в українському мистецтві XVII с. / Р. Демків // Гуманітарні та соціальні науки. Матеріали I Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2009. – Львів, 2009. – С. 38–41.

30. Демченко О. Українська наука: чорна дірка в потоках інформації / О. Демченко // Дзеркало тижня. – 2005. – 7 травня. – № 17 (545).

31. Денисенко О. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській Державі (1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. / О. Денисенко. – К., 2002. – 19 с.

32. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Мюнхен: Сучасність, 1968. – 264 с.

33. Дзюба І. Микола Хвильовий: «Азіятський ренесанс» і «Психологічна Європа» / І. Дзюба // Дзеркало тижня. – 2005. – 15–21 жовтня. – № 40.

34. Дзюба І. Україна перед Скіфом майбутнього / І. Дзюба. – К., 2001. – 35 с.

35. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні / І. Дзюба. – К., 2006. – 60 с.

36. Довжук І. Нариси історії культури України (до кінця XX ст.): навч. посіб. / І. Довжук. – Луганськ, 2007. – 508 с.

37. Довідник з історії України (А–Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

38. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич, 1991. – 341 с.

39. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 236 с.
40. Зубатій О., Рященко Д. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) / О. Зубатій, Д. Рященко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 12–24.
41. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – 156 с.
42. Замлинський Т. Іван Могильницький – видатний діяч українського відродження (до 180-ї річниці від дня смерті) / Т. Замлинський // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2011. – № 693. – С. 147–152.
43. Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич / Я. Ісаєвич. – К., 1972. – 124 с.
44. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 520 с.
45. Історія світової та української культури: підручник для вищих закладів освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К., 2006. – 480 с.
46. Історичне видання Національного університету «Львівська політехніка». – К., 2009. – 448 с.
47. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Львів: Світ, 2002. – 520 с.
48. Історія української культури: у 5 т. / редкол. тому: П. П. Толочко – гол. ред. та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1: Історія культури давнього населення України. – 1136 с.
49. Історія української культури: у 5 т. / редкол. тому: Я. Д. Ісаєвич – гол. ред. та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – 848 с.
50. Історія української культури: у 5 т. / редкол. тому: В. А. Смолій – гол. ред. та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 1247 с.
51. Історія української культури: у 5 т. / редкол. тому: Г. А. Скрипник – гол. ред. та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 4. – Кн. 1: Українська культура XIX століття. – 1008 с.
52. Історія української культури: у 5 т. / редкол. тому: Г. А. Скрипник – гол. ред. та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 4. – Кн. 2: Українська культура XIX століття. – 1295 с.
53. Ішук О., Ніколаєва Н. Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи Михайла Грушевського у 1946 році / О. Ішук, Н. Ніколаєва // Військово-історичний альманах. – К., 2009. – Число 1 (18). – С. 48–70.

54. Єфименко Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) / Г. Єфименко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 51–66.
55. Жінка в мистецтві: зб. наук. ст. – Львів, 2008. – 180 с.
56. Кендюхов О. Ілюзія освіти / О. Кендюхов // Дзеркало тижня. – 2008. – 22–29 листопада. – № 44 (723).
57. Кириченко І. Українська діаспора: менталітет в «екзилі»? / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2009. – 21 серпня. – № 30 (758).
58. Киричук Ю. А. Вбивство Ярослава Галана: істинні вбивці та політичні наслідки / Ю. А. Киричук // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» «Держава та армія». – Львів, 2001. – № 431. – С. 91–96.
59. Кобрин Н. Музична культура в національному русі галицьких українців (1891–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Кобрин. – Львів, 2010. – 19 с.
60. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941) / В. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 3–17.
61. Козлов М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М. Козлов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 61–73.
62. Концур-Карабінович Н. Львівський собор 1946 р. в антиукраїнській політиці радянського тоталітарного режиму: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Концур-Карабінович. – Івано-Франківськ, 2010. – 20 с.
63. Копилов А., Завалюк О. Кам'янець-Подільський державний університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1920 рр.) / А. Копилов, О. Завалюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 41–51.
64. Кордон М. Українська та зарубіжна культура: курс лекцій / М. Кордон. – К.: ЦУЛ, 2002. – 508 с.
65. Корнієнко Н. Лесь Курбас і духовні засади українського авангарду / Н. Корнієнко // Дзеркало тижня. – 2007. – 3–9 лютого. – № 4 (633); 10–16 лютого. – № 5 (634).
66. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала / Л. Костенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 32 с.
67. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – 40 с.
68. Кошелева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Кошелева. – Львів, 2002. – 19 с.

69. Крвавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво: навч. посіб.: У 3-х ч. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова [передмова проф. В. Скотного]. – Львів: Світ, 2003. – Ч. 1. – 256 с.
70. Крвавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво: навч. посіб.: У 3-х ч. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова [передмова проф. С. Павлюка]. – Львів: Світ, 2004. – Ч. 2. – 268 с.
71. Крвавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво: навч. посіб.: У 3-х ч. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів: Світ, 2005. – Ч. 3. – 268 с.
72. Кремень В. Освіта і інтелект: роздуми про інтелігенцію / В. Кремень // Дзеркало тижня. – 2008. – 15 березня. – № 10 (689).
73. Крип'якевич І.П. Історичні проходи по Львову / І. П. Крип'якевич [авт. передм. Я. Д. Ісаєвич; упор., текстолог. опрац. і приміт. Б. З. Якимович; упоряд. іл. матеріалу Р. І. Крип'якевича; худож. В. М. Павлик]. – Львів: Каменяр, 1991. – 167 с.
74. Крупник Л. Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. Крупник. – Львів, 2003. – 18 с.
75. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
76. Кузіна Н. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному житті України (Київський період 1907–1919 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Кузіна. – К., 2003. – 19 с.
77. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко. – К., 2010. – 200 с.
78. Культурне життя в Україні: західні землі. Т. I: 1939–1953 / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 751 с.
79. Культурне життя в Україні: західні землі. Т. II: 1953–1966 / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка, Л. Батрак-Плодиста, Б. Микитів. – Львів, 1996. – 919 с.
80. Культурне життя в Україні: західні землі. Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – 856 с.

81. Культурологія: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації / За заг. ред. В.М. Пічі. – Львів: «Магнолія плюс», 2003. – 235 с.
82. Культурологія: теорія та історія культури: навч. посіб. / За ред. І.І. Тюрменко, О.Д. Горбула. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
83. Культурология. Основы курса и фрагменты первоисточников / Автор-составитель: К.В. Пашков. – Ростов на Дону: Феникс, 2007. – 600 с.
84. Курс лекцій з української та зарубіжної культури: навч. посіб. / Л.Є. Дещинський, Л. В. Цубов та інші. – Львів, 1997. – 200 с.
85. Кучер Р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка / Р. Кучер. – К., 1992. – 112 с.
86. Кучера Т. Культурологічні проблеми національного відродження України // зб. наук. пр. НДІУ / Т. Кучера. – К., 2004. – Т. III. – С. 219–222.
87. Лавріненко О. Система організації навчально-виховного процесу Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька в 1875–1880 рр. / О. Лавріненко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/8870/97/>.
88. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. Поезія – проза – драма – есей / Ю. Лавріненко. – К., 2007. – 976 с.
89. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
90. Лебедівна Л. Західноукраїнська проза 20–30-х років ХХ століття: проблема неоромантизму (О. Турянський, Р. Купчинський, А. Чайковський, А. Лотоцький, Б.-І. Антонич, К. Гриневичева): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л.Лебедівна. – К., 2008. – 18 с.
91. Леоненко Р. Перший Державний український національний театр. Київ, 1917–1918: автореф. дис. ... канд. мист. наук / Р. Леоненко. – К., 2002. – 19 с.
92. Лесик О. Замки та монастирі України / О. Лесик. – Львів, 1993. – 176 с.
93. Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 рр. / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 194–225.

94. Львівський державний музей українського мистецтва: альбом. – К., 1962. – 117 с.
95. Маланчук-Рибак О. Періодизація історії української культури: становлення, методологічні підходи та теоретичні концепції / О. Маланчук-Рибак // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Вип. 20. – Львів, 2009. – С. 363–378.
96. Мандрик Я. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ті роки): автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Я. Мандрик. – Львів, 2005. – 33 с.
97. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. Художнє оформлення Івана Плесканка / О.Я. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.
98. Мельник Б. Вулицями старовинного Львова / Б. Мельник. – 2-ге вид., зі змінами. – Львів: Світ, 2002. – 272 с.
99. Мишанич О. Всеобіймаюче око України / О. Мишанич // Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – 2-ге вид. – К.: Обереги, 2003. – С. 134–141.
100. Мудрий В. Змагання за український університет в Галичині / В. Мудрий. – Львів–Нью-Йорк, 1999. – 190 с.
101. Муштенко С. Де ж ти, наш саде? Про сторіччя першого стаціонарного українського театру в Києві, на жаль, не згадали / С. Муштенко // Дзеркало тижня. – 2008. – 19 січня. – № 2 (681).
102. Нагірняк А., Скорич Л., Хома І. Культурологія як галузь наукового знання. Предмет і завдання курсу: конспект лекції / А. Нагірняк, Л. Скорич, І. Хома. – Львів, 2008. – 24 с.
103. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. – 232 с.
104. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. Книга 1. / С. Білокінь, О. Бойко, Г. Брега та ін. – К., 1994. – 138 с.
105. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – 2-ге вид. – К.: Обереги, 2003. – 144 с. – (Бібліотека українського раритету).
106. Овсійчук В. Українська ікона Х–ХІІІ ст.: духовний і художній феномен. Богословські бесіди. Бесіда 17 / В. Овсійчук. – Дрогобич, 2005. – 47 с.
107. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс, читаний в Українському народнім університеті. Репринтне відтворене видання 1918 року / І. Огієнко. – К., 1991. – 272 с.

108. Окара М. «Культурний суверенітет» нації в добу постмодернізму, або як перекодувати «локальну» культуру / М. Окара // Дзеркало тижня. – 2007. – 10 листопада. – № 42–43 (671–672).

109. Олійник-Шубравська М. Рання наукова діяльність Д. І. Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорозжя / М. Олійник-Шубравська // Еварницький Д. І. (Яворницький Д. І.). Запорозжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. I; Ч. II: для ст. шк. віку / [Упор., передм. М. М. Олійник-Шубравської; худ. оформл. О. В. Ковалю]. – К.: Веселка, 1995. – С. 5–26.

110. Онопренко В., Щербань Т. Доля науки в Україні (кін. XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / В. Онопренко, Т. Щербань // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 3–14.

111. Остаця О. Центри та осередки нотовидавничої справи в Західній Україні та українській еміграції XIX – початку XX ст. / О. Остаця // Вісник Львівського університету. Серія мистецтво. – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 91–100.

112. Осташко Т. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради / Т. Осташко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 24–38.

113. Павко А. І. Основні напрями формування викладацького та наукового складу університетів України в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / А.І. Павко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 15. – С. 290–304.

114. Панченко В. «Сила Чорноземна наш Чубинський...» В. Панченко // Дзеркало тижня. – 2006. – 1 липня. – № 25 (604).

115. Панчук Г. Науково-педагогічна спадщина Іоаннікія Галятовського (бл. 1620–1689 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук / Г. Панчук. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.

116. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині / О. Пеленська. – Нью-Йорк; Прага, 2005. – 222 с.

117. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / В. Петров. – К., 1972. – 214 с.

118. Петрушенко В. Основи філософських знань: курс лекцій: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів освіти I–II рівня акредитації / В. Петрушенко. – К.; Львів, 2002. – 296 с.

119. Поляков С. Реформування університетської освіти в УРСР у контексті суспільно-політичних процесів 30-х рр. XX ст. / С. Поляков // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.:

О.Б. Шляхов (відп. ред) та інші. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 4. – С. 139–157.

120. Пономаренко С. Є. Культурно-освітні організації Волині 1921–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.Є. Пономаренко. – Львів, 2001. – 15 с.

121. Попович М. Культура: ілюстрована енциклопедія України / М. Попович. – К., 2009. – 184 с.

122. Походяща О. Б. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.Б. Походяща. – К., 2008. – 20 с.

123. Приходько Л. Олександр Грушевський і становлення української архівістики у 1917–1920-ті роки / Л. Приходько // Архіви України. – 2008. – № 1–2. – С. 95–107.

124. Пугро О.І., Пугро А.О. Студенти іноземці Київської Духовної Академії та Семінарії (XIX – поч. XX ст.). – К.: НАКККІМ, 2011. – 340 с.

125. Рибалка І.К., Довгопол В.М. Історія Української РСР. Епоха соціалізму / І.К. Рибалка, В.М. Довгопол. – К.: Вища школа, 1982. – 640 с.

126. Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця / М. Рожко. – К.: Наук. думка, 1996. – 240 с.

127. Розовик Д. Центральна Рада й українська культура / Д. Розовик // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 17–27.

128. Ротовський А., Штепа Ю. Українська національна ідея: від плачу до конструктивного діалогу. Навіщо потрібна загальнонаціональна ідея Україні? / А. Ротовський, Ю. Штепа // Дзеркало тижня. – 2006. – 9 вересня. – № 34 (613).

129. Русалка Дністрова (фотокопія з видання 1837 р.). – К.: Дніпро. – 135 с.

130. Самойленко С. Г. Культурне життя в Ніжині в добу Гетьманщини: автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.Г. Самійленко. – Чернігів, 2010. – 20 с.

131. Скалецький М., Альчук М. Проблема становлення українського етносу у філософському аспекті / М. Скалецький, М. Альчук // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». Вісник українознавства. – Львів, 1995. – № 309. – С. 134–139.

132. Слідюкова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. (за документами київських держархівів) / Т. Слідюкова // Архіви України. Науково-практичний журнал. – К., 2009. – № 1–2 (263). – С. 68–78.

133. Слюсаренко А.Г., Патриляк І.К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: навч. посіб. для студентів гуманітарних

спеціальностей вищих навчальних закладів / А.Г. Слюсаренко, І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – К., 2009. – 447 с.

134. Сова А. О. Символіка українських молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» та «Луг» у Галичині (кінець ХІХ століття – 1939 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / А.О. Сова. – Львів, 2009. – 17 с.

135. Тимошенко Л. Не зовсім ювілейні нотатки до 400-річчя від дня смерті князя Василя-Константина Острозького / Л. Тимошенко // Дзеркало тижня. – 2008. – 9 лютого. – № 5.

136. Терський С. Княже місто Володимир / С.Терський. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – 320 с.

137. Тевікова О. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Тевікова. – К., 2010. – 20 с.

138. Українська культура: історія і сучасність: навч. посіб. / за ред. С. О. Черепанової. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.

139. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.

140. Українські поети-романтики: Поетичні твори / упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; вступ. ст. М.Т. Яценка; Ред. тому М.Т. Яценко. – К.: Наук. думка, 1987. – 592 с.

141. Українське народознавство: навч. посіб. / за ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Кирчів. – Львів, 1994. – 608 с.

142. Український Черновецький театр // Пролом. Місячник літератури, науки, мистецтва і громадського життя. – Станіслав, 1919. – Ч. 1. – С. 74–76.

143. Франко І. Руський театр у Галичині І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1980. – Т. 26. – С. 357–374.

144. Харчук Р.Б. Сучасна українська проза: Постмодерний період: навч. посіб. / Р.Б. Харчук. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 248 с.

145. Хома І.Я. Військове формування Січових Стрільців у боротьбі за державність України: автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.Я. Хома. – Львів, 2007. – 19 с.

146. Хома І. Громадська діяльність Юліана Лаврівського (1860–1873 роки) // Матеріали II-ї Університетської конференції молодих науковців «Актуальні проблеми гуманітарних і соціальних наук» / І.Я. Хома [укл. І.Я. Хома]. – Львів, 2010. – С. 75–78.

147. Цепенда І. Є. Українська національна освіта в Західній Україні 1919–1939 рр. (політичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. Цепенда. – К., 1993. – 23 с.
148. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – К., 2010. – 80 с.
149. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
150. Шевельов Ю. З історії незакінченої війни / Ю. Шевельов [Упор. Оксана Забужко, Лариса Масенко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 471 с.
151. Шевченко Т. Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка [Текст] / передм. І. Дзюби. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. – 720 с.
152. Шейко В. Історія української культури: монографія / В. Шейко. – Харків, 2001. – 400 с.
153. Шкляр В. Залишенець. Чорний ворон / В. Шкляр. – Харків, 2010. – 384 с.
154. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.: навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Н. М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
155. Яцків Я. Чи чекає українську науку перебудова? / Я. Яцків // Дзеркало тижня. – 2005. – 7 травня. – № 17 (545).

Інтернет-джерела:

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

156. <http://www.archives.gov.ua/>
157. <http://dergkino.gov.ua/index.php>
158. <http://litopys.org.ua/>
159. <http://lnu.edu.ua/general/aboutu.htm>
160. <http://ukma.kiev.ua/ua/general/history/dovidka/index.php>
161. <http://uk.wikipedia.org>
162. <http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm>
163. <http://man.gov.ua/history.php>
164. <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/index>
165. <http://www.mon.gov.ua/>
166. <http://www.nas.gov.ua/Pages/default.aspx>
167. <http://www.nbu.gov.ua/>
168. <http://www.osvita.org.ua/>
169. <http://prostir.museum/>
170. <http://www.ukrstat.gov.ua/>
171. <http://www.vak.org.ua/>

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Теоретичні основи культури	5
1.1. Етимологія та розвиток наукового підходу до поняття «культура»	5
1.2. Культура: проблема визначення та сутність	9
1.3. Типологія та функції культури	12
1.4. Розвиток уявлень про цивілізацію. Багатозначність поняття «цивілізація»	17
Розділ 2. Стародавня культура українських земель	21
2.1. Особливості культури первісного суспільства в Україні	21
2.2. Трипільська культура	25
2.3. Антична культура Північного Причорномор'я	30
2.4. Скіфо-сарматська культура на теренах України	35
Розділ 3. Українська культура княжої доби	44
3.1. Дохристиянська культура східних слов'ян	44
3.2. Культура Київської Русі	52
3.2.1. Християнізація, розвиток писемності, освіта, література	52
3.2.2. Архітектура, образотворче мистецтво та музика	62
3.3. Особливості формування та розвитку культури Галицько-Волинського князівства	69
3.3.1. Містобудування та архітектура, малярство, скульптура	70
3.3.2. Література, освіта, наукові уявлення	75
Розділ 4. Ренесанс в українській культурі	81
4.1. Культурно-історичні процеси на українських землях з середини XIV до середини XVI ст. Передвідродження	81
4.2. Національно-культурний Ренесанс (остання третина XVI ст. – перша половина XVII ст.)	88
4.2.1. Острог, Львів, Київ – центри розвитку української науки, освіти та книгодрукування	88
4.2.2. Українська ренесансна література, архітектура, скульптура, малярство, музика	101
Розділ 5. Українська культура періоду Бароко (друга половина XVII–XVIII ст.)	118
5.1. Українська культура в добу Гетьманщини. «Козацьке бароко»	118

5.1.1. Києво-Могилянська академія: центр освіти та науки України.....	119
5.1.2. Література та музика.....	125
5.1.3. Архітектура, скульптура та малярство бароко.....	134
5.2. Бароко в культурі західноукраїнських земель та Правобережжя.....	143
5.2.1. Стан освіти та науки.....	143
5.2.2. Архітектура та образотворче мистецтво.....	146
Розділ 6. Національно-культурне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.	158
6.1. Розвиток української культури в складі Російської імперії.....	158
6.1.1. Освіта та наука.....	159
6.1.2. Література, театр і музика.....	167
6.1.3. Архітектура, малярство та скульптура: від класицизму до модерну.....	180
6.2. Національна культура на західноукраїнських землях.....	195
6.2.1. Освіта та наука.....	195
6.2.2. Література, театр і музика.....	205
6.2.3. Архітектура, малярство та скульптура: від класицизму до модерну.....	211
Розділ 7. Українська культура в 1917–1939 рр.	221
7.1. Національна культура в період Української революції 1917–1921 рр.: напрями та досягнення.....	221
7.2. Особливості розвитку культури в радянській Україні.....	239
7.2.1. Освіта, наука, література та мистецтво на тлі політики «українізації» 1920-х рр.....	242
7.2.2. Згорання українізації. «Розстріляне відродження».....	260
7.3. Національна культура на західноукраїнських землях у 1920–1930-ті рр.....	265
Розділ 8. Українська культура середини XX – першої декади XXI ст.	279
8.1. Національна культура в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.).....	279
8.2. Державна політика в сфері культури в УРСР (друга половина 1940-х – 1980-ті рр.).....	289
8.3. Українська культура: від проголошення незалежності до сьогодення.....	315
Список літератури	340

Книги для навчання і роботи!

Боляновський Андрій
УБИВСТВО ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ
У ЛЬВОВІ В ЛИПНІ 1941 РОКУ:
ФАКТИ, МІФИ, РОЗСЛІДУВАННЯ

Монографія. – 2011. – 188 с.
ISBN 978-617-607-074-0

У книзі на підставі документів українських, німецьких, польських та інших архівів, споминів учасників подій та наукової літератури вивчено причини й обставини затримання і розстрілів представників польської інтелігенції співробітниками гітлерівських органів безпеки на початку німецько-радянської війни. Висвітлено процес розслідування вбивств і названо причетних до їх скоєння нацистських воєнних злочинців, а саме замовників, організаторів та виконавців цих злочинів. Спростовано як безпідставну офіційну версію Комітету державної безпеки Радянського Союзу про співучасть військовослужбовців батальйону “Нахтігаль” у розстрілах учених-поляків. Пояснено головні причини і розкрито технологію творення і використання цього міфу як складового елемента широкомасштабної пропагандистської кампанії, організованої в СРСР з політичною метою від початку 1960-х років.

Для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться історією Другої світової війни.

Дещинський Л. Є. та ін.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ТА ЇЇ ДЕРЖАВНОСТІ.
Курс лекцій

Навчальний посібник. – 2009. – 476 с.
ISBN 978-966-553-687-1

Навчальний посібник охоплює матеріал, що відповідає базовому курсу “Історія України та її державність”. Розглянуто основні етапи формування й розвитку української державності від найдавніших часів до сьогодення. Видання доповнено стислими біографічними відомостями про знакові постаті української історії – починаючи від князя Олега й до провідників національних змагань ХХ ст. С. Коновальця, А. Мельника, С. Бандери. Для студентів вищих навчальних закладів, а також учнів гімназій та інших закладів освіти.

Харук А.

НАРИС ІСТОРІЇ АВІАЦІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (1910-ті – 1980-ті рр.)

Монографія. – 2010. – 304 с.
ISBN 978-966-553-936-0

Монографія присвячена історії становлення та розвитку авіаційної промисловості України в період від появи перших підприємств цієї галузі до розпаду СРСР. Особливу увагу приділено розвитку виробничих програм підприємств, що випускали кінцеву продукцію – літальні апарати, а також авіаційні двигуни. На багатому архівному матеріалі, із залученням опублікованих досліджень вітчизняних та зарубіжних дослідників розглянуто історію створення, серійного виробництва, модифікування та модернізації літальних апаратів основних типів, які виготовляли українські підприємства.

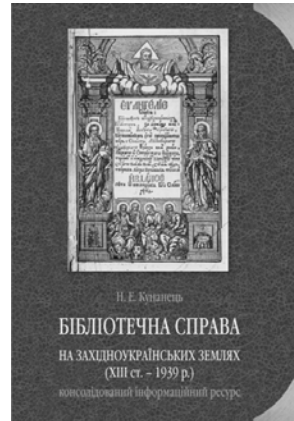
Кунанець Н. Е.

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XIII ст. – 1939 р.): КОНСОЛІДОВАНИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС

Монографія. – 2011. – 448 с.
ISBN 978-617-607-120-4

Монографія консолідує інформаційний контент з історії бібліотечної справи західноукраїнського регіону, розкриває концептуальні засади функціонування бібліотек різних типів та підпорядкувань на цих землях від XIII ст. в контексті історичного розвитку. У книзі висвітлено особливості мотиваційних чинників їх заснування та функціональні особливості діяльності.

Розрахована на фахівців у галузі бібліотекознавства, книгознавства, студентів та викладачів бібліотечних факультетів.

Видавництво Львівської політехніки

вул. Ф. Колесси, 2, корп. 23 А, м. Львів, 79000
тел. +380 32 2582146, факс +380 32 2582136, <http://vlp.com.ua>, vmr@vlp.com.ua

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Хома Іван Ярославович
Сова Андрій Олегович
Мина Жанна Василівна**

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ**

Редактор *Олеся Пастушак*
Коректор *Олена Сенік*
Технічний редактор *Лілія Саламін*
Комп'ютерне верстання *Наталії Максимюк*
Художник-дизайнер *Галина Суха*

Здано у видавництво 28.01.2012. Підписано до друку 27.03.2012.

Формат 60×90¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 22,3. Обл.-вид. арк. 19,7.

Наклад 300 прим. Зам. 120053.

Видавець і виготівник: Видавництво Львівської політехніки
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 751 від 27.12.2001 р.
вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000

тел. +380 32 2582146, факс +380 32 2582136
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua